

Rrugëtimi - Патешествие - Journey

Skender Asani - Albert Ramaj

(Ramce) son of Velija Meliqi
 (Albanian family who helped transfer
 the Frances Family across the border in Albania
 during World War II).
 At the entrance are exposed
 the shoes he makes. 10.06.1986

Rrugëtimi - Патешествие
Journey

Shkup - Skopje
2017

Skender Asani
Albert Ramaj

RRUGËTIMI
ПАТЕШЕСТВИЕ
JOURNEY

Shkup / Скопје / Skopje
2017

Botues / Издавач / Publisher:
INSTITUTI I TRASHËGIMISË SHPIRTËRORE E KULTURORE
I SHQIPARËVE @ ACTA NON VERBA
Shkup / Скопје / Skopje
2017

Autorë / Автори / Authors:
Dr. Skender Asani
Albert Ramaj

Recensentë / Рецензенти / Commentators:
Dr. Natasha Didenko
Dr. Sevdail Demiri

Përkthimet / Преводу / Translations:
Ismail Krifca
Maja Susa
Izer Maksuti
Elmedina Asani

Redaktor teknik / Технички уредник / Technical editor:
Naser Fera

Tirazhi: 500

ISBN: 978-608-4653-46-2

Copyright@ITSHKSH-ActaNonVerba

Ky botim mbështetet nga kryetari i Komunës Çair – Shkup
z.Izet Mexhiti

Skender Asani
Albert Ramaj

RRUGËTIMI
ПАТЕШЕСТВИЕ
JOURNEY

Shkup / Скопје / Skopje
2017

CIP katalogjizimi në publikim, ndodhet në Bibliotekën Kombëtare dhe
Universitare "Sv. Kliment Ohridski" në Shkup

РЁРМВАЈТЈА

PARATHËNIE.....	7
ПРЕДГОВОР	12
PREFACE	18
BULLGARIA / БУГАРИЈА / BULGARIA.....	23
SHQIPËRIA / АЛБАНИЈА / ALBANIA 1943	59
SHQIPËRIA / АЛБАНИЈА / ALBANIA 1944	103
DËSHMI / СВЕДОШТВА / TESTIMONIALS.....	121
SHAUL GATENJO/SHAUL GATTENYO/ШАУЛ ГАТЕНЈО	122
ЈОХАНА ЈУТА НОЈМАН/JOHANNA JUTTA NEUMANN/ ЈОХАНА ЈУТА НОЈМАН	146
JASA ALTARAK/JACA АЛТАРАК/JASA ALTARAC.....	181
FAMILJA PËLKU/ФАМИЛИЈА ПИЛКУ/PËLKU FAMILY	233
FAMILJA FARAXHI/FARAGGI FAMILY/ФАМИЛИЈА ФАРАЦИ ...	249
T.SKARLET EPSHTAJN/Т. СКАРЛЕТ ЕПШТАЈН/ T. SCARLETT EPSTEIN	332
FAMILJET FRANCES – MELIQI/ФАМИЛИЈА ФРАНЧЕЗ – МЕЛИЧИ/FRANCIS - MELIQI FAMILIES.....	365

PARATHËNIE

Në historinë e njerëzimit ekzistojnë ngjarje që lënë gjurmë të thella nëpër kohë. Lufta e Dytë Botërore është njëra nga ngjarjet më tragjike për gjithë njerëzimin. Gjatë asaj lufte, ndodhi ngjarja e tmerrshme e Holokaustit, që përfundoi me eliminimin fizik të gjashtë milion hebrenjve të pafajshëm, vetëm për shkak të religjionit apo etnisë së tyre. Kjo është një nga shenjat më të errëta nga Lufta e Dytë Botërore dhe nga tërë historia e njerëzimit, veçanërisht në ndërgjegjen e një gjeneratë të tërë njerëzish që kontribuuan, lejuan apo edhe morën pjesë të drejtpërdrejtë në këtë tragjedi.

Nga perspektiva e ditëve të sotme, kurrë nuk do të besojmë, që gjashtë milion hebrenj do të shfarosen nga faqja e dheut përbrenda disa viteve. Por ajo ka ndodhur, dhe ka mbetur në analet e historisë si një nga ngjarjet më të tmerrshme kundër njerëzimit.

Në atë periudhë të vështirë, ata të cilët kishin pak mundësi për të shpëtuar, iu deshtë që të kërkojnë alternativa për të gjetur rrugë alternative. Kjo nuk do të arrihej, pa një ndihmesë të njerëzve humanë dhe të guximshëm, që në momentet e vështira sakrifikuan edhe veten e tyre për të shpëtuar jetën e tjetrit. Nuk ishin punë dosido: Ishin kohëra shumë delikate, ku kërkohej mendje e hollë, kurajë qytetare, humanizëm i vërtetë dhe konkret.

Për përpilimin e kësaj monografie, nga bashkëautorët janë bërë hulumtime në Arkivin Shtetëror të Republikës së Maqedonisë, në Arkivin e Qytetit të Shkupit; në Arkivin Qendror të Shtetit në Tiranë, në Arkivin e Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë në Tiranë, si dhe janë hulumtuar kronikat e Kuvendit – Kishës së Letnicës në Viti të Kosovës. Po ashtu është shfrytëzuar një intervistë me të

mbijetuarin e Holokaustit, Shaul Gattenyo, nga gazetarja Evis Halili, botuar në gazetën e përditshme "Koha" në Shkup. Po ashtu është shfrytëzuar një artikull dokumentar i botuar në gazetën "Lajm" i autorit dr.Sevdail Demiri (gazetar dhe historian) rreth rastit të Veli Meliqit – shpëtimtari i mëse 17 hebrenjve, për të cilin ende mungon mirënjohja nga Yad Vashem. Faleminderojmë Zonjën Michal Kaplan që na i dërgoi dokumentet dhe fotografitë për historinë e shpëtimit të Familje Frances (familja e nënës së saj) dhe Familjes Altarac (familja e babait të saj) që t'i shfrytëzojmë për realizimi e ekspozitës dhe librit. Po ashtu nga koleksioni i fotografive personale të z.Petrit Zorba, kryetar i Shoqatës së Miqësisë Shqiptare-Izraelite, me lejen e tij janë shfrytëzuar disa fotografi të z.T.Scarlett Epstein, gjatë vizitës së saj në Shqipëri.

Gjatë Luftës së Dytë Botërore, një numër i madh i hebrenjve nga Gjermania, Austria, Polonia, Franca, Hungaria, Italia, Greqia, Bullgaria dhe ish Mbretëria e Jugosllavisë, arritën të braktisin vendbanimet e tyre dhe të arratisen në Shqipëri, në rrugë të ligjshme dhe të paligjshme. Një pjesë e tyre e shfrytëzoi Shqipërinë si shtet transit, për kalim në Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe në shtetet tjera të botës.

Deportimi dhe likuidimi i egër dhe i pamëshirshëm i popullit hebre, shkallën më të lartë e arriti pas pushtimit të Ballkanit nga ana e Gjermanisë fashiste. Kjo ishte dhe një nga arsyt kryesore që hebrenjtë braktisën Ballkanin, veçanërisht ish territoret e Mbretërisë Jugosllave, Greqinë dhe pjesët e pushtuara nga Bullgaria (pjesës së sotme të Maqedonisë). Sipas statistikave zyrtare, mijëra hebrenj nga Evropa morën rrugën drejtë Shqipërisë, për të shpëtuar nga kalvari fashist. Derisa në gjithë botën harta e ngulimeve hebreje tkurrej, në Shqipëri ajo zmadhohej.

Në pjesën e parë të librit përshkruhen ngjarjet e Luftës së Dytë Botërore, me theks të veçantë të territorit të sotëm të Maqedonisë, i

cili ishte i pushtuar nga Mbretëria Bullgare (prej 19.04.1941 deri në 09.09.1944), pas marrëveshjes ndërmjet Bullgarisë dhe Gjermanisë në prill-maj të vitit 1941. Qarqet qeveritare bullgare, sollën disa vendime të veçanta për të deportuar hebrenjtë, që në këtë libër po i prezantojmë të plota. Si rezultat i këtyre ligjeve, me 11 mars të vitit 1943, forcat policore bullgare të mbështetura nga forcat ushtarake bullgare deportuan 793 familje me 3.351 hebrenj nga Manastiri, disa qindra hebrenj nga qyteti i Shtipit i tubuan për t'u dërguar në monopolin e Shkupit, ndërsa prej zonës së Shkupit, u tubuan rreth 3.800 hebrenj. Nga këto tre qytete, në Monopolin e Duhanit në Shkup, u mbledhën gjithsej 7.144 hebrenj, apo 98% e popullatës së përgjithshme hebreje nga Maqedonia e sotme, të cilët janë detyruar të lëvizin me trena të transportit, në disa turne, gjatë datave 22, 25 dhe 29 mars, për t'u deportuar në kampet e përqendrimit në Treblinka të Polonisë.

Edhe Greqia kishte vënë në zbatim politikën fashiste kundrejt popullatës hebreje, duke i vënë në geto dhe duke i përgatitur për t'i dërguar në kampet e vdekjes në Aushfic të Polonisë. Ata të cilët kishin mundësi që t'i ikin vdekjes, iu deshtë që të gjejnë rrugë tjera për të shpëtuar. Numri më i madh i tyre u drejtuan kah Shqipëria, si vendi më i sigurt për tanë gjithë Ballkanin, për shkak të qëndrimit më liberal të autoriteteve qeveritare shqiptare karshi çështjes hebreje. Hebrenjtë e ardhur nga Greqia në Shqipëri, kryesisht u përkujdesën nëpër qendrat e caktuara nga autoritetet shtetërore në qytetet e Gjirokastrës, Vlorës dhe Korçës. Aty, ata u pajisën me leje identifikimi, nënshtetësi shqiptare dhe u trajtuan si qytetar të barabartë.

Bartja e hebrenjve nga Kosova, Tetova, Struga, Dibra për në territorin e Shqipërisë së sotme, ishte mundësuar edhe me ndihmën e autoriteteve lokale shqiptare në Kosovë dhe qytetet e lartpërmendura, duke lëshuar gjithashtu dokumente të falsifikuara identifikimi, me të cilat

pastaj kanë kaluar kufirin, dhe kanë shpëtuar përfundimisht nga kërcënimi fashist.

Ka pasur shumë raste kur edhe udhëheqësit e njësive të caktuara administrative shqiptare, kujdesen në mënyrë të drejtpërdrejtë për shpëtimin e hebrenjve. Në këtë drejtim, shembull i mirë ishte Prefekti i Elbasanit, Tafil Boletini, i cili ishte i angazhuar në sistemimin e popullatës hebreje, e cila në mënyrë ilegale kishte arritur në këtë prefekturë. Me urdhër të tij u ishte mundësuar që të pajisen me dokumente identifikimi, duke u siguruar edhe nënshtetësinë shqiptare.

Pas kapitullimit të Italisë, Shqipëria bie nën pushtimin gjerman. “Pas pushtimit gjerman më 1943, popullsia shqiptare, me një akt të jashtëzakonshëm, nuk pranoi të pajtohet me urdhrat për të dorëzuar hebrenjtë, të cilët jetonin brenda kufijve të vendit”, thuhet në faqen zyrtare të Qendrës Përkujtimore të Holokaustit “Yad Vashem” në Jerusalem. Por, sipas disa dokumenteve që po i prezantojmë në këtë libër, që datojnë nga viti 1944, institucionet qeveritare shqiptare vazhduan që të vihen në mbrojtje shtetasve shqiptarë me përkatësi hebreje, duke i kundërshtuar kështu vendimet e autoriteteve fashiste gjermane.

Në pjesën e dytë të librit, nëpërmjet disa intervistave të protagonistëve të atyre ngjarjeve, paraqiten dëshmitë e tyre të gjalla, se si kaluan gjatë rrugëtimit në “Tokën e premtuar” të mbijetesës e të shpëtimit, në Shqipëri, dhe përkujdesjen e tyre sipas kodit të popullit shqiptar “Besës së dhënë”, e cila nuk ishte akt vetëm individual, por edhe institucional. Kështu, edhe pas shtatë dekadave, ngjarjet e tmerrshme të Luftës së Dytë Botërore mbeten ende të freskëta, nëpërmjet të mbijetuarve. Shaul Gattenyo, Johanna Jutta Neumann, Ita (Drita) Bartuf, T. Scarlett Epstein, Ortenca Pilku Kaimi dhe Ramadan Meliqi, dëshmojnë për rolin që luajtën shqiptarët në mbrojtjen, strehimin, por edhe në rrugëtimin drejt Shqipërisë.

Në vend të përfundimit, mund të konkludojmë se ky libër sjell prurje të reja për historiografinë, dhe do të jetë një pikëreferim për shumë studiues, të cilët do të trajtojnë këtë temë në të ardhmen në formë edhe më të zgjeruar. Nëpërmjet këtij libri jemi munduar për të pasqyruar ngjarjet, dëshmitë, fotografitë, dokumentet dhe materialet arkivore të Maqedonisë dhe Shqipërisë, të rikujtojmë se sa e rëndësishme është paqja dhe sa e rëndësishme është jeta e njeriut. Fatkeqësia që i goditi hebrenjtë gjatë Luftës së Dytë Botërore, përveç dhimbjes që ende është e gjallë në zemrat e njerëzve, ajo shërben edhe si mësim i mirë se çfarë mund t'i ndodhë botës nëse jemi të shkujdesur. Madje, pakujdesia është armiku më i madh i historisë. Duke mos qenë të kujdesshëm, ne me indiferencën tonë i ndihmojmë dhunës, terrorit dhe vrasjeve.

Prill 2017, Autorët

ПРЕДГОВОР

Во човековата историја постојат настани кои навистина оставиле забележливи трагови низ времето. Втората светска војна претставува еден од најтрагичните настани што ги познава човештвото. Во оваа војна се случил грозоморниот проект на Холокауст, кој завршил со физичка елениција на шест милиони невини евреји. Тоа се случило само поради нивната религиска и етничка припадност. Токму тоа масовно убиство останува едно од најцрните обележја, не само во времето на Втората светска Војна, туку и на целата човековата историја. Тоа особено како „навредена совест“, останало во меморијата на една цела генерација на луѓе, коишто дозволиле или пак непосредно учествувале во оваа трагедија.

Од денешна перспектива, никогаш не би помислиле, дека шест милиони евреји само за неколку години ќе бидат избришани од лицето на земјата. Меѓутоа, тоа се случило, и останало запаметено како еден од најстрашните историски настани против човештвото.

Во тоа тешко време, сите тие кои имале и најмала можност да се спасат, биле принудени да побараат разновидни можности. Иако, не било едноставно, тие времиња барале остроумност, храброст и вистински и конкретен хуманизам. Меѓутоа, тоа не можело да се постигне без помошта на хуманите и храбрите луѓе, кои во тие тешки моменти се жртвувале и самите себе за да го спасаат животот на другите..

За создавање на оваа монографија, од страна на коавторите се извршени истражувања во повеќе институции, во кои беше ана-

лизирана необјавената документација и тоа: Државниот Архив на Република Македонија, во Одделението на град Скопје, Централниот Државен Архив во Тирана, Архивот на Министерството за надворешни работи на Албанија, но истотака се истражувани хрониките на Соборот на Црквата во Летница во Витино–Република Косово. Воено, при изработката од страна на новинарката Евис Халили е применето и теренско истражување во вид на интервјуирање на преживеваниот од Холокаустот, Шаул Гатенјо, коешто е објавено во дневниот весник „Коха“ - Скопје. Исто така употребен и еден документарен напис објавен во весникот „Лајм“ од страна на авторот д-р Севдаил Демири (новинар и историчар) за случајот на Вели Мелиќи – спасител на повеќе од 17 евреји, на кого сеуште не му е доделена благодарност од страна на Јад Вашем.

Ја изразуваме нашата благодарност до г-ѓа Michal Kaplan која ни ги испрати документи и фотографиите од историјата на спасувањето на Семејство Френсис (семејството на мајка и) и Семејството Алтарак (семејството на нејзиниот татко) со цел да се користат за реализација на изложбата и на книгата.

Во таа смисла и од колекцијата на сопствени фотографии од г. Петрит Зорба (претседател на Здружението за Албанско – Израелско пријателство), се употребени неколку фотографии на г. Скарлет Епштеијн, по повод нејзината посета во Албанија.

Во текот на Втората светска војна, голем број на евреји од Германија, Австрија, Полска, Франција, Хунгарија, Италија, Грција, Бугарија и Кралството на Југославија, кои успеале да ги напуштаат нивните живеалишта се населувале во Албанија, било тоа на законски или незаконски начин. Еден дел од нив ја користеле

Албанија како транзитивна држава за заминувње во Соединетите Американски Држави и останатите држави.

Еврејскиот народ, највисокиот степен во однос на депортирањето, суровата и безмилосната ликвидација го достигнал по освојувањето на Балканот од страна на фашистичка Германија. Тоа било една од главните причини што еврејите го напуштиле Балканот, особено териториите на некогашното Кралство на Југославија, Грција и освоените територии од страна на Бугарија (териториите на денешната Македонија). Според службените статистики, илјадници евреји од Европа се упатиле кон Албанија, со цел за да се спасат од фашистичкиот калвар. Додека насекаде по светот картата на еврејските населенија се намалувала, во Албанија истата таа се зголемувала.

Во првиот дел од книгата се опишани настаните од Втората светска Војна, со главен акцент во територијата на денешна Македонија, која била освоена од Кралството на Бугарија (од 19.04.1941 до 09.09.1944), по договорот помеѓу Бугарија и Германија во април – мај 1941 година. Бугарските владини кругови, донеле неколку посебни одлуки за депортирање на еврејите, кои во оваа книга се целосно претставени. Како резултат на тие одлуки, на 11 март 1943 година, бугарските полициски сили поддржани и од бугарските воени сили, депортирале 793 семејства со 3.351 евреји од Битола, неколку стотици евреји од градот Штип биле собрани за да се однесат во Тутунскиот монопол во Скопје, додека од скопската област биле собрани 3.800 евреји. Од овие три градови, во Тутунскиот монопол во Скопје, вкупно биле собрани 7.144 евреји, или 98% од целокупната еврејска популација на териториите на денешанта Македонија, кои биле принудени да се пренесат со транспортни возови, во неколку групи, во следните

датуми: 22, 25 и 29 март, и биле депортирани во концентрацискиот логор во Треблинка во Полска.

Исто така и Грција спроведувала фашистички политики кон еврејската популација, вршејќи гетозација, за потоа да ги транспортира во логорите на смртта во Аушвиц- Полска. Тие кои имале можност да ја избегнат смртта и да се спасат, биле принудени да наоѓаат другиможности. Поради полибералниот став на албанските владини органи кон еврејското прашање, поголемиот број од нив се упатиле кон Албанија, како најсигурно место на целиот Балкан. Еврејите преместени од Грција во Албанија, воглавно биле згрижени во прифатни центри, коишто биле определени од државните власти во следните градови: Ѓирокастра, Валона и Корча. Во овие центри тие биле снабдени со лична карта (идентификациона дозвола), албанско државјанство и биле третирали како рамноправни граѓани.

Транспортирањето на еврејите од Косово, Тетово, Струга и Дебар во територијата на денешна Албанија, било овозможено и со помошта на албанските локални власти на Косово и гореневедените градови, издавајќи им дури и фалсификувани идентификациони документи, со кои ја преминале границата, спасувајќи се конечно од фашистичката закана.

Постоеле случаеви и кога раководителите на одредени албански управни единици, непосредно биле ангажирани за спасување на еврејите. Во тој поглед, како добар пример служи претседателот (префектот) на Елбасан - Тафил Болетини, кој бил ангажиран во сметувањето на еврејската популација, која на илегален начин стигнала во оваа префектура, но со негова наредба било овозможено.

По капитулацијата на Италија, Албанија била под германска окупација. Во службениот весник на Холокасутот "Јад Вашем",

во Јерусалим се вели: „По германското освојување во 1943 година, албанското население не прифати да се согласи со наредбата произлезена од вонредниот акт, за да ги предаде еврејите кои живееле внатре границите на земјата“. Меѓутоа, според неколку документи објавени во оваа книга, кои датираат од 1944 година, албанските владини институции за да ги заштитат албанските граѓани со еврејско потекло, им се спротивставиле воедно и на одлуките на германските фашистички власти.

Во вториот дел на книгата, преку примена на неколку интервјуа од страна на живи протагонисти од тие настани, се пренесени нивните докази за преживеаното во патешествието кон „ветената земја“, на преживувањето и спасувањето во Албанија, и нивното згрижување според кодот на албанскиот народ на „дадената беса“, која не претставувала само еден индивидуален, туку и институционален чин. Во наредниот период, поточно по седум децении, страшните настани во Втората светска војна сеуште свежи се пренесуваат преку преживеаните. Шаул Гатенјо, Јохана Јута Њуман, Ита (Дрита) Бартуф, Т. Скарлет Епштеин, Ортенца Пилку Каими и Рамадан Мелиќи. Тие сведочат за улогата што ја одиграле албанците во заштитата, сместувањето и нивното патешествие кон Албанија.

Како заклучок, можеме да констатираме дека оваа книга носи нови сознанија за историографијата, која ќе послужи како една референтна точка за многу научници, кои во иднина ќе ја третираат пошироко оваа тема. Преку оваа книга се потрудивме да ги расветлиме настаните, доказите, фотографиите, документите и останати архивски материјали од Македонија и Албанија, за да повторно се потсетиме колку е важен мирот и колку е важен човечкиот живот. Катастрофата што ги погодила еврејите за

време на Втората светска војна, покрај болката која сеуште е жива во срцата на луѓето, таа може да ни претставува пример и да ја применуваме како значајна поука, за важноста и улогата на вниманието во светот. Отргнувањето на вниманието, ја предизвикува невнимателноста која се смета за најголем непријател на историјата. Со нашата невнимателност и индиферентност помагаме во појавата на насилството, теророт и убиствата.

Авторите, април 2017

PREFACE

The history of humankind has events that have left deep traces in time. The Second World War is one of the most tragic events known to humanity. During this war, occurred the terrifying Holocaust project, which ended with the elimination of six million innocent Jews. This happened only because of their religion or their ethnicity. Thus, this crime is one of the darkest marks, not only from WWII, but also in the entire history of mankind. It has remained in our memory as the "guilty conscience" of a whole generation of people, that contributed, allowed or took part directly in this tragedy.

From today's perspective, we would never believe, that six million Jews would be wiped off the face of the earth in only a few years. Nevertheless, this happened, and it has remained in the annals of history as one of the most terrifying events against humanity.

In that difficult period, those who had the slightest chance of surviving had to look for possibilities on finding an alternative path. This would not have been achieved, without the help of the courageous and humane people that in difficult moments sacrificed themselves for saving the life of others. Those were not simple acts. Those were critical times, where shrewdness, civic courage, real and concrete humanism was more than necessary.

In the compiling of this monograph, the co-authors have conducted researches in the Public Archive of the Republic of Macedonia, in the Archive of the City of Skopje, in the Central State Archive in Tirana, in the Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Albania in Tirana, as well as the Chronicles of the Convent- the Church of Letnica in Viti of Kosovo. In addition, we used an interview of the Holocaust sur-

vivor, Shaul Gattenyo, by the journalist Evis Halili, published in the daily newspaper "Koha" in Skopje. Furthermore, we used the documentary by the journalist and historian Sevdail Demiri (Phd) concerning the case of Veli Meliqi - the savior of more than 17 Jewish people, who still has not received acknowledgment from Yad Vashem. We express our gratitude to Mrs. Michal Kaplan for sending us the documents and photographs of the history of salvation of the Frances Family (her mother's family) and the Altarac Family (the family of her father) to be used for the realization of the exhibition and the book.

Also, from the collection of personal photographs of Mr. Petrit Zorba, chairperson of the Association of Albanian-Israelite Friendship, with his permission, some photographs of Mrs. T Scarlett Epstein, during her visit in Albania, were used.

During WWII, a large number of Jewish people from Germany, Austria, Poland, France, Hungary, Italy, Greece, Bulgaria and the Former Kingdom of Yugoslavia, managed to abandon their settlements and escaped to Albania, in legal and illegal ways. A part of them used Albania as a transit state, for going to the United States and other countries of the world.

The cruel and ruthless deportation and liquidation of the Jewish population, reached the highest point during the occupation of the Balkans by fascist Germany. This was one of the main reasons why the Jewish people deserted the Balkans, especially former territories of the Yugoslavian Kingdom, Greece and the territories that were occupied by Bulgaria (a part of current Macedonia). According to official statistics, thousands of Jews from Europe headed to Albania, to escape the fascist terror. While all around the world the map of Jewish settlements was shrinking, in Albania it was increasing.

The first part of the book describes the events of WW2, with special emphasis on the current territory of Macedonia, which was occupied by the Bulgarian Kingdom (from 19.04.1941 until 09.09.1944), after the agreement between Bulgaria and Germany in April-May of 1941. Bulgarian government circles brought certain decisions on deporting Jews, which we are fully elaborated in this book. As a result of these laws on March 11 of 1943, the Bulgarian police forces, with the support of the military forces, deported 793 families with 3.351 Jews from Bitola, with a few hundred from Stip were gathered to be sent to Skopje, while from the Skopje area 3.800 Jews were gathered. From these three cities, in the Monopoly of tobacco in Skopje, a total of 7.144 Jews or 98% of the overall Jewish population from current Macedonia, was gathered there, which were forced to move by transporting trains, in several tours, during 22, 25 and 29 March, in order to be deported to the concentration camps in Treblinka, Poland.

Greece also had implemented the fascist politics against the Jewish population, by placing them in ghettos and preparing them for departure to the death camp of Auschwitz Poland. Those who had the chance to escape death had to find other ways to survive. The largest number headed towards Albania, as the safest place for them in the Balkan, because of the attitude of the governmental authorities of Albania towards the Jewish issue. The Jewish people that came from Greece settled mainly in the centers established by the state authorities in the cities of Gjirokastër, Vlora and Korça. There, they were equipped with identification permits, Albanian citizenship and were treated as equal citizens.

The help of the local Albanian authorities in Kosovo enabled the transfer of the Jews from Kosovo, Tetova, Struga, and Debar to the current Albanian territories and the aforementioned cities, also by

providing falsified identification documents, with which they later passed the border and finally managed to escape the fascist threat.

There have been many cases where even the leaders of certain Albanian administrative units, have been engaged in the rescue of Jews. In this matter, the best example is the Prefect of Elbasan, Tafil Boletini, who was in charge for the arrangement of the Jewish population, which had come illegally to this prefecture. On his order, they were equipped with identification documents, as well as enabled to obtain Albanian citizenship.

After the collapse of Italy, Albania falls under the German invasion. "After the German invasion in 1943, with an extraordinary act, the Albanian population did not agree to accept the orders to hand over the Jews, which lived inside the borders of the state", says the official page of the Holocaust Memorial Center Yad Vashem, in Jerusalem. But according to some documents that we are presenting in this book, that date from 1944, Albanian governmental institutions continued to help the citizens of Jewish affiliation, thus opposing the decision of the German fascist authorities.

In the second part of the book, through some interviews, we have given true evidence of certain events, portraying the path to the "The Promised Land", the survival and escape to Albania. We have also demonstrated the care and attention shown towards them according to the Albanian codex "The given Besa" that not only was an individual act, but also an institutional one. The survivors are still remembering, even after seven decades, the horrible events of WWII. Shaul Gattenyo, Johanna Jutta Numann, Ita (Drita) Batuf, T.Scarlett Epstein, Ortenca Pilku Kaimi and Ramanadan Meliqi, testify on the role that Albanians played in rescuing and sheltering them but also about their journey to Albania.

Concerning the results, we conclude that this book brings new insight on history, and it will be a reference for many researchers, that will cover this subject in the future in a broader approach. Through this book, we have tried to mirror the events, documents and the archived data form Macedonia and Albania, and to remind how important a man's life is and to remind us just how important peace is. The unfortunate events that happened to the Jewish people during WWII, besides the pain that is still alive in people's hearts, it also serves as a good lesson, as what could happen to the world if we are careless. Carelessness in fact is the biggest enemy of history. By not being compassionate, with our indifference, we help violence, terror and murder.

April 2017, Authors

BULLGARIA / БУГАРИЈА/ BULGARIA

61573,18/206-210

СПОРАЗУМЕНИЕ

по населването на най-малко 20.000 еврей ~~от~~
~~поселни лагерите в зоните Франия и Македония~~ в
германските източни области,

п о с т и г н а т о м е ж д у

Българския Комисар по еврейския въпрос, г-н
Александр Вилевъ, от една страна, и
Германския пълномощник, капитанъ отъ защитния
отрядъ /СС-Хауткурмюреръ/ Теодоръ Даникера,
от друга страна.

1/ Следъ потвърждаването чрезъ Министерския съветъ,
~~за същия български зони Франия и Македония~~ да се
гетвайз 20.000 еврей - безъ разлика на възрастта
и пола - за населване.

Германския Райхъ е готовъ, да приеме тѣзи еврей
въ източните си области.

2/ Находниятъ гарн, числата и брой на влаковете се
установяватъ както следва:

а/ въ Скопие	5.000	съ 5	влакове,
б/ въ Витоля	3.000	" 3	"
в/ въ Пиротъ	2.000	" 2	"
г/ въ Г.Джумал	3.000	" 3	"
д/ въ Дупница	3.000	" 3	"
е/ въ Радомиръ	4.000	" 4	"

Тъй като цялостното настаняване на последните 12.000
еврей въ лагери е възможно само до 15/IV.943 год.,
то Германския пълномощникъ не надеждва, щия тия 12
влакове - колкото това ще бъде възможно по технически
причини - да бъдатъ готови за замнаване въ времето
отъ края на м. мартъ до 15 априлъ 943 година.

3/ Срѣдоточенитъ въ гр. Скопие и Витоля еврей не се на-
селватъ тогава следъ 15/IV.943 год.

207

- 3/ Българският Комисариат по еврейските въпроси като орган на Министерството за вътрешни работи и народното здраве приема спорно Германският Райхс германцията, че да бъдат изпълнени следните основни условия:
- а/ Позволено е ~~визни~~ марекдането на евреи в транспортитѣ.
 - б/ Живуци въ смѣсени бракове еврей не се допускатъ.
 - в/ Въ случаи че населвацитѣ еврей не сж още живени отъ поданство, то това трѣбва да стане при напускането имъ българска територия.
 - г/ Еврей съ заразни болесузи не се допускатъ.
 - д/ Еврейтѣ немогатъ да носятъ съ себе си ните оръжия, отрови, нито девизи, благородни метали и пр.
- 4/ За всѣки транспортъ ще се приготви единъ списъкъ на лицата влизащи въ транспорта, който списъкъ трѣбва да задържа името, презимената, дата и мѣсторожденнето, последното мѣстожителство и занята на еврейтѣ, въ три екземпляра.
- Два екземпляра се предаватъ на германския придружаващъ транспорта, а единъ на Германския пълномощникъ въ София.
- Българското правителство дава на разположение нужнитѣ хранителни припаси ва по 15 дена, считани отъ дена на тръгването на влака, както и нужното число водни бчвани.
- 5/ Въпроса на охраната на транспортитѣ ще се реши още. Евентуално една германска охранителна команда ще приеме транспортитѣ вече на изходната гара.
- 6/ Размѣра на едно платимо отъ страна на България обезпечение, което ще се изчисли споредъ населвацитѣ ^оглави, ще се реши съ специално споразумение. Съвременното пронаряване на транспортитѣ съ това не ще се засѣга.

- 6/ Разносът по транспорта от изходната гара до местоназначението си в теглост на България.
- 7/ Българските Държавни Железници и Германските Държавни Железници ще се споразумят пряко по разписанието на влаковете както и даването на разположение транспортните средства.
- 8/ Във всяког случаи Българското правителство няма да иска връщането на еселени еврей.
- 9/ Настоящото споразумение ще се наготви въ по два екземпляра на български и немски езикъ, като всеки отъ тия екземпляри важи като оригиналъ.

ст. София, 22 февруарий 1943 год.

М. Тоду
Г. Гининг.

6, 5, 3, 18 / 206 – 210

MARRËVESHJE

Për zhvendosjen e 20.000 hebrenjve të parë në zonat lindore gjermane

n ë n s h k r u a r m i d i s

Komisarit bullgar për çështjet e hebrenjve, zotëri Aleksandar Balev, nga njëra amë, dhe pëersonit të autorizuar gjerman, kapitenit të një-sive mbrojtëse /SS-Hauptshturmführer/ Teodor Daheher, nga ana tjetër.

1/ Pas miratimit nga ana e Këshillit të Ministrave do të përgatiten 20.000 hebrenjtë – pa dallim moshe dhe gjinie – për zhvendosje.

Rajhu gjerman të pranojë këta hebrenj në rajonet lindore të tij.

2/ Stacionet hekurudhore, shifrat dhe numri i trenave përcaktohen si vijon:

a/ në Shkup -----	5000 me 5 trena
b/ në Manastir	3000 me 3 trena
c/ në Pirot	2000 me 2 trena
d/ në Gorna Xhumaja	3000 me 3 trena
e/ në Dupnicë	3000 me 3 trena
f/ në Radomir	4000 me 4 trena

Pasi që vendosja e plotë e 12.000 hebrenjve të fundit në kampe do të jetë e mundur vetëm deri në 15.04.1943, kërkohet prej personit të autorizuar gjerman që të përpiqet – sado që kjo të jetë e mundur nga arsyet teknike – të jenë të gatshëm për largim në periuhën deri në fund të 15 prillit të vitit 1943.

Si vijim në qytetin e Shkupit dhe në Manastir do të zhvendosen pas 15 .04.1943

3/ Komesariati bullgar për çështjet e hebrenjve si organ i Ministrisë së Punëve të Brendshme dhe Shëndetësisë Popullore pranoi nga Rajhu gjerman garancitë që do të plotësohen kushtet themelore si vijon:

a/ Lejohet vetëm transportimi i hebrenjve në mjete transportuese;

b/ Ata që jetojnë në kurorëzime të përziara me hebrenj nuk lejohen;

c/ Në rast se banorëve hebrenj ende nuk u janë marrë nënshtetësitë, kjo duhet të ndodhë pas largimit nga territori bullgar;

d/ Nuk lejohen hebrenjtë me sëmundje ngjitëse;

e/ Hebrenjtë me vete nuk mund të bartin armë, helme, valuta devizore, metale fisnike, etj.

4/ Për të gjithë do të përpilohet një listë e personave që futen në mjet transportues, listë kjo e cila duhet të përmbajë emrin, mbiemrit, datën dhe vendlindjen, vendbanimin e fundit dhe profesionin e hebrenjve, në tri kopje. Dy kopje ju dorëzohen gjermanëve shoqëruar të transportimit, ndërsa një kopje personit të autorizuar gjerman në Sofje. Qeveria bullgare ju jep racionet e nevojshme ushqimore për 15 ditë, duke filluar nga dita e nisjes së trenit, si edhe numrin e nevojshëm të fuçive me ujë.

5/ Çështja e sigurimit të transportimit duhet të zgjidhet. Mundësisht një komandë sigurimi gjermane mund të pranojë transportimin që nga stacioni hekurudhor.

6/ a/ Lartësia e pagesës së dëmshpërblimit nga ana e Bullgarisë, e cila do të përcaktohet në bazë të kokave të transportuara, do të rregullohet me marrëveshje speciale. Në të njëjtën kohë do të shqyrtohet edhe koha e transportimit të tyre.

b/ Shpenzimet e transportit nga stacioni hekurudhor deri në vendin e destinuar janë barrë e Bullgarisë.

7/ Hekurudha Shtetërore Bullgare dhe Hekurudha Shtetërore Gjermane do të merren vesht më tutje për shpenzimet e trenave si edhe dhënien e mjeteve të duhura transportuese.

8/ Në asnjë rast Qeveria bullgare nuk do të kërkojë kthyerjen e hebrenjve të zhvendosur.

9/ Kjo marrëveshje do të përpilohet në dy kopje në gjuhën bullgare dhe gjermane, ku që të dyja këta kopje do të shërbejnë si origjinale. Sofje, 22 shkurt 1943.

(nënshkrime)

6, 5, 3, 18 / 206-210

ДОГОВОР

За преместување на првите 20 000 Евреи во областите во Источна Германија

од една страна потпишано од
бугарскиот комесар за еврејски прашања г-н Александар Балев и
од овластено лице од германска страна, а од друга страна
потпишано од капетанот на единиците за одбрана/ СС-
хаупстурмфирер/Теодор Дахерер (SS-Hauptsturmfyurer / Teodor
Daherer):

1 / Следејќи го одобрението од Советот на министри, 20 000
Евреи – без оглед на нивната возраст и пол ќе бидат подготвени
за преместување.

Германскиот Рајх ќе ги прифати Евреите во своите источни ре-
гиони.

2 / Железничките станици, броевите и бројот на возови се
дефинирани по следниот редослед:

а / во Скопје -----	5000 со 5 возови
б / во Битола	3000 со 3 возови
в / во Пирот	2000 со 2 воза
г/ во Горна Цумаја	3000 со 3 возови
д / во Дупница	3000 со 3 возови
ѓ / во Радомир	4000 со 4 возови

Поради целосното распоредување на последните 12,000 Евреи во
камповите ќе биде можно само до 15. 04. 1943 година,
овластеното лице од германска страна да се обиде да бара –

толку колку што е технички можно – да биде подготвено за преселување до крајот на 15 април 1943.

Како што следи, преселувањето од Скопје и Битола ќе се направи по 15.04.1943.

3/ Бугарскиот комесар за еврејски прашања како тело на Министерството за внатрешни работи и на Министерството за човеково здавје доби гаранции од Германскиот Рајх дека ќе бидат исполнети следните основни услови:

а / при транспортите е дозволено транспортирање само на Евреите;

б/ оние кои не се Евреи но се во мешани бракови не е дозволено да се транспортираат.

в / ако еврејските граѓани не се откажале сè уште од своето државјанство, тоа треба да го сторат по напуштање на бугарската територија.

г / Не е дозволено да се транспортираат Евреи кои имаат заразни болести.

д / Евреите не смеат да носат своеволно какво и да е оружје, отров или странска валута, скапоцени метали, итн.

4 / За сите транспортирања, за лицата кои ќе бидат сместени во вагоните, ќе биде составен список и тој ќе ги содржи името, презимето, датумот и местото на раѓање, последното место на живеење и професијата на Евреите, во три примероци.

Два примерока ќе им бидат дадени на Германците кои го придружуваат транспортот, додека еден примерок ќе му биде даден на овластеното лице од германска страна во Софија.

Бугарската влада ќе ја обезбеди неопходната исхрана за 15 дена, почнувајќи од денот на заминувањето на возот, исто како и неопходните резервоари со вода.

5 / Прашањето за безбедноста на транспортот уште не е решено. Се преферира безбедносната команда да биде преземена од германска страна која тоа може да го стори со прифаќање на транспортирањето од железничката станица.

6 / а / износот на компензациските плаќања што ќе бидат направени од Бугарија, што ќе биде определено врз база на транспорт по глава, ќе биде регулирано со специјална согласност. Исто така дополнително ќе се разгледа и усогласувањето на времето на нивното транспортирање.

б/ трошоците за транспортот од железничката станица до дестинацијата ќе паднат на товар на Бугарија.

7/ Бугарските државни железници и Германските државни железници подоцна ќе склучат согласност за трошоците за возовите како и за обезбедувањето соодветни видови транспорт.

8/ Бугарската влада во ниту еден случај нема да бара враќање на раселените Евреи.

9/ Оваа согласност ќе биде составена во два примерока на бугарски и на германски јазик и двата примерока ќе бидат третирани како оригинали.

Софија, февруари 22, 1943.

(потписи)

6, 5, 3, 18 / 206-210

AGREEMENT

For displacement of the first 20,000 Jews in the German Eastern areas

Signed by

Bulgarian Commissioner for Jewish affairs, Mr. Alexandar Balev, on one side and the authorized person on the German side, the Captain of Defensive units / SS-Hauptsturmfyurer / Teodor Daherer, on the other side:

1 / Following the approval by the Council of Ministers 20,000 Jews - regardless their age and gender, will be prepared for displacement.

German Reich shall accept these Jews in its Eastern regions.

2 / Railway stations, figures and the number of trains are defined as follows:

a / in Skopje -----	5000 with 5 trains
b / in Bitola	3000 with 3 trains
c / in Pirot	2000 with 2 trains
d / in Gorna Jumaya	3000 with 3 trains
e / in Dupnica	3000 with 3 trains
f / in Radomir	4000 with 4 trains

Since full deployment of the last 12,000 Jews in the camps will be possible until 15. 04. 1943 only, the German authorized person is required to try - as much as it is technically possible - to be ready for departure until the end of 15 April 1943.

As a follow up displacement from Skopje and Bitola will be done after 15 .04.1943

3 / Bulgarian Commissioner for Jewish issues as a body of the Ministry of Interior and Ministry of People's Health received guarantees from the German Reich that the basic conditions will be fulfilled as follows:

a / in transports is allowed transportation of Jews only;

b / those living in mixed marriages with Jews are not allowed.

c / if the Jewish citizens have not been stripped off their citizenship yet, this should happen after leaving the Bulgarian territory.

d / Jews with contagious diseases are not allowed.

e / the Jews shall not carry on their own any weapons, poisons or foreign currency, precious metals, etc.

4 / For all transportations a list, of persons that will be put in the transporters, will be compiled and the list shall contain the name, surname, date and place of birth, last residence and the occupation of the Jews, in three copies.

Two copies will be submitted to the Germans accompanying the transportation, while one copy to the German authorized person in Sofia.

The Bulgarian government shall give the necessary food rations for 15 days, starting from the date of the train departure, as well as sufficient number of barrels with water.

5 / The issue of transport security has yet to be resolved. Preferably, a German security command can accept transportation from the railway station.

6 / a / the amount of the compensation payments made by Bulgaria, which will be determined on the basis of transported heads, will be regulated by special agreement. Simultaneously timing of their transportation shall be reviewed also.

b / transportation costs from the railway station to the destination shall be a burden to Bulgaria.

7 / Bulgarian State Railways and German State Railways will further agree on the costs of trains as well as for providing appropriate means of transportation.

8 / the Bulgarian Government shall not in any case seek returning of the displaced Jews.

9 / This agreement will be in two copies in Bulgarian and German language, and both copies will serve as originals.

Sofia, February 22, 1943.

(signatures)

9, 9, 9, 42/434 - 435/2/5

ПРЕПИСЪ

Н А Р Е Д Б А

№ 865

ЗА ЛИКВИДАЦИЯ НА ИМУЩЕСТВАТА, СОВСТЕНОСТЪ НА ЛИЦАТА ОТЪ
ЕВРЕЙСКИ ПРОИЗХОДЪ, ИЗСЕЛЕНИ ВЪНЪ ОТЪ ПРЕДЪЛИТЪ НА
СТРАНАТА.

Чл. 1. Движимитъ вещи собственостъ на авреи населени вънъ
отъ предълитъ на страната, които сж останали следъ заминаването
на евреитъ сж продаватъ отъ комисия въ съставъ: делогата на Ко-
мисаря за еврейскитъ въпроси и представители на мѣстната община
и мѣстното данъно управление.

Въ селща, въ която нѣма еврейска община движимото имущество
на населенитъ ереи се ликвидира отъ най-близката по населено
мѣсто комисия.

Чл. 2. Комисията разпечатва шилдата на населенитъ евреи и
прави точни и подробни описъ на всички вещи. Ако нѣкои отъ ве-
щитъ подлежатъ на бърза развала подъ описъ сж продаватъ на общи-
нската властъ за раздаване на беднитъ, полицейскитъ комендантъ за
ползуване отъ полицейската стража. Всички пари, скъпоценности и до-
ни книги сж внасятъ въ Б.Н. банка за сметка на собственника еврейска
като сумитъ сж отнасятъ по блокираната му сметка. Скъпоценноститъ
и ценнитъ книги сж продаватъ отъ Б.Н. банка по общи редъ и суми-
тѣ сж отнасятъ по съответната блокирана сметка.

Ако за нѣкои вещи не може да се установи чия собственостъ
сж, тѣ сж продаватъ и полученитъ суми сж внасятъ по сметката на
фонда "Еврейски общини".

Чл. 3. Ако вещитъ на населенитъ евреи сж вдигнати отъ шил-
дата имъ при заминаването и сж събрани за пазене въ друго помѣ-
щене, комисията извършва описъ на тѣзи вещи и ги приема, като има
въ предвидъ протокола за събиране на сждитъ въ това помѣщене.

Чл. 4. Следъ описъ на вещитъ до продажбата имъ, сждитъ сж
продаватъ за пазене на пазачъ назначенъ отъ Комисаря за еврейски-
тѣ въпроси по предложение на делогата. На пазачитъ сж заплаща въ-
награждение отъ фонда "Еврейски общини", опредѣлено съ вѣнцитъ
на Комисаря по предложение на делогата. Презъ времето докато про-

-2-

дългава пазенето на вещитѣ, пазачитѣ сѣ граждански мобилизирани.

§ Чл. 5. При възможност, описанитѣ вещи отъ различнитѣ домакинства се събиратъ въ едно или нѣколко общи помѣщения, като отдѣлнитѣ вещи се подредватъ по видъ и качество. Ако това е невъзможно, вещитѣ оставатъ въ жилищата на изселенитѣ евреи до продажбата имъ. Въ случай, че жилището не е собственостъ на еврейна, за прѣмето презъ което е задържано помѣщението, се заплаща следующия се налогъ на собственика, като сумитѣ се взематъ отъ блокираната сметка на еврейна.

Чл. 6. Следъ освобождение на жилището, ако то е било собственостъ на еврейна, книгчицата се предаватъ на делегата и до отчуждаване на сждото въ полза на държавата, стопанисването му остава отъ комисарството по реда на наредба № 8 - Д.Л. брой 208/1942 г. Ако жилището е собственостъ на друго лице - книгчицата се предаватъ на него или на пълномощника му.

Чл. 7. Въ помощъ на комисията се назначаватъ, споредъ нуждата, необходимиятъ помощенъ персоналъ, на когото се заплаща по бюджета на досега съществуващата еврейска мѣстна еврейска община и сждиятъ се намира въ непосредствено подчинение на делегата. Тамъ където нѣма еврейска община, помощния персоналъ се заплаща отъ фонда " Еврейски общини ".

Чл. 8. Комисията за ликвидация имуществовата на изселенитѣ евреи, може да пристъпи къмъ продажба на описанитѣ вещи, безъ да чака приключване опинетѣ за всички домакинства отъ населеното мѣсто.

Чл. 9. При извършване продажбата на описанитѣ вещи разпореденията на закона за бюджета, отчетността и предприятията, както и тѣзи на закона за гражданското сждопр изводство не сѣ задължителни за комисията.

Обаче, при продажбата на однородни вещи на стойностъ повече 50,000 лева, комисията е длъжна да вземе писменото заключение на едно вело лице - специалистъ, за стойността на вещитѣ, отъ която цена да почне наддаванетоъ. А за продажбата на однородни вещи на стойностъ повече отъ 100,000 лв., комисията е длъжна да разгласи и чрезъ пресата за предстоящата продажба, като въ този случай цената

-3-

и писаните оферти на наддавачите. Възнаграждението на вожето лице се определя от комисията. Това възнаграждение, както и разходите по публикацията се заплащат от сумите по блокираната сметка на собственика еврейски, които веди се продават и се изплащат по нареждане на комисарството, за която цел се донася от комисията в последното.

Чл. 10. Всички разходи по продажбата - за възнаграждение на вожето лице и за публикацията, се в тязост и за сметка на купувача и се заплащат от него, заедно с заплащане стойността на вещите.

Чл. 11. Въ тридневен срок от доня на възлагано продажбата върху купувача, който е наддал най-високата цена, сключително е длъжен да внесе сумата заедно с всички разходи по блокираната сметка на собственика еврейски и да представи на комисията наддаването от банката бордеро. Следъ заплащане на всички суми и получаване на бордерото, комисията разпоредва чрез делегата, да се предадат на купувача за купените вещи срещу подробен списък за предаване.

Цялата трябва преписка, заедно с бордерото за внесените суми, се представят в комисарството за проверка.

Чл. 12. Ако се продават еднородни вещи за стойност повече от 300,000 лева, купувачите на когото е възложена продажбата, внасят в тридневен срок от датата на възлагането по блокираната сметка на собственика еврейски 30 % от дадената цена заедно с направените на продажбата разходи и представя на комисията бордерото на така внесените суми. Комисията незабавно представя на Комисари за еврейските въпроси тържата преписка за одобрение. Продажбата се счита за станала, ако бъде одобрена от Комисари. Купувачите е длъжен в тридневен срок от свободенето, че е одобрена продажбата да доплати по реда на чл. 11 останалата сума от стойността на вещите и представи бордерото на комисията, следъ което се постъпва по общия редъ указанъ в този членъ. Ако въ срока купувачите не доплати стойността, внесената от него сума се конфискува съ заповѣд на Комисари, а за продажба на вещите се извършва нова продажба.

434

Чл. 13. Ако населениите еврейци е управлявали някакво занитко, представителите на Комисарството за София и делегатите за провинцията, свободна независно в комисарството. Ликвидацията на предприятието се извършва по реда на чл. чл. 37 и следващите от наредбата на Министерския съвет от 26.VIII. 1942 г. - Д, в. брой 192/1942 г. За целта се назначава от Комисаря за еврейските въпроси ликвидатор на това предприятие и се уведомява комисията. Ликвидаторът и комисията съставят подробен списък на всички вещи, които се намират в магазина. До съставянето на този списък, помъчението не се разпечатва. Един екземпляр от списъка се изпраща от комисията в комисарството.

Ако предприятието на населени еврейци е било вече в ликвидация до изселването и е имало вече назначен ликвидатор, комисията и последният независимо съставят списък на всички вещи намиращи се в магазина на предприятието, като един екземпляр от списъка се изпраща в комисарството, а ликвидаторът продължава ликвидацията по общия редъ указания в чл. чл. 37 и следващите от наредбата на Министерския съвет от 26.VIII. 1942 г. до окончателното приключване на тази ликвидация.

Чл. 14. Комисията събира всички взаимни сведения за изоманията на изселеният еврей от съответното населено място, съставя точен списък на дължниците с указание основанието на задълженията и представя този списък в комисарството. Последното събира тези сведения по реда предвиден в § 11 от правилника за приложение на закона за защита на нацията и получените суми внася по съответните блокирани сметки на собствениците евреи.

Чл. 15. Разрешава се на комисията за ликвидация на имуществомата на населеният еврей да запазят в някои от именията на еврейците движимото имущество, без последното да бъде изнесено на продажба. Сметото под най-подробен списък се предава на делегатите.

Чл. 16. Казните и намираните се взематъ движими имущества /посочени в чл. 15/, или се отдават под наем от делегата, по реда на наредба № 8 - 1942 година, или последния ги предава на полицейските командири, за да послужат като приноси за промишляващи през градостъ всички длъжностни лица.

Чл. 17. При продажбата на дължимости, комисията за ликвидация на имуществота предава по оценка за нуждите на държавни учреждения и обществени институти дължимостите, които са необходими и бъдат поискани.

Чл. 18. На членовете на комисията за ликвидация на имуществота на изселеният еврей се заплаща еднократно възнаграждение, което се определя съгласно с постановление от Комисари за еврейския въпрос и се заплаща от сумите на фонда "Еврейски общини".

Тази наредба е издадена във основа на 126 постановление на Министерския съвет, което е в сила от 2 март 1948 година, протокол № 82,

София, 18 март 1948 година.

КОМИСАРИ: /п/ Ал. Вълчев
В Р Н О.

ПОМ. НАЧАЛНИК
АДМИНИСТРАЦИЯТА:

М. Парлова
М. Парлова /

KOPJE

U R D H Ë R NR. 865
**PËR LIKUIDIMIN E PRONAVE, PRONËSINË E PERSONAVE ME
PREJARDHJE HEBREJE, TË ZHVENDOSUR JASHTË RAJONEVE
TË SHTETIT**

Neni 1. Sendet e tundshme pronësi e hebrenjve të zhvendosur jashtë rajoneve të shtetit, të cilat kanë mbetur pas largimit të tyre, shiten nga komisioni në përbërje: delegati i Komisariatit për Çështjet e Hebrenjve dhe përfaqësuesit e Bashkisë Vendore dhe Drejtorisë Vendore të Tatimeve.

Në vendbanimet në të cilat ka komunë hebreje, prona e tundshme e hebrenjve të zhvendosur likuidohet nga komisioni vendor më i afërt.

Neni 2. Komisioni hap vendbanimet e hebrenjve të zhvendosur dhe bën përshkrimin (inventarin) e saktë dhe në detaje të të gjitha sendeve. Nëse ndonjë gjë prej sendeve ju nënshtrohen prishjes së shpejtë, në bazë të përshkrimit dorëzohen pranë pushtetit vendor për shpërndarje midis të varfërve, komandantëve të policisë për shfrytëzim nga ana e rojeve policore. Të gjitha paratë, gjërat e vlefshme dhe letrat me vlerë deponohen në BKB¹ në llogari të pronarit hebrej si shumë e cila ka të bëjë me llogarinë e bllokuar. Gjërat e vlefshme dhe letrat me vlerë shiten nga ana e BKB sipas rendit të duhur dhe shuma futet në llogarinë e bllokuar.

Nëse për disa gjëra nuk mund të verifikohet se pronë e kujt janë, ata shiten dhe shuma e fituar futet në llogarinë e fondit “Bashkitë hebreje”.

¹ Banka Kombëtare Bullgare

Neni 3. Nëse sendet e hebrenjve të zhvendosur janë marrë nga vendbanimet gjatë largimit janë grumbulluar dhe janë deponuar në një objekt tjetër, komisioni ka bërë përshkrimin e këtyre sendeve dhe i ka pranuar ata, duke pasur parasysh protokollin për grumbullimin e tyre në atë objekt.

Neni 4. Pas inventarit (përshkrimit) të sendeve deri në shitjen e tyre, të njëjtat shiten për tu ruajtur nga kujdestari i caktuar nga ana e Komisarit për çështjet e hebrenjve sipas propozimit të delegatit. Kujdestarëve ju paguhet shpërblim nga fondi “Bashkitë hebreje”, përcaktuar me urdhër të Komisarit në bazë të propozimit të delegatit. Gjatë kohës në të cilën vijon kujdesi për sendet, kujdestari është mobilizuar në aspektin qytetar.

Neni 5. Sipas mundësive, sendet e inventarizuara nga amvisëritë e ndryshme grumbullohen në një ose më tepër objekte publike, ku sendet e ndryshme ndahen sipas llojit dhe cilësisë. Nëse një gjë e tillë është e pamundur, gjërat mbeten në vendbanimin e hebrenjve të zhvendosur deri në shitjen e tyre. Në rast se vendbanimi nuk është pronë e hebreat, për kohën në të cilën janë mbajtur vendbanimet, paguhet një lloj qiraje për pronarët, shumë kjo e cila merret nga llogaria e bllokuar e hebreat.

Neni 6. Pas lirim të vendbanimit, nëse ai ka qenë pronësi e hebrenjve, çelësat ju dorëzohen delegatit dhe deri në tjetërsimin e të njëjtit në favor të shtetit, ekonomizimi i tyre bëhet nga komisarati i rendit me urdhër Nr. 8 – D.v. numër 208/942. Nëse vendbanimi është pronë e personit tjetër – çelësat i dorëzohen atij ose personit të tij të autorizuar.

Neni 7. Si ndihmë për komisionin, përcaktohet, sipas nevojës, personeli ndihmës i nevojshëm, i cili paguhet nga buxheti i bashkisë përkatëse hebreje i cili është nën nënshtrimin e drejtpërdrejtë të

delegatit. Atje ku nuk ekziston bashkia hebreje, personeli ndihmës paguhet nga fondi “Bashkitë hebreje”.

Neni 8. Komisioni për likuidimin e pronave të hebrenjve të zhvendosur, mund të vazhdojë me shitjen e sendeve të inventarizuara madje edhe pa pritur të bashkëngjiten inventaret për të gjithë amvisëritë nga vendbanimi.

Neni 9. Gjatë realizimit të shitjes së sendeve të inventarizuara tatimet që bëhen sipas ligjit, llogaridhënia dhe paradhëniet, si edhe ata nga ligji për produktet qytetare nuk janë të obligueshme për komisionin.

Madje, gjatë shitje së sendeve individuale me vlerë prej më tepër se 50.000 leva, komisioni ka obligim të merr vlerësimin me shkrim nga personi ekspert – specialist, për vlerën e sendeve, me të cilën do të fillohet auksioni. Ndërsa për gjërat individuale me vlerë më të madhe se 100.000 leva, komisioni ka obligim ti shpallë ata nëpërmjet shtypit për shitjet që do vijojë, në rastet e të cilëve kërkohen edhe oferta me shkrim nga ofertuesit. Shpërblimi i personit ekspert përcaktohet nga komisioni. Ky shpërblim, si edhe shpenzimet për shpalljen paguhen nga shumat e llogarive të bllokuara të pronarëve hebrej, sendet e të cilëve paguhen me urdhërin e komisariatit, për qëllim të së cilës miratohet vendim nga ky komision.

Neni 10. Të gjitha shpenzimet lidhur me shitjen – për shpërblimin e vlerësuesit (ekspertit) dhe për shpalljen, janë barrë dhe në llogari të blerësit dhe paguhen nga ai, së bashku me pagesën e vlerës së sendeve.

Neni 11. Në afat prej tre ditëve prej shitjes, blerësi, i cili ka ofruar çmimin më të lartë, është i obliguar që të paguajë shumën së bashku me të gjitha shpenzimet në llogarinë e bllokuar të pronarit hebrej dhe t’ja dorëzojë komisionit fletpagesën e lëshuar nga banka si

bordero (urdhërpagesë). Pas pagimit të të gjitha shumave dhe pranimet të borderosë, nëpërmjet të delegatit jep urdhër që blerësit t'i dorëzohen sendet e blera me përshkrim në detaje të asaj që është shitur.

I gjithë procesverbali i shitjes, së bashku me borderonë për shumat e paguara, dorëzohet në komisarikat për kontroll.

Neni 12. Nëse shiten sende individuale në vlerë për më tepër se 300.000 leva, blerësi të cilit i është shitur malli, brenda tre ditëve në llogarinë e bllokuar të hebreat paguan 30% të shumës së dhënë së bashku me shpenzimet e realizuara për shitjen dhe dorëzon borderonë e shumave të tilla të paguara. Komisioni pa vonesë ia dorëzon Komisarit për çshtjet e hebrenjve shënimet e shitjes për miratim. Shitja llogaritet si e realizuar nëse miratohet nga Komisari. Blerësi obligohet që brenda tre ditëve nga lajmërimi që është miratuar shitja të paguajë sipas nenit 11 edhe shumë e mbetur nga vlera e sendeve dhe ja dorëzon borderonë komisionit, pas së cilës veprohet me renditjen e përgjithshme të theksuar në këtë nen. Nëse në afatin e caktuar blerësi nuk paguan vlerën e duhur, vlera paraprake e deponuar i konfiskohet me urdhërin e Komisarit, ndërsa për shitjen e sendeve fillohet procedurë e re.

Neni 13. Nëse hebreu i zhvendosur ka realizuar ndonjë veprimtari zejtare, përfaqësuesi i Komisarikatit për Sofje dhe delegati për provincën, pa vonesë lajmëron komisarikat. Likuidimi i sipërmarrjes realizohet sipas nenit 37 dhe në vijim sipas urdhërit të Këshillit të Ministrave nga data 26.07.1942 – d.v. numër 192/942. Për këtë qëllim emërtohet nga Komisari për çshtjet e hebrenjve një likuidues i kësaj sipërmarrjeje dhe lajmërohet komisioni. Likuiduesi dhe komisioni përpilojnë një përshkrim në detaje të të gjitha sendeve të cilat gjenden në duqan. Deri në përpilimin e këtij inventari (përshkrimi),

nuk i hiqet vula objektit. Një kopje nga inventari dërgohet nga komisioni deri te komisariati.

Nëse sipërmarrja e hebreat të zhvendosur tanimë ka qenë në likuidim e sipër para zhvendosjes dhe ka qenë i emëruar një likuidues, komisioni dhe iky i fundit pa vonesë përpilon inventarin e të gjitha sendeve që ndodhen në dyqanin e sipërmarrjes, ku një kopje e inventarit dërgohet në komisariat, ndërsa likuiduesi vazhdon likuidimin sipas rendit të përgjithshëm të theksuar në nenin 37 dhe në vijim sipas urdhërit të Këshillit të ministrave nga data 26.07.1942 deri në përfundimin final të këtij likuidimi.

Neni 14. Omisioni grumbullon të gjitha dëshmitë e mundshme oër konfiskimet e hebrenjve të zhvendosur nga popollata vendore përkatëse, përpilon përshkrimin e saktë të borxhlinjve me dëshmi të bazuar për borxhet dhe e dorëzon atë listë në komisariat. Komisarriati grumbullon dëshmitë sipas asaj që parashikohet në #11 nga rregullorja për deponimin e ligjit për mbrojtjen e kombit dhe shuma e fituara i deponon në llogaritë e bllokuara të pronarëve hebrej.

Neni 15. I lejohet komisionit likuidimi i pronësisë së hebrenjve të zhvendosur që të ruajnë në ndonjë vendbanim të hebrenjve pronat e tundshme, pa pasoja që të nxirren dhe shiten. E njëjta me përshkrim në detaje i dorëzohet delegatit.

Neni 16. Shtëpitë dhe prona e tundshme që ndodhet në ta/ sipas nenit 15/ ose jepen me qira nga delegati, sipas urdhërit Nr. 8 – 1942, ose ky i fundit ju jep komandantëve të policisë, me qëllim që të shërbejnë si vend për pritje të personave të lartë të famshëm që vizitojnë vendin.

Neni 17. Gjatë shitjes së pronës së tundshme, komisioni për likuidimin e sendeve ju dorëzon sipas nevojës, institucioneve shtetë-

rore dhe institucioneve shoqërore, pasuritë e tundshme dhe tatimet e kërkuara.

Neni 18. Anëtarëve të komisionit për likuidimin e pronës së hebrenjve të zhvendosur, ju paguhet një shpërblim i njëhershëm, i cili përcaktohet me urdhër të Komisarit për çështjet e hebrenjve dhe paguhet nga shumat e fondit “Bashkitë hebreje”.

Ky urdhër lëshohet në bazë vendimit 126 të Këshillit të Ministrave të miratuar në mbledhjen e tij me 2 mars të vitit 1943, protokollin nr. 32.

Sofje, 13 mars 1943

KOMISARI: Al. Baley

VERIFIKUAR
NDIHMËS KRYESHEFI
ADMINISTRATOR I DEPARTAMENTIT
M. Pavlova

КОПИЈА

Н А Р Е Д Б А БР. 865
ЗА ЛИКВИДАЦИЈА НА ИМОТ, ВО СОПСТВЕНИШТВО НА
ЛИЦА СО ЕВРЕЈСКО ПОТЕКЛО, ПРЕСЕЛЕНИ НАДВОР ОД
РЕГИОНИТЕ НА ДРЖАВАТА

Член 1. Движнините, имот на иселените Евреи надвор од државата, што останале по депортирањето на Евреите, ќе бидат продадени од комитет кој ќе се состои од следните членови: делегат од Комесаријатот за еврејски прашања и од претставници на локалната општина и на локалниот даночен директорат. Во живеалиштата на еврејската заедница, движнината во сопственост на иселените Евреи ќе биде ликвидирана од најблискиот локален комитет.

Член 2. Комисијата ќе ги отвори живеалиштата на иселените Евреи и ќе ги опише (инвентарот) на сите предмети точно и детално. Оние предмети што се подложни на расипување според описот, ќе бидат дадени на служење на локалната власт за да се разделат на сиромашните, на полициските командири за да им служат на полицајците. Сите пари, скапоцености и хартии од вредност ќе бидат депонирани во Б.К. во име на еврејските сопственици како износ што е означен како блокирана сметка. Скапоценостите и хартиите од вредност се депонирани во Б.К. во согласност со законот и износот ќе биде депозитиран на блокираната сметка.

Ако сопственикот на некои предмети не може да биде верификуван, тие ќе бидат продадени и платениот износ ќе биде вклучен на сметката на фондот „Еврејски општини“.

Член 3. Ако предметите на иселените Евреи биле одземени од живеалиштата за време на депортацијата, комисијата ќе направи опис на овие предмети и ќе ги преземе, според дадениот протокол за нивно собирање во тој објект.

Член 4. По пописот (описот) на предметите, до нивната продажба, тие ќе се продаваат и ќе се чуваат од страна на старател, назначен од Комесарот за еврејски прашања врз основа на предлогот на делегатот. На старателите им се исплаќа компензација од Фондот „Еврејски општини“, утврдена со закон на Комисионерот по предлог на делегатот. Додека споменатите предмети се под старателство, старателот ќе биде мобилизиран под граѓански услови.

Член 5. Доколку е возможно, попишаните предмети од различни домаќинства ќе бидат собрани во еден или во повеќе јавни објекти, каде што разновидните предмети ќе бидат класифицирани според типот и квалитетот. Ако ова е невозможно, предметите ќе останат во живеалиштето на преселените Евреи сè додека не бидат продадени. Доколку живеалиштето не е во сопственост на Евреин, за времето во текот на кое предметите ќе се зачуваат во живеалиштата, одреден вид кирија ќе им се плаќа на сопствениците, во износ кој ќе биде повлечен од блокираната сметка на Евреите.

Член 6. По напуштањето на живеалиштето, ако тоа било во сопственост на Евреи, клучевите му се предаваат на делегатот (претставникот) и во користење на државата до неговото отуѓување, а управувањето со живеалиштето ќе се извршува од страна на Комисионер на ниво на наредба бр.8 - Д.в. број 208/942. Ако живеалиштето го поседува друго лице – клучевите му се предаваат нему или на лицето овластено од сопственикот.

Член 7. Како помош на комисијата, доколу е потребно, неопходен логистички персонал ќе биде определен и тоа ќе биде наплатено од буџетот на соодветната еврејска општина која е под директна субординација на претставникот. Онаму каде што нема еврејска општина, персоналот за поддршка ќе биде платен од Фондот „Еврејски општини“.

Член 8. Комитетот за ликвидација на имотот на преселените Евреи, може да пристапи кон продажба на попишаните предмети без да чека дури да се направат сите пописи во сите домаќинства во населбата.

Член 9. За време на продажбата на попишаните предмети кои се оданочени според законот, отчетноста и информирањето за текот на продажбата, како и за производи кои ги опфаќа граѓанскиот закон, не се обврзувачки за Комисијата.

Сепак, за време на продажбата на лични предмети што вредат повеќе од 50 000 лева, Комисијата е обврзана да набави писмена процена од вештак – специјалист, за вреднување на предметите, со што ќе се започне со аукција. Додека личните предмети со вредност поголема од 100 000 лева, Комисијата нема обврска да објавува во печатот дека нивната продажба продолжува, и во тој случај, се бараат писмени понуди, од страна на понудувачот. Надоместокот за стручното лице се утврдува од страна на Комисијата. Овој надоместок, како и трошоците за објавата, ќе бидат исплатени од средствата на блокираните сметки на еврејските сопственици, чии танкери се платени од страна на командата на полициската станица, поради чија корист е ова одобрено со одлука на Комисијата.

Член 10. Сите трошоци поврзани со продажбата – наплатата за вештакот (експертот) и објавата паѓаат на товар и на смет-

ка на купувачите и ќе се плаќа од неа, заедно со плаќањето на куповните вредност на предметите.

Член 11. Во текот на три дена од денот на продажбата, купувачот, кој понудил највисока цена, обврзан е да го уплати износот, заедно со сите трошоци, на блокираната сметка на еврејскиот сопственик и да го испочитува платежниот закон, објавен од банката во која се наплаќа, кон Комитетот. По плаќањето на сите износи и приемот на исплаќањето (платежниот закон), претставниците дозволуваат налозите за купените предмети да им бидат доделени на купувачите, со детален опис за тоа што било продадено.

Сите регистрирани продажби, заедно со износот што бил платен, се носат во полициската станица за да бидат испитани.

Член 12. Ако се продадени поединечни предмети, кои вредат повеќе од BGN 300 000, купувачот кому му се продадени скапоценостите, во рок од три дена ќе го уплати од својот платен список 30% од износот, исплатен заедно со трошоците за продажба. Комисијата без одлагање доставува потврда за продажба на комесарот за еврејски прашања, за одобрување. Продажбата се смета за целосно пополнета, доколку таа е одобрена од страна на комесарот. Купувачот е должен во рок од три дена од денот на објавувањето дека продажбата е одобрена, во согласност со член 11, да го плати преостанатиот износ на вредноста на стоките и да достави платен список на Комисијата, по што постапката е во согласност со општите услови кои се опишани во овој напис. Ако купувачот не ја плати соодветната сума во догледно време, првичниот депониран износ се одзема по налог на Комесарот, а за продажба на предметите се иницира нова продажба.

Член 13. Ако преселениот Евреин се занимавал со некој занает, претставникот на Комесаријатот за Софија и делегатот за таа провинција, без задршка го соопштува тоа во полициската станица. Ликвидација на претпријатието се извршува по Член 37 во согласност со Законот за Совет на министри од 26.07.1942 - d.v. број 192/942. За оваа намена, ликвидаторот на претпријатието е номиниран од Комисионерот за еврејски прашања и комисијата тоа го забележува. Ликвидаторот и комитетот составуваат детален опис на сите предмети во работилницата. Сè до изведувањето на овој попис (опис), печатот нема да биде тргнат од објектот. Еден примерок (копија) се испраќа од Комисијата во Комесаријатот.

Ако претпријатието на преселениот Евреин веќе било ставено на ликвидација пред преселувањето, а ликвидаторот бил назначен, комисијата и второназначениот, без одлагање, изготвуваат попис на сите предмети кои се во продавницата на претпријатието, и во таков случај, една копија од пописот се испраќа на Комесаријатот додека ликвидаторот го продолжува процесот на ликвидација според општото правило наведено во член 37, а потоа од страна на Советот на министри назначено од 1942/07/26, до правосилното окончување на ликвидацијата.

Член 14. Комисијата ги собира сите можни докази за заплениите направени од страна на соодветното локално население врз раселените Евреи, подготвува точен опис на должници, со докази, врз основа на долгови, и му ја поднесува листата на Комесаријатот. Комесаријатот собира докази во согласност со она што е предвидено во # 11 од регулативата на законот за потфрлање во заштитата на нацијата и заработените износи, ќе бидат депонирани на блокираните сметки на еврејските сопственици.

Член 15. На Комитетот му е дозволено да го ликвидира имотот на преселените Евреи со цел да се зачува секое живеалиште од каде што произлегува подвижниот имот на Евреите, без последици од неговото извлекување и продажба. Истиот детален опис му се поднесува на делегатот.

Член 16. Куќите и подвижниот имот што се наоѓа кај нив (во согласност со Член 15) се исто така изнајмени од делегатот, со наредба бр. 8-1942, или вториов им ги дава на полициските командири, со цел да служат како место за прием на високи личности кои ја посетуваат земјата.

Член 17. За време на продажбата на подвижниот имот, комитетот за ликвидација на предметите, ако е неопходно, ги доставува подвижниот имот и бараните даноци, до државните институции и до општествените институции.

Член 18. Членовите на комисијата за ликвидација на имотот на преселените Евреи примаат еднократен надоместок, што е утврдено со налог издаден од страна на комесарот за еврејски прашања и се плаќа од страна на Фондот „Еврејски општини“.

Оваа наредба е објавена под Одлука 126 на Советот на министри која била одобрена на состанокот на 2 март 1943 година, протокол бр.32.

Софија, 13 март 1943

Комесар: Ал. Балев
ПОТВРДЕНО
ГЛАВЕН ПОМОШНИК
АДМИНИСТРАТОР НА ОДДЕЛ
М. Павлова

COPY

O R D E R NR. 865
**FOR THE LIQUIDATION OF PROPERTIES, OWNERSHIP OF
PERSONS WITH JEWISH ORIGIN, DISPLACED OUTSIDE RE-
GIONS OF THE STATE**

Article 1. The committee consisting of the following members shall sell movable objects, property of displaced Jews outside the regions of the state, which have remained after the departure of Jews: the delegate of the Commissariat for Jewish affairs and representatives of the local municipality and the local tax directorate.

In settlements with Jewish municipality, the nearest local committee shall liquidate the movable property of displaced Jews.

Article 2. The Commission shall open settlements of displaced Jewish property and describe (the inventory) all items accurately and in details. If any of the items is subject to rapid deterioration according to the description, it will be submitted to the local government for distribution among the poor, the police commanders for use by police guards. All money, valuables and securities shall be deposited in B.K. on behalf of the Jewish owner as an amount that is linked to a blocked account. Valuables and securities are sold by B.K. in accordance with the order and the amount shall be deposited in the blocked account.

If the ownership of some things cannot be verified, they shall be sold and the amount paid shall be included in the account of the Fund "Jewish Municipalities".

Article 3. If the items of displaced Jews have been taken from settlements during the departure, and they have been collected and

deposited in another buildings, the commission shall make a description of these items and accept them, given the protocol for their collecting in that object.

Article 4. After the inventory (description) of the items up to their sale, they shall be sold and guarded by the guardian appointed from the Commissioner for Jewish affairs, based on the delegate's proposal. Guardians are paid a compensation from the Fund "Jewish municipalities", established by order of the Commissioner under the delegate's proposal. During the time in which the following items are under guardianship, the guardian shall be mobilized under civic terms.

Article 5. Where possible, the inventory items from different households shall be collected in one or more public facilities, where various items shall be divided according to the type and quality. If such a thing is impossible, items shall remain in the settlement of displaced Jews until they are sold. In the event that the settlement is not the property of a Jew, the time during which items shall be held in the settlements, some kind of rent shall be paid to the owners, an amount which is taken from the blocked account of Jews.

Article 6. After the release of the settlement, if it has been owned by Jews, keys are given to the delegate and in favour of the state until its alienation, their economizing is done by Commissioner ranked by order no. 8 - D.v. number 208/942. If another person owns the settlement - the keys are handed over to him or to the person authorized by the owner.

Article 7. As an assistance for the commission, if necessary, necessary supporting staff shall be determined, and it shall be paid from the budget of the respective Jewish Municipality which is under the direct subordination of the delegate. Where there is no Jewish

municipality, the support staff is paid by the Fund "Jewish Municipalities".

Article 8. The Committee for liquidation of displaced Jews properties can proceed with the sale of inventory items without even waiting to join inventories for all households from the settlement.

Article 9. During the sale of inventory items that taxes are made according to the law, accountability and advances, as well as those of civil law products are not binding on the Commission.

Furthermore, during the sale of individual items worth more than 50,000 levs, the Commission is obliged to take a written assessment by expert person - specialist, to value items, the auction will start with. While individual things with a value greater than 100 000 levs, the Commission has an obligation to declare them through the press that sales will continue, in such case bids in writing, by the bidder, are required . The Commission determines the remuneration of the expert person. This award, as well as costs for announcement shall be paid out of the proceeds of blocked accounts of Jewish owners whose vessels are paid by the command of the police station, for the purpose of which is approved by the Commission decision.

Article 10. All costs associated with the sale - reward for the assessor (expert) and announcement, and are a burden on buyers account and shall be paid by him, together with payment of the bought items value.

Article 11. Within three days from the day of sale, the buyer, who has offered the highest price, is obliged to pay the amount together with all expenses in blocked account of Jewish owner and deliver the payment order, issued by the bank payroll, to the Committee. After paying all amounts and receipt of payroll (payment order), the delegate gives orders purchased items to be delivered to buyers,

with a detailed description of what has been sold. All record sales, along with payroll amounts paid, are delivered to the police station for examination.

Article 12. If individual items, worth more than BGN 300,000, are sold, the buyer to whom the goods have been sold, within three days hands over the payroll of 30% of the amount disbursed together with the costs incurred for the sale. Commission without any delay submits the note for sales to the Commissioner on matters of Jewish, for approval. The sale is considered as completed if the Commissioner approves it. The purchaser shall, within three days from the announcement that the sale is approved under Article 11, pay the outstanding amount of the value of the goods and submits the payroll to the commission, after which the procedure is according to the general one that has been described in in this article. If the buyer does not pay the proper amount in due time, preliminary deposited amount is confiscated by order of the Commissioner, while for selling the items a new sale is initiated.

Article 13. If a displaced Jew has exercised a craft activity, the representative of the Commissariat for Sofia and the delegate for the province, without any delay reports it to the police station. Liquidation of the enterprise is carried out under Article 37 in accordance with the Order of the Council of Ministers from 26.07.1942 - d.v. number 192/942. For this purpose, the Commissioner for Jewish issues nominates a liquidator of the enterprise, and the commission is notified. The liquidator and the committee compile a detailed description of all the objects in the workshop. Until the preparation of this inventory (description), seal tape shall not be removed from the facility. The Commission to the Commissariat sends a copy of the inventory. If the enterprise of the displaced Jew has already been put

for liquidation before the displacement, and a liquidator has been appointed, the commission and the latter one without delay draw up an inventory of all items that are in the shop of the enterprise, and in such case one copy of the inventory is sent to the Commissariat while liquidator continues the liquidation process under the general rule stated in Article 37 and subsequently by the Council of ministers order from 26.07.1942 until final completion of the liquidation.

Article 14. The Commission collects all the possible evidence for the seizures done by the respective local population of the displaced Jews, compiles an accurate description of debtors with evidence based on debts and submits that list to the Commissariat. The Commissariat collects the evidence according to what is foreseen in # 11 of the regulation on the law on dumping to protect the nation and the amounts earned, shall be deposited in the blocked accounts of Jewish owners.

Article 15. The committee is allowed to liquidate property of displaced Jews in order to retain any settlement of Jewish movable property, without consequences to be drawn and sold. The same detailed description is submitted to the delegate.

Article 16. Both the houses and movable property that is in them/under Article 15/ are leased by the delegate, by order no. 8- 1942, or the latter gives them to the police commanders, in order to serve as a place for receptions of senior celebrities that visit the country.

Article 17. During the sale of movable property, the liquidation committee for the items, if necessary, submits the movable property and the required taxes, to the state institutions and the social institutions.

Article 18. Members of the commission for the liquidation of the property of displaced Jews are remunerated a one-time reward,

which is determined with an order issued by the Commissioner for the Jewish issues and it is paid by the Fund "Jewish Municipalities".

This order is issued under Decision 126 of the Council of Ministers approved in its meeting on the 2nd of March 1943, protocol no. 32.

Sofia, March 13, 1943

Commissioner : Al. Balev

VERIFIED

CHIEF ASSISTANT

DEPARTMENT ADMINISTRATOR

M. Pavlova

SHQIPËRIA / АЛБАНИЈА / ALBANIA
1943

Tel Shifer
(Arâhun me postë) Prefekturës Prishtinë

Ka fillue me u shtue ardhja e jahudive nga ana e Bullgaris në Tokën Shqiptare, mbassi atje janë vendos masa të randa kunder tyre pikë Informohemi se para një jave kanë (ardhë) mësheftazi 15 çifutë të cilët kanë marrë letra izor (le-tër njoftimi provizor) nga një nepunës'i Bashkis këtushme dhe më (mandej) kanë shkue në Prizren e vende të tjera pikë Lute-mi bari njoftimet e duhuna Kuesturave dhe Komandave KK.MM. që të zhvillojnë hetime të imta rreth kësaj çashtje dhe në rast se takojnë persona që mbajnë letra njoftimi provizor, lëshue mbas datës një Shtatuer këstij viti të këndehen menji-herë në këtë qendër pikë Gjithashtu jemi në kontakt me një numër personash të tillë kanë kalue nga Bullgarija direkt për Prizren e Tetatdh (Tetovë) pikë dhe për këtë ~~siç~~ lutemi dispononi hetime mbassi në mes të tyre ka edhe persona të dyshimet me frymë Komuniste pikë

Zav. N/P r e f e k t i
(M. Shaqiri) d.v.

ZYRRË POLITIKE
N. ...
1942-XX e mbretitës

PREFEKTURA MBRETNOREE E PRISHTINËS Prishtinë, me 9/X/42-XX
Nr. 98/35 Reservat.

PREFEKTURAVE
Prizren,
Pejë,
Diber e Madhe,
Kuesturës Mbretnore këtu
Komandës Kemp. KK.MM. "
" " R.M.F. "

Për dijeni e me lutje që të urdhënohen he-time dhe përfundimi të na njoftohet.

Prefekt'i Prishtinës
(Ahmet Muhtari) d.v.

P. T.
Ministria P. të Mbrendëshme
Zyres Politike Tiranë
Kemi nderin me parashtrure sa ma siper për dijeni.

PREFEKT I
(Signature)

Nr.117

Ferizaj, më 2.X.1942 - XX

Telegram

(ardhur me postë) **Prefekturës Prishtinë**

Ka fillue me u shtua ardhëja e jahudive nga ana e Bullgarisë në Tokën Shqyptare, mbasi atje janë vendos masa të randa kundër tyre. Informohemi se para një jave kanë ardhë mështazi 15 çifutë të cilët kanë marrë leta izor (letërnjoftimi provizor) nga një nepunës'i Bashkis këtushme dhe më (mandej) kanë shkue në Prizren e vende të tjera pikë Lutemi bani njoftimet e duhuna Kuesturave dhe Komandave KK.MM. që të zhvillojnë hetimet t'imita rreth kësaj çashtje, dhe në rasë se takojnë persona që mbajnë letra njoftimi provizior, lëshue mbas datës një Shtatuer këtij viti të kthehen menjherë në këtë qendër pikë Gjithashtu jemi informue se një numër personash të tilë kanë kalue nga Bullgaria direkt për Prizren e Tetatdh (Tetovë)pikë Dhe për këtë lutemi dispononi hetime, mbasi në mes të tyre ka edhe persona të dyshimtë me frymë komuniste pikë

Zav. N/ Prefekti
(M. Shaqiri) d.v

PREFEKTURA MBRETNORE E PRISHTINËS

Prishtinë me

9/X 42- XX

Nr. 98/35 Reservat.

PREFEKTURAVE

Prizren

Pejë

Diber e Madhe

Kuesturës Mbretnore këtu
Komandës Komp. KK.MM
R.M.F.

Për dijeni e me lutje që t'urdhërohen hetime dhe përfundimi të na
njoftohet.

Prefekt'i Prishtinës
(Ahmet Muhtari)

P.T.

Ministria P. të Mbrendëshme
Zyres Politike - Tiranë

Kemi nderin me parashtruar sa ma siper për dijeni.

Бр.117

Феризај, на 02.X.1942 - XX

Телеграма**(пристигната по пошта) Перфектура во Приштина**

Почна да се зголемува бројот на Евреи што пристигнуваат од Бугарија на албанска земја, откако беа преземени сурови мерки против нив. Информирани сме од еден вработен во локалната општина дека пред една недела илегално пристигнале 15 евреи кои подоцна се префрлиле во Призрен и на други места. Ве молиме точно информирајте ги полициските седишта и Командните места КК. ММ за да се направат детални истраги во врска со овие прашања, и ако тие сретнат ваков вид лица кои поседуваат провизорни лични карти издадени по 1 септември оваа година, да бидат вратени. Информирани сме дека определен број луѓе веќе биле префрлени од Бугарија директно во Призрен и во Тетово. Ве молиме да спроведете истраги во врска со тоа, бидејќи меѓу нив има исто така сомнителни лица со комунистички убедувања.

Деп. Под/префект
(М. Шакири) d.v

СЕДИШТЕ НА КРАЛСКАТА ПОЛИЦИЈА ВО ПРИШТИНА,**Приштина на /X 42- XX**Нр. 98/35 Доверливо доПРЕФЕКТУРИ

Призрен

Печ

Голем Дебар (Dibër e Madhe)
Локални седишта на Кралската полиција

Со Ваше информирање и со Ваше барање да се наредат истраги
и да нè известите за резултатите.

Префект на Приштина
(Ахмет Мухтари)

Р. Т,

Министерство за внатрешни работи
Политичка канцеларија во Тирана

Имаме чест да го приложиме гореспоменатото за Ваша
информација.

Nr.117

Ferizaj, on 02.X.1942 - XX

Telegram

(Arrived by post) **Prefecture of Prishtina**

The arrival of Jews from Bulgaria in Albanian soil, has started to increase, since there have been set heavy measures against them. One employee of the local municipality informs us that one week ago, 15 Jews have arrived illegally and they have later moved to Prizren and other places. Please inform properly the police headquarters and Command posts KK. MM to perform detailed investigations related to these issues and if they meet, such kind of persons that carry provisory identification cards issued after 01 September of this year, to be informed that a certain number of people has already been transferred from Bulgaria directly to Prizren and Tetatdh (Tetova). Please conduct investigations related to that because among them there are also suspicious persons with communists beliefs.

Dep. N/ prefect
(M. Shaqiri) d.v

ROYLA POLICE HEADQUARTERS OF PRISHTINA, PRISHTINA

ON ME 9/X 42- XX

Nr. 98/35 Reserves

PREFECTURES

Prizren,

Peja

Great Debar (Dibër e Madhe)

Local Royal Police Headquarters

Command Komp. KK.MM

R.M.F.

For your information and with request do be ordered investigations
and let us know about results.

Prefect of Prishtina
(Ahmet Muhtari)

P.T

Ministry of Internal Affairs
Political Office Tirana

We have the honor to submit the abovementioned for your information.

PROCES - VERBAL

Vjeteri njëditj e mande qind e e dyzet e tre ditën e Merkurit me datë 30 Qershtor n'orën 13paradite ne zyren e Kuestures Mbretnore Prishtinë. Para meje Mareshalli i Policise Doda Mark tue pase prane N/Brigadierin e Policise Ruzhiti Mustafa me cilesi oficerate Policise Gjyqore me kshetimin prane zyres se Policise Gjyqore, asht ba te parqitet i quajturit David Samuel David i të ndjerit Samuel dhe i të ndjeres Vizuka, lindun ne Sofje me 1897, bamues ne Sofje, përfaqesues tregtije; i cili i pyetur rreth hyrjes tije abuzivisht ne Mbretnin tone deklaroi

Me daten 8 Qershtor te vitit ne udhetime ja nisun prej Sofjes me ferovi deri ne Shkup ku kam ndejkun-tre dite për te rregulluar menuren e kalimit ne Shqipri. Mbas dy diteve ne Shkup kam takuar një funksionare bullgare te shërkimit te ferrovit te cilit i u luta se si te mund te me kaloje ne Mbretnin Shqiptare dhe aj me siguroj tue me kerkue një shperblim 500-600 leva bullgare. Neve mbetem ne dakord dhe me daten 11 te qershtorit n'udhetime hypin ne një vagon transportues kafshesh bullgare prej Shkupit ne kufinin Shqiptaro-Bullgaro e pikerisht ne Stara Zagora dhe atje pritem disa ore deri sa u nderuan vagonat e trenit. Autoritetet kufinore nuk na, kane pyetur aspakane se neve zotnojmehim dokumenta kalimi ose te tjere identifikimi. Ma vone tue hihun ne një tjetër trenë Bullgare kemi mbri ne Ferizaj ku porsa sbritem karabineri ja na ndaluen dhe na shqonuen ne burgë. Dokumenta kalimi o identifikimi nuk kemi zotmie dhe as q zotnojmë. Qellimi i ardhjes tone ne Mbretnin Shqiptare ka qene sepse ne Shqipri na mbajhin ne mirë mbasi ketu kishte edhe te tjere ebreje te ardhur prej andej dhe se jeta e jone do te ishte sa e qetë. Me vedit kam sjellun vetëm një shumë ne monedhë prej 800-900 leva bullgare. Kur kam ardhur ne Ferizaj jam njoftun me një togër te rojes Finances me emnin Caranno me të cilin kam ba shetima te vogla ne Ferizaj. Për ardhjen tone ne Shqipri nuk ka ka ndihmë kurkush.

Tjetër nuk kam shka me thane dhe te thammet e mi ja i vertetoj me firmen time mbasi mu kenduen dhe mu spjeguan ne gjuhen frëngjishte.-

I verbalizuesi, N/Brigadieri i Policise Mareshalli Policise

David P. David

R. Musli

201

PROCES-VERBAL

Vjeti njimij e nande qind e dyzet e tre, ditën e Merkurë me dat 30 Qershuer n' orën 13 paradite ne zyren e Kuestures Mbretnore Prishtin. Para meje Mareshalle i Policise Doda Mark tue pas prane N/Brigadierin e Policise Nazifi Mustafa me cilesi oficerate i Policise Gjyqsore me sherbim prane zyres se Policis Gjyqsore, ashtu ba te paraqitet i quajturi David Samuel David i të ndjerit Samuel dhe i te ndjeres Vizuka, lindun ne Sofje me 1897, banues ne Sofje, përfaqshues tregtije; i cili i pyetun rreth hyrjes tije abuzivisht ne Mbretnin tone deklaroi: Me daten 8 qershor te vitit² në udhetim jam nisun prej Sofjes me ferovi³ deri ne Shkup, ku kam ndejtur ne Shkup ku kam ndejtun tre dite për te rregulluar menyren e kalimit ne Shqipni. Mbas dy ditëve ne Shkup kam takuar një funksionare bullgare te sherbimit te ferrovit të cilit i u luta se si te mund te me kaloje ne Mbretnin e Shqiptare, dhe aj me siguroj tue me kerkue një shperblim prej 500-600 leva bullgare. Neve mbetem (u bëmë) dakord dhe me daten 11 te qershorit n'udhetim hypin ne një vagon trasportues kafshesh bullgare prej Shkupit ne kufinin Shqiptaro – Bullgar, e pikerisht ne Stari Kaçanik⁴ dhe atje pritem disa ore derisa u nderruan vagonat e trenit. Autoritetet kufinore nuk na kane pyetun aspak se neve zotënojshim dokumenta kalimi ose te tjetër identifikimi. Ma vone tue hipun ne një tjetër tren Bullgare kemi mbrri ne Ferizaj ku porsa zbritem karabinerija na ndaluen dhe na shoqnuen ne burgë. Dokumenta kalimi o identifikimi nuk kemi zotnue dhe as qi zotnojnë.

² Bëhet fjalë për vitin 1942.

³ Është fjala për trenin – mjet transporti.

⁴ Kaçanik i Vjetër

Qellimi i ardhjes tone ne Mbretnin Shqiptare ka qene sepse ne Shqipni na mbajshin ma mirë mbasi ketu kishte edhe te tjere ebreje te ardhur prej andej dhe se jeta e jone do të ishte ma e qetë. Me vedi kam sjellun vetëm një shumë ne monetë prej 800-900 leva bullgare. Kur kam ardhur ne Ferizaj jam njoftun me një toger te rojes Finances me emnin Caranno me të cilin kam ba shetina te vogla ne Ferizaj. Për ardhjen tone ne Shqipni nuk na ka ndhmue kurkush.....
Tjeter nuk kam shka me than dhe te thanmet e mija i vertetoj me firmen time mbasi mu kenduen dhe mu spjeguan ne gjuhen frengjishte.

I verbalizuemi
(firma)

N/Brigadieri i Policisë
(firma)

Mareshalli Policis
(firma)

ТРАНСКРИПЦИИ

Илјада деветстотини четириесет и трета година, ден – среда, на 30 јуни во 13.00 часот попладне, во канцеларијата на Седиштето на Кралската полиција во Приштина, пред мене е полицискиот маршал Дода Марку, крај мене е исто така полицискиот претставник бригадирот Мустафа Назифи и полициски офицери – правници вработени во канцеларијата на правната полициска служба, присутен е како што го викаат Давид Самјуел Давид од починатиот Самјуел и пучинатата Визука, родени во Софија во 1897 година, жител на Софија, трговски претставник кој бил испрашуван во врска со неговиот илегален влез во нашето Кралство и кој го изјави следното:

На 8 јуни ...⁵ година, јас го започнав моето патување од Софија по железничката линија кон Скопје каде што престојував извесно време. Во Скопје, јас сретнав еден бугарски службеник во железничката служба кого што го молев да најде начин да ме префрли во Кралството Албанија, така што тој ме убеди дека тоа ќе го стори за износ од 500-600 бугарски лева. Ние се договоривме за тоа и на 11 јуни бевме ставени во еден вагон со животни кој беше транспортиран од Бугарија, од Скопје кон албанско-бугарската граница, точно кај Стар Качаник и таму чекавме неколку часа додека да се изврши смена на вагонот. Граничните власти дури не нè ни прашаа дали имаме и дали ни важат пасошите или пак другите документи за идентификација. Подоцна бевме качени на друг бугарски воз и пристигнавме во Феризај каде што штом навлеговме, бевме запрени од страна на карабинерите и бевме

⁵ Се работи за 1942 година.

однесени во затвор. Немавме ниту пак сега имаме каков било вид документ за идентификација. Целта на нашето пристигнување во Кралството Албанија беше посакувано, затоа што во Албанија добро се однесуваа кон нас и таму е помирно. Со мене носам само износ од 800-900 бугарски лева. Пристигнав во Феризај и таму се сретнав со поручникот на Финансиската гарда кој се викаше Карано со кого што направив неколку кратки прошетки во Феризај. За нашето пристигнување во Албанија, немавме помош од никого.

Ништо веќе немам да кажам и јас ја потврдив мојата изјава со мојот потпис откако таа ми беше прочитана и објаснета на француски јазик.

Испрашувано лице
(потпис)

Деп/полициски бригадир
(потпис)

Полицаец-маршал
(потпис)

TRANSCRIPTION

The year one thousand nine hundred and forty three, day of Wednesday, on 30 June at 13:00 o'clock AM in the office of the Royal Police Headquarters in Prishtina, in front of me Police Marshall Doda Marku, beside him Deputy Police Brigadier Nazifi Mustafa and Judicial Police officers serving in the office of Judicial Police, testifying, the so called David Samuel David of the deceased Samuel and deceased Vizuka, born in Sofia in 1897, resident of Sofia, commercial representative who has been requested in relation to his illegal entrance in our Kingdom who stated:

On 08th June of this year, I have started my journey from Sofia by railway to Skopje where I stayed for some time. In Skopje, I met a Bulgarian official of the railway service who I begged to find a way to transfer me to the Kingdom of Albania and he ensured me that he will do that for a fee of 500-600 Bulgarian leva. We agreed to that and on 11 of June we were put in one wagon transporting animals from Bulgaria from Skopje to the Albanian –Bulgarian border exactly at Old Kachanik where we waited several hours until wagon were changed. Border authorities did not even ask us if we possess passing documents or other identification documents. Later on, we boarded into another Bulgarian train and we arrived in Ferizaj where, as soon as we embarked, we were stopped by carabinieri who escorted us to prison. We did not have neither do we now have any kind of identification documents. The objective of our arrival in the Kingdom of Albania was because in Albania we were treated well and that there are other Jews that came here from there and that our lives will be peaceful. With me I carry only an amount of 800-900 Bulgarian leva. I

have arrived in Ferizaj and there I met one lieutenant of Financial Guard called Caranno with whom I have made several short walks in Ferizaj. For our arrival in Albania we had no one's assistance.....

I have nothing to say more and I confirm my statement with my signature after it was read and explained to me in the French language.

The asked person
(signature)

Dep/Police Brigadier
(signature)

Marshall Police
(signature)

50393-A
17.10.1943
MBRETNIA SHQIPTARE
KUESTURA MBRETNORE E ELBASANIT

Nr. 1151 / Prot. / Elbasan, 10/V/943 XXI

Gjergje e shkresës Nr. 03793 / Datë 9 m.k.

Lidhje copë

LANDA: Alagra Pardo e Avramit e Estera, shtëpiake, vjeç 23 dhe Niko Pardo (Kunati) i Bohorit e i Suho, vjeç 25, të dy lindur dhe banues në Bitoljë (Bullgari), Ebrei të burgosun. Propozim.-

H/47
DREJTORIS PËRGJITHSHME TË POLICIS

TIRANË

Në lidhje me urdhnin telegrafik të sipërmë, para-shtroj se, me që prej hetimeve të disponueme ashtu dhe prej informa-tave marruna prej mburimesh të besueme, të përmëndunit në landë, të ndaluem në burgun e këtushëm dhe në dispozicionin e kësaj Zyre, rezul-tojnë me të vërtetë të larguem, pa dokumenta, nga Bullgaria në Shqipni nga frika se mos internoheshin dhe perzekutoheshin prej Autoriteteve Bullgare dhe jo me qëllim për të zhvillue ndonjë propagandë sobversi-ve, propozoj asaj Drejtorie, të ketë mirësinë dhe të na autorizojë dërgimin e tyre në një nga fushat e përqëndrimit, të çaktueme për këtë kategori në Mbretni dhe ku Ajo t'a shofi t'arësyeshme.-

Kuestori:
(Hamdi Jusufi)

MBRETNIA SHQIPTARE
KUESTURA MBRETNORE E ELBASANIT

Nr. 1151 I Prot.

Elbasan, 10/V/943 XXI

Gjegje e shresës Nr. 03793 Datë 9 m.k.....

Lidhje copë.....

LANDA: Alegra Pardo e Avramit e Esterës, shtëpiake, vjeç 23 dhe **Niko Pardo** (Kunati) i Bohorit e i Suhos, vjeç 25, të dy lindur dhe banuës Bitoljë⁶ (Bullgari), Ebrei të burgosun.

P r o p o z i m

DREJTORIS SË PËRGJITHSHME TË POLICISË
-TIRANË

Në lidhje me urdhnin telegrafik të sipërmë, parashtroj se, me që prej hetimeve të disponueme ashtu dhe prej informatave të marruna prej mburimesh të besueme, të përmëndunit në landë, të ndaluem në burgun e këtushëm dhe në dispozicionin e kësaj Zyre, rezultojnë me të vërtetë të larguem, pa dokumenta, nga Bullgaria në Shqipni, nga frika se mos internoheshin dhe persekutoheshin prej Autoriteteve Bullgare, dhe jo me qëllim për të zhvillue ndonjë propagandë subversive. I propozoj asaj Drejtorie, të ketë mirësinë dhe të na autorizojë dërgimin e tyre në një nga fushat e përqëndrimit, të caktueme për këtë kategori në Mbretni dhe ku Ajo t'a shofi t'arësyeshme.

Kuestori⁷
(*Hamdi Jsufi*)
nënshkrimi

⁶ Bëhet fjalë për qytetin e Manastirit në Maqedoni.

⁷ Shef i policisë

КРАЛСТВО АЛБАНИЈА
СЕДИШТЕ НА КРАЛСКАТА ПОЛИЦИЈА ВО ЕЛБАСАН

Nr 1151

ПИСМЕН ДОКУМЕНТ NR 03793

Елбасан 10/V/943 XXI

ДАТУМ 9 М.К.

ПРЕДМЕТ: **Алегра Пардо** од Аврам и Естера, домаќинка, 23-годишна и **Нико Пардо** (девер) од Бохор и Сухо, 25-годишен, двајцата родени во стан во Битола (Бугарија), затворени како Евреи.

П р е д л о г д о

ГЕНЕРАЛЕН ПОЛИЦИСКИ ДИРЕКТОРАТ
-ТИРАНА

Во врска со гореспоменатата телеграфска наредба, претпоставувам дека од истрагите што стојат на располагање како и од собрани информации од доверливи извори, гореспоменатите луѓе во предметот затворени во локалниот затвор, од чиешто документи произлегува дека тие навистина пребегале без документи од Бугарија во Албанија, поради стравот дека би можеле да бидат депортирани и погубени од страна на бугарските власти, а не дека сакале да извршуваат некаква субверзивна пропаганда, му предлагам на Директоратот да има доблест да нè овласти да ги испратиме во одредени концентрациони области за оваа категорија во Кралството, и таму каде што тие сметаат дека е оправдано.

Шеф на полиција
(Хамди Јусуфи)

потпис

ALBANIAN KINGDOM
ROYAL POLICE HEADQUARTERS ELBASAN

Nr. 1151 I *Prot*

Nr 1151 Elbasan 10/V/943 XXI

WRITTEN DOCUMENT NR 03793 DATE 9 M.K.

SUBJECT: **Alegra Pardo** of Avram and Estera, housewife, 23 years old and dhe **Niko Pardo** (brother in-law) of Bohor and Suho, 25 years old, both, born and residents of Bitola (Bulgaria), imprisoned Jews

P r o p o s a l

GENERAL POLICE DIRECTORATE
Tirana

Related to the abovementioned telegraphic order I submit, that from the investigations in disposition as well as from gathered information from trustful sources, the abovementioned people in the subject detained in the local jail and the disposition of this office, results that they have really fled without documents from Bulgaria to Albania because of the fear that they may be deported and persecuted by Bulgarian authorities, and not because they wanted to perform any subversive propaganda, I propose to this Directorate to have the grace to authorize us to send them in concentrated areas that are assigned for this category in the Kingdom and where they believe it is justified.

Chief of politics
(Hamdi Jusufi)

signature

u
10-71-1

MBRETNIA SHQIPTARE
MINISTRIJA E P. TE MBRENDSESHME
Drejtorija e Bashkive dhe e Komuneve
Nr. 4603/2

Tiranë, me 21 Maj 1943-XVI.

Q A R K O R E .

Shkurtimi:
Mbi lëshimin e letër
njoftimeve (letër identiteti).-

Prefekturave të Tokave të Lirave
" " " " " " " "
Shtetërorë e Korçës.

Vëmë re se disa nga organet e zvarturn, sidomos në Tokat e Lirave, janë tue iu lëshue personave me kombesi shtetësi te huaj letër identiteti (letër njoftime), të cilët kanë dhe me dokumenta te tilla, paraqiten ne Zyrat e ndryshme të Shtetit t'ans, ashtu edhe ne Konsullatat e Mbretnisë, tuej reklamue vehten e tyre si shtetas Shqiptarë.

Si stembëll permendim se, në kohët e fundit, nën prefekturën e Gjakovës, pa ndonji mbështetje ligjore, i ka dhënë një personi te huaj, letër identiteti, gjith'ashtu edhe Komuna e Zhelinës (Tetovë) u ka lëshue letër identiteti kater personave me emna te rrejshme, të cilët janë tregue si banorë t'atij katundi, kurse ne të vërtetën ato kanë qënë Izraelitë, t'ardhun prej Shkupit dhe te pajosun me dokumenta false, të lëshueme nga Komuna e permendun, kanë shetit kudo, deri sa ma në fund, janë xanë nga Kushtetave të Gjendjes Civile, gja q'asht edhe ne dam të qetesise publike.

Veprime të tilla tregojnë giltas një mungesë kontrolli nga an'e nepunsave te ngjarshme me lëshimin e dokumentave të Gjendjes Civile, gja q'asht edhe ne dam të qetesise publike.

Prandaj t'urdhenohen organet e zvarturn për të ndalue lëshimin e qdo llojë letër-identiteti ose letër-njoftimit personave që nuk janë te rregjistruem rregullisht në librat e popullsise në si shtetas Shqiptare, dhe sa për te huajt banues të Komunes, këta duhet të pajisen me leje banimi, e cila simbolis dispozitive të Art. 5 të Kodit Policis, lëshohet nga Kushtetava, mbasi të jehë marrë autorizimi i ktij Dikasteri.

Të disponohet gjith'ashtu që, në lëshimin e letër-njoftimeve, Zyrat kompetente duhet të sigurohen mirë mbi identitetin e vërtetë të t'interesuemeve për t'evitue fallsifikimet që mund t'u ndodhin, sig. përmendet ma nalt, pse ne rast te kundert, nepunsat shkaktar do të jenë përgjegjës.

Sigurohani zbatimin.

MINISTRI:

Komandës . . . të Gjindarmaris
Drejtoris së P. të Policis
P r e f e k t u r a v e
Bashkis së Korçës
Për njoftim e veprim të njiillojshëm.--
Tiranë.
MINISTRI:

50/8

MINISTRIJA SHQIPTARE
MINISTRIJA E P. TE MBRENDSHME
Nr. 4603/2
Drejtorija e Bashkive dhe e Komunave

Tiranë, me 21 Maj 1943-XXI

QARKORE

Prefekturave të Tokave të Lirue

Shkodër e Korçë

Shkurtimi :

Mbi lëshimin letërnjoftimeve
njoftimeve (letër identiteti)

Vëmë re se disa nga organet e mvartun, sidomos në Tokat e Lirue, janë tue iu lëshue personave me kombësi e shtetesi te huaj leter identiet (letërnjoftime), të cilët mandej, me dokumenta te tilla, paraqiten në Zyrat e ndryshme të Shtetit t'onë, ashtu edhe ne Kansullatat e Mbretnisë, tuej reklamue veheten e tyne si shtetas Shqiptarë.

Si shembëll permendim se, në kohët e fundit, Nenprefektura e Gjakovës, pa ndonji mbështetje ligjore, i ka dhanë një personi te huej letër identiteti, gjith' ashtu edhe Komuna e Zhelines (Tetovë) u ka lëshue letër identiet kater personave me emna te rejshme, të cilat janë tregue si banorë t'atij katundi, kurse ne të vertetën ato kanë qenë izraelitë t'ardhun prej Shkupi dhe te pajosun me dokumenta fallse, të lëshueme nga Komuna e permendun, kanë shetit kudo, derisa ma në fund, janë zënë nga Kuestura e Durrësit.

Veprime te tilla tregojnë çiltas një mungesë kontrolli nga an'e nenpunsve te ngarkuem me lëshimin e dokumentave të Gjëndjes Civile, gja q'asht edhe në dëm të qetesis publike.

Prandaj t'urdhenohen organet e mvartun për të ndalue leshimin e çdo llojë leter – identiteti ose letër njoftimit personave që nuk janë te

rregjistruem rregullisht në librat e popullsisë si shtetas Shqiptare, dhe sa për te huejt banues të Komunes, këta duhet të pajisen me leje banimi, e cila simbas dispozitave të 5 Kodit Policis, lëshohet nga kuestura mbasi të jenë marrë autorizimi i ktij Dikasteri.

Të disponohet gjith'ashtu që në lëshimin e letër-njoftimeve, Zyrat Kompetente duhet të sigurohen mirë mbi identitetin e vërtetë t'interesuemve për t'evitue falsifikimet që mund t'u ndodhin siç përmendet ma nalt, pse ne rast te kundërt, nenpunsat shkaktar do të jenë përgjegjës.

Sigurojeni zbatimnt:

MINISTRI

Komandës të Gjindarmeris, Drejtoris të P. të Policis
Prefekturave
Bashkësisë së Kryeqytetit

Tiranë

Për njoftim e veprim të njillojshëm

MINISTRI:

КРАЛСТВО АЛБАНИЈА
МИНИСТЕРСТВО ЗА ВНАТРЕШНИ РАБОТИ
Директорат на општините и на префектурите
Nr. 4603/2

Тирана, 21 мај 1943-XXI

ЦИРКУЛАРНО ПИСМО

До префектурите на слободна територија

Скадар и Корча

Кратка информација:

Поврзано со издадените лични карти
(писмо за идентификација)

Беше разгледувано дека неколку зависни тела, особено на слободните територии, кои издавале лични карти (писма за идентификација) на лица со странско државјанство, кои подоцна, со овие документи, се претставувале во различни канцеларии во државата, како и во различни конзулати на Кралството, велејќи дека се албански државјани.

Како пример ја спомнуваме, неодамна, подпрефектурата во Гаково, која без какви било легални основи, им издала на четири странски државјани такви лични карти со фалсификувани имиња, кои биле претставени како жители на тоа место, додека всушност тие биле израелски државјани кои пристигнале од Скопје и имале набавено фалсификувани документи, издадени од спомнатата општина, па тие шетале наоколу, додека на крај не биле фатени од страна на полициската станица во Драч.

Ваквите акти претставуваат очигледно отсуство на контрола од страна на вработените задолжени за издавање документи во цивилна канцеларија, што, исто така, претставува штета за јавниот ред.

Поради тоа, треба да им биде наредено на помошните тела да не издаваат каков било вид документи за идентифика-

ција - писма за идентитетот на лицата кои не се евидентирани правилно во книгите на населението (регистри) како албански државјани, а за странците кои живеат во општината, треба да бидат обезбедени дозволи за престој, според законската одредба 5 од полицискиот кодекс, кои се издаваат од страна на полициската станица, откако тие добиле овластување од ова Министерство.

Да се знае, исто така, дека при издавање лични карти, надлежните служби треба да се осигураат и за вистинскиот идентитет на заинтересираните лица, со цел да се избегнат случаи како гореспоменатите, бидејќи, во спротивно, задолжените лица ќе бидат одговорни.

Осигурувач на имплементација:
МИНИСТЕР

Команда на жандармеријата, Директорат на полициската префектура
Префектури на
Општината на главниот град
Тирана
За информирање и за слично однесување
МИНИСТЕР:

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS Tirana, 21 May 1943-XXI
Directorate of Municipalities and Prefectures
Nr. 4603/2

**CIRCULAR LETTER
TO PREFECTURES OF FREE LAND**

Shkodra and Korcha

Short information:

Related to issued identification cards

(Identification letter)

It has been observed that several competent bodies, especially of the Free lands, have been issuing identification cards (identification letters) to persons with foreign citizenship, who later on, with such documents, are presented in different offices of the state, as well as in different Consulates of the Kingdom, saying that they are Albanian citizens.

As an example we mention, recently, the Sub prefecture of Gjakovo, without any legal bases, has issued to four foreign citizens such identity cards with false names, who have posed as residents of that village, while in fact they were Israeli citizens arriving from Skopje and equipped with falsified documents, issued by the mentioned municipality, and they have walked around, until finally have been caught by Police Headquarters of Durres.

Such acts present an obvious absence of control by the employees in charge of issuing the documents in the Civil Office, which is also damaging for the public order.

Therefore, it should be ordered to the competent bodies to stop issuing any kind of identity cards – identity letters to persons that are not registered properly in the population books (registers) as Albanian citizens, and as for the foreigners residing in the Municipality, they should be equipped with residing permit, which according to

legal provision 5 of Police Code, are issued by the Police Headquarters after they have received authorization from this Ministry.

To be known also that with issuance of identity cards, competent offices should be ensured well about the true identity of the interested people in order to avoid cases as the abovementioned, because in contrary, the responsible employees will be held liable.

Insurer of the implementation:
MINISTER

Command of Gendarmerie, Directorate of Prefecture Police
Prefectures of
Municipality of the Capitol

Tirana

For information and identical behavior

MINISTER:

MBRETINJA SHQIPTARE
PREFEKURA E ELBASANIT

Elbasan, më 16/ VI / 1943-XXI

Nr. 133/3 Ros

P.T.

Lenda:
Përqitjet lista e
Ebrejve.

Ministria e P. të Mbrodeshme
(Zyra Politike)

Tiranë

ZYRA E
POLITIKE
data
16/VI/43
e marritjes

P.T. Nr. 9/62 d. 6.6.43.

Kemi nderin të ju përshirojmë se urdhni
sipërme u vuc në zbatim.

Ngjiten përqesim dhe listën emnore e Ebrej-
vat t'ardhun nga Shteti fqinj. -

Prefekti
(Tafil Buletini)

Lidhje 1

Qina akti
10/VI/43

K O P I E
M/N

KUESTURA MBRETNORE E LBASAN

35
135

LISTA EMORE E BUREJVEJ QENDRUESA NE KET QYTET

Nr.	EMRI DHE MBIRONI	AMESIA	VENDLINDJA	DATE LIND.	SHITESIJA	PROFESIONI	DATA E INSTALIMIT	AUTORITETI URMERUES	VEREJUNE
1	Jesha Bohor Navon	Rahole	Prishtina	1902	Shiptar	Tregtar	8.4.1943	Dr.P.Polici	
2	Nesim Marilela Lazar	Leja	"	1881	"	Robaqepës	5.5.1943	"	
3	Buhora Buhor Ilazari	Rahella	"	1889	"	Shitepijake	"	"	
4	Mardhesha Nesim "	Bukica	"	1921	"	Robaqepës	10.4.943	"	
5	Mois Buhor Navon	Rahole	"	1905	"	Tregtar	"	"	
6	Tara Kutiel Navon	Bukica	"	1906	"	Shpijake	17.5.943	"	
7	Roshela Gabriel Navon	Taka	"	1911	"	Inxanëse	"	"	
8	Luça Lazar Navon	Buka	"	1914	"	shpijake	"	"	
9	Rukura Gabr.Navon	Estera	"	1926	"	"	"	"	
10	Gabriel Buhor Navon	Rahella	"	1891	"	Tregtar	22.5.943	"	
11	Estera Baruk Navon	Bukica	"	1894	"	Shpijake	"	"	
12	Salomon Nesim Lazar	Bukica	"	1912	"	Robaqepës	"	"	Kta dy të fundit kanë
13	Miko Bohor Pardo	Soko	Manastir	1920	Bullgar	Tregtar	10.4.943	====	Kaluar dhe s'kan dokumente
14	Alegra Avram Pardo	Estera	"	1918	"	shpijake	"	====	

vertetohet . -

Elbasan, 15.7.943

Zav. Kuestori
(Hamdi Isufi)
d. v.

The List sent to The MIA of Albania from the Prefect Tafil Boletini

MBRETNIJA SHQIPTARE
PREFEKTURA E ELBASANIT
NR. 133/3

Elbasan, më 16/VI/ 1943-XXI

P.T

LANDA
Paraqitet lisata e
Ebrenjve

Ministris së P. të Mbrendshme Tiranë
(Zyra Politike)

P. T. Nr. 9/62 D.6.6.43

Kemi nderin të ju parashtrojmë se urdhni' i sipërme u vu në zbatim.
Ngjitun paraqesim dhe listen emnore e Ebrenjve t' ardhun nga Shtet
fqinj.

Prefekti
(Tafil Buletini)

КРАЛСТВО АЛБАНИЈА
ПРЕФЕКТУРА ВО ЕЛБАСАН
NR. 133/3 P.T

Елбасан, мѐ 16/VI/ 194 3-XXI

Предмет: До Министерството за внатрешни работи
Се претставува лита (Политичка канцеларија)
на Евреи Тирана

P. T. Nr. 9/62 D.6.6.43

Имаме чест да Ве информираме дека гореспомнатата наредба имплементирана.

Во прилог Ви ја претставуваме листата со имиња на Евреите кои пристигнале од соседните земји.

Градоначалник
(Тафил Булетини)

KINGDOM OF ALBANIA
PREFECTURE OF ELBASAN
NR. 133/3 P.T

Elbasan, më 16/VI/ 194 3-XXI

Subject:
It is presented
the list of Jews

To the Ministry of Internal Affairs
(Political office)
Tirana

P. T. Nr. 9/62 D.6.6.43

We have the honor to inform you that the abovementioned order was implemented.

Attached we present you the list with the names of Jews who have arrived from neighboring country.

Prefect
(Tafil Buletini)

Tafil Boletini (1888-1970)

Tafil Boletini u lind në vitin 1888 në Mitrovicë. Ishte nipi i udhëheqësit të njohur ushtarak e politik të shqiptarëve të Kosovës, Isa Boletini. Familja Boletini historikisht kishte dhënë kontribut të jashtëzakonshëm për lirinë e shqiptarëve dhe popujve të robëruar.

Tafili duke qenë njeri i mirëarsimuar dhe edukuar, kishte shërbyer si zyrtar i lartë administrativ që nga Qeveria e Vlorës (1912), e deri në periudhën më dramatike korrik-nëntor 1944, ku ishte prefekt i Tetovës.

Gjatë vitit 1943 (konkretisht 21.3.1943 - 31.12.1943), Tafil Boletini ishte prefekt i Elbasanit⁸. Në këtë periudhë kishte dhënë kontribut të çmuar në ruajtjen e popullatës civile nga zullumi i fashistëve italianë. Në kujtimet e tij të botuara, Boletini shprehet: "Jam i kënaqun që kam mujt me evitue disa tetantiva për me sulmue grumbullin e popullit kur banin demonstratën. Fati dhe kontakti që kisha me popullin më ndihmuen që atë situatë kritike ta kalojë pa i dhanë rast ndonji katastrofe siç e mendonin italianët. Po kështu kam mujt me i lirue edhe nga burgu një shumicë të pandehun, dhe mjaft familje të arratisunish i kam shpëtue nga internimi. Gjithashtu shumë të komprementuem i ndihmova mos me u burgos".⁹

Në të vërtetë, gjatë mandatit si prefekt i Elbasanit, Tafil Boletini u përkujdes që shumë hebrenj që kishin ardhur aty nga vendet tjera të

⁸ Tafil Boletini, *Kujtime*, përgatitur për botim nga M.Verli, botimi i tretë, Klean, Tiranë, 2011, f.500.

⁹ Po aty, f.451

Ballkanit, të sistemoheshin në tokën shqiptare, të merrnin letërnjof-time dhe nënshtetësi shqiptare.

Tafil Boletini kishte pasur edhe qëndrim shumë kundërshtues ndaj autoriteteve

fashiste, që të formomin divizionin e njohur SS "Skënderbeg". Sipas tij, nuk kishte nevojë që djemtë tanë të shkojnë si 'mish për top'?¹⁰

¹⁰ Po aty, 463

Тафил Болетини (1888-1970)

Тафил Болетини (Tafil Boletini) се родил во 1888 во Митровица. Тој бил внук на познатиот воен и политички лидер на Албанците во Косово, Иса Болетини. Семејството Болетини има извонреден придонес за слободата на Албанците и на ослободувањето на народите. Тафил, станувајќи изграден и образован човек, служел како виш административен референт за време на владата на Влора (1912), за време на еден од најдраматичните периоди, јули-ноември 1944, кога тој бил градоначалник на Тетово. Во текот на 1943 (попрецизно 21.03.1943 - 12.31.1943), Тафил Болетини бил градоначалник на Елбасан¹¹. За време на овој период имал направено значаен придонес во заштитата на цивилното население од италијанските фашистички злосторства. Во неговите публикувани мемоари, Болетини вели: „Задоволен сум што бев способен да ги надминам обидите да се атакува врз луѓето кои беа собрани да протестираат. Имав среќа и благодарение на контактот што го имав со луѓето кои ми помогнаа да ја надминам таа критична состојба и со тоа да не дадам шанса на каква било можна катастрофа да се случи така како што беа ја замислиле Италијанците. Исто така успеав да ослободам голем број обвинети лица од затвор и да им заштедам пари на прого-

¹¹ Tafil Boletini, *Kujtime*, përgatitur për botim nga M.Verli, botimi i tretë, Klean, Tiranë, 2011, с.500.

нетите семејства спасувајќи ги да бидат депортирани. Исто така, им помогнав на многумина компромитирани личности да избегнат затвор¹².

Навистина, за време на неговиот мандат како градоначалник на Елбасан, Тафил Болетини се погрижил многумина Евреи кои се најдоа таму од другите балкански земји, да бидат населени на албанска земја, да добијат документи за идентификација и албанско државјанство. Однесувањето на Тафил Болетини дури било поконтрадикторно кон фашистичките власти, така што тој бил против формирање на СС-дивизија. Според него, немало потреба од тоа „нашите момчиња да се користат како топовско месо¹³.

¹² Ибид, 451.

¹³ Ибид, 463.

Tafil Boletini (1888-1970)

Tafil Boletini was born in 1888 in Mitrovica. He was the nephew of the famous military and political leader of the Albanians in Kosovo, Isa Boletini. The Boletini family, historically, made extraordinary contribution to the freedom of the Albanians and enslaved peoples. Tafil, being a well-bred and educated man had served as senior administrative officer since the Vlora Government (1912), until the most dramatic period, July-November 1944, when he was Mayor of Tetovo. During 1943 (more precisely 21.03.1943 - 12.31.1943), Tafil Boletini was Mayor of Elbasan¹⁴.

During this period, he had a valuable contribution to the protection of the civil population from the Italian fascistic wrongdoings. In his published memoirs, Boletini says: "I am pleased that I was able to avoid some attempts of attacks against people who were gathered to protest. I had the fortunate to be contact with those people, which helped me to overcome that critical situation and thus not give way to any possible disaster as the Italians had imagined. I also managed to release large number of arrested individuals from prison, and to save many of exiled families from being deported. In addition, I have

¹⁴ Tafil Boletini, *Kujtime*, përgatitur për botim nga M.Verli, botimi i tretë, Klean, Tiranë, 2011, 500.

assisted many compromised individuals to avoid their imprisonment¹⁵.

Indeed, during his term as mayor of Elbasan, Tafil Boletini insured that many Jews who had boarded there from other Balkan countries, be settled on Albanian soil, to get identification cards and Albanian citizenship. The attitude of Tafil Boletini had been even more adversarial towards the fascist authorities; he was against forming the SS division. According to him, there was no need for "our boys to be used as cannon fodder."¹⁶

¹⁵ Ibid, 451.

¹⁶ Ibid, 463.

MBRETNIA SHQIPTARE
MBESTURA MBRETNORE E DIBERS

Nr. 0494

Dibër 8/VII/1943. XXI.

L A N D A : Avram Finci i të ndjerit David, lindun në Manastir në vitin 1890.-

DREJTORIS PËR TË POLICIS

T I R A N E

Gjegjë shkresë Nr. 05038 datë 5/6- m.k.

Në gjegjë të shkresës së sipër tregueme ju komunikojmë se i quajtur Finci Avram i të ndjerit David e Finci Sofia, lindun në 15/7/1890 në Manastir e banues në Shkup e gruaja e tij Krecmarova Jana Finci i Janit e i Perinova Matilde, lindun në Kutnobra (Sllovaki) me 4/8/1904 banuese në Shkup, kanë hyemun në Shqipni qysh prej dates 27 Mars të k.v., t'ardhun nga Bullgarija, tue kalue tinzisht kufinin afër katandit Volkovia, po aty kjen ndalue nga Roja e Financës mandaj shoqnie për Tetovë. Mbas do ditësh me urdhën t'asaj N/Prefekturë me datën 4 Prill 1943, të sipër treguemit u dërguen në kufi e aty u dorzuen autoriteve Bullgare të Zeljanës. Me datën 5 Prill prap hyshin tenzisht në Mbretni, e Finci Avram shkoj për Tiranë në sa gruaja e tij u rikoverue në spitalin e Tetovës për arsye se ishte vramun tue kalue malet. Besohet se vet. autoritetet Bullgare t'i kanë shtie n'anë t'onë. Mbas do ditësh ndejt në spital, Krecmarova u largonte nga Tetova për me gjet burrin në Shqipnin e vjetër .-

Si mbas dokumentash të Fincit asht konstatue se ~~ay asht~~ lindë në Manastir për këtë arsye gjykuhet se asht i nenshtetas Bullgar, mandaj nuk asht kanë e mujtun me caktue se të sipër treguemit të jenë të racës ebrajike pse këtu në Tetovë kanë qëndrue pak dit e as kush nuk i njef. Finci me datën 25/5- k.v. prej kësaj Zyre i kje dhanë letër udhëtimi e detyrueshme me urdhën që tu paraqite në Komandën e Rojës Financës në pritje t'internimit tij në Kavajë.

Këjo Zyre ka me ju komunikue lajme tjera po sa Komanda e rojes Mbretnore të Financës të Tetovës me na i dërgue.-

REGJENT I MBESTURËS
(Josif Gjergji)

MBRETNIJA SHQIPTARE
KUESTURA MBRETNORE E DIBËRS

Nr.0494

Dibër 8/VII/943.XXI

Landa: **Avram Finci** i të ndjerit David, lindun në Manastir në vitin 1890

DREJTORIS SË POLICISË -TIRANË

(Për)gjegje - shkresë Nr. 05038 datë 5/6-m.k.

Në përgjegje të shkresës së sipër tregueme ju komunikojmë se i quajtuni Finci Avram, i të ndjerit David e Finci Sofia, lindun me 15/7/1890 në Manastir, e banues në Shkup, e gruja e tij Krecmarova Jana Finci i Janit e i Perinova Matilde, lindun në Kutnaora (Sllovakia) me 4/8/1904 banuese në Shkup, kanë hyemun në Shqipni qysh prej dates 27 Mars të këtij viti, t'ardhun nga Bullgarija, tue kalue tinzisht kufinin afër katundit Volkovia, po aty kjen ndalue nga Roja e Financës mandej shoqnie për Tetovë. Mbas do ditësh me urdhën t'asaj N/ Prefektore me datën 4 Prill 1943, të sipërtreguemit u dërguen në kufi e aty u dorzuen autoriteteve Bullgare të Zeljanës¹⁷. Me datë 5 Prill prap hyshin tenzisht në Mbretni, e Finci Avram shkoj për Tiranë ndërsa gruja e tij u rikoverue në spitalin e Tetovës për arsye se ishte vramun tue kalue malet. Besohet se vet autoritetet Bullgare t'i kenë shtie n'anen t'onë. Mbas do ditësh ndejtn në spital, Krecmarova u largua nga Tetova për me gjet burrin në Shqipnin e vjetër.

¹⁷ Bëhet fjalë për Komunën e Zhelinës.

Simbas dokumentash të Fincit asht konstatue se ai është lindë në Manastir për këtë arsye gjykohet se asht nenshtetas Bullgar, mandej nuk asht kenë e mujtun me caktue se të sipër treguemit të jenë të racës ebraike, pse ketu në Tetovë kanë qëndrue pak ditë e askush nuk i njef. Finci me datë 25/5- k.v. prej kësaj Zyre i qe dhanë letërudhtimi e detyrueshme me urdhën qi tu paraqitet në Komandën e Rojës Financës në pritje t' internimit tij në Kavajë.

Kjo zyrë ka me ju komunikue lajme tjera po sa Komanda e rojes Mbretnore e Financës në pritje t' internimit tij në Kavajë.

Kjo zyrë ka me ju komunikue lajme tjera po sa Komanda e rojes Mbretnore të Financës të Tetovës ka me na i dërgue.

REGJENT I KUESTURËS (policisë)

(Josif Gjini)

КРАЛСТВО АЛБАНИЈА
СЕДИШТЕ НА КРАЛСКАТА ПОЛИЦИЈА ВО ДЕБАР

Nr.0494

Дебар 8/VII/943.XXI

Предмет: **Аврам Финци** од покојниот Давид, роден во Битола во 1890

ПОЛИЦИСКИ ДИРЕКТОРАТ ВО ТИРАНА

Писмен документ бр.05038 датум 5/6-m.k.

Со овој документ Ве информираме дека именуваниот Финци Аврам на покојните Давид и Софија Финци, роден на 15.7.1890 г., во Битола, жител на Скопје и неговата сопруга Крецмарова Јана Финц од Јани и Перинова Матилда, родена во Кутнаора (Словачка) на 4.8.1904, жителка на Скопје, влегоа во Албанија на 27 март оваа година..., пристигнувајќи од Бугарија преку илегално префрлање преку границата во селото Волково, каде што биле запрени од страна на царината и потоа биле пратени со придружба во Тетово. Неколку дена подоцна со наредба на заменик-префектот на 4 април 1943, погореспомнатите луѓе беа пратени на граничната линија и им беа предадени на бугарските власти во Желино. На 5 април тие повторно илегално влегоа во Кралството, а Аврам Финци отиде во Тирана, додека неговата сопруга беше примена во болницата во Тетово, бидејќи била ранета додека ја поминувала планината. Се верува дека бугарските власти им помогнале да влезат во нашето Кралство. По неколкудневен престој во болница, Крецмарова го напушти Тетово и се сретна со нејзиниот сопруг во стариот дел од Албанија.

Според документите што ги имал Финц, беше заклучено дека тој бил роден во Битола (Манастир), па затоа убедени сме дека тој е бугарски граѓанин, но не беше можно да се одреди според неговото кажување дека тој е со еврејско потекло од предците кои неколку дена престојувале во Тетово и никому не им биле познати. На датумот 25.5 оваа година, на Финц од оваа канцеларија му биле дадени документи за патување и му било наредено да ги покаже на командното место на Царината со цел да биде депортиран во Каваја.

Оваа канцеларија ќе Ве информира со други новини кога командното место на Царината во Тетово ќе ни испрати.

РЕГЕНТ НА ПОЛИЦИСКАТА СТАНИЦА
(Јосиф Ѓини)

KINGDOM OF ALBANIA
DIBRA ROYAL POLICE HEADQUARTERS

Nr.0494

Debar 8/VII/943.XXI

Subject: **Avram Finci** of the deceased David, born in Manastir (Bitola) in 1890

POLICE DIRECTORATE TIRANA

Written document Nr. 05038 date 5/6-m.k.

With this document we inform you that the so-called Finc Avram of the deceased David and Sofia Finc, born on 15/7/ 1890 in Bitola (Manastir), resident of Skopje and his wife Krecmarova Jana Finc of Jani and Perinova Matilda, born in Kutnaora (Slovakia) on 4/8/1904, resident of Skopje, have entered in Albania since 27 March of this year, arriving from Bulgaria by illegal transition through the border of village of Volkovo, where they were stopped by Financial Guard and then have been accompanied to Tetovo. Several days later with the order of Dep. Prefect on 04 April 1943, the abovementioned people were sent to the border point and were handed to the Bulgarian authorities of Zeljano (Zhelino). On 05 of April, they again, illegally enter the Kingdom, and Avram Finc went to Tirana, while his wife was recuperating in the hospital of Tetovo due to the woundes she sustained while passing throught the mountains. It is believed that Bulgarian authorities have helped them enter into our Kingdom. After

several days stay at the hospital, Krecmarova left Tetovo and met with her husband in old part of Albania.

According to the documents that Finc had, it has been concluded that he was born in Bitola (Manastir) therefore we believe that he is a Bulgarian citizen, and it was impossible to determine, that they are Jewish because who have stayed in Tetovo only for several days and are known to no one. This office issued travelling documents to Finc on the date of 25/ 5- of this year and ordered him to report them to the Command post of the Financial Guard in order to be deported to Kavaja. This office will inform you with other news as soon as the Command post of Financial Guard of Tetovo sends them to us.

POLICE HEADQUARTERS REGE

(*Josif Gjini*)

SHQIPËRIA/ АЛБАНИЈА/ ALBANIA
1944

SHTETI SHQIPTAR

MINISTRIJA E P. TË MBRENDËSHME
"ZYRA POLITIKE"

Nr. *1123/13*

Tiranë, më 6 MAJ 1944

MINISTRIA E P. TË JASHTME

PROT. 5. R. A. 111

PRITUR: 9/7/1944

REZERVA

MINISTRIS SË P. TË JASHTËME

TIRANË

SHKURTIMI:

Mbi 4 Ebrej të rreshtuem e mandej të liruem prej komandës Gjermane.

Kemi nderin me Ju informue se Prefektura e Shkodrës me telin shifër Nr.191/2 res, d.5 vazhduesit na raporton se, Komanda Gjermane e atjeshme S.D.Hausding, më daten 2 të k.m. ka arrestue 4 Ebrej prej Prishtine e me qindrim në Shkodër. Në daten 4 po të k.m., mbassi u ka marrë një shumë prej gjashtëdhjetmijë (60000) fr.shq. i ka lanë të lirë.

Prandej per sa sipri lutemi të keni mirësinë me ndermjetësue ku duhet qi Autoritetet ushtarake Gjermane të mos ndërhyjnë ndër punët e mbrendëshme t'ona, vetem ndër raste qi kan të bajnë drejtë per së drejti me ushtrinë Gjermane.

*U. Regulluar
verbalisht.
jt*

ti. MINISTRI

SHTETI SHQIPTAR

Tiranë, më 6 MAJ 1944

MINISTRIJA E P. TË MBRENDËSHME

MINISTRIS SË P. TË
JASHTME

ZYRA POLITIKE

Nr.PROT

Nr. 1123/II

ARRITUN C/V/1944

MINISTRIS SË P. TË JASHTËME TIRANË

SHKURTIMI

Mbi 4 Ebrej

Të rreshtume e mandej

Liruem prej

Komandës Gjermane

Kemi nderin me ju informue se Prefektura e Shkodrës me telin shifër Nr.191/2 res, d. 5 vazhduesit na raporton se, Komanda Gjermane e atjeshme se S.D. Hausding, më daten 2 të këtij muaji ka arrestue 4 Ebrej prej Prishtine e me qëndrim në Shkodër. Në daten 4 po të k. m. , mbasi u ka marrë një shumë prej gjashtëdhjetmijë (60000) fr. Shq. i ka lanë të lirë.

Prandaj per sa sipri, lutemi të keni mirësinë me ndermjetësue ku duhet qi Autoritetet ushtarake Gjermane të mos nderhyejnë nder punët e mbrendshme t'ona, vetem nder raste qi kan të bajnë drejtë per së drejti me ushtrin Gjermane.

MINISTRI

АЛБАНСКА ДРЖАВА
МИНИСТЕРСТВОТО
ВНАТРЕШНИ РАБОТИ

ТИРАНА 6 МАЈ 1944
МИНИСТЕРСТВОТО ЗА
ЗА НАДВОРЕШНИ РАБОТИ
Бр. ПРОТ
ПРИСТИГНАТО

НА МИНИСТЕРСТВОТО ЗА НАДВОРЕШНИ Р. ТИРАНА

СКРАТЕНО

Над 4 Евреи
приведени и потоа
ослободени од
Германската команда

Чест ни е да Ве информираме дека Префектурата на Скадар со телеграмата со шифра Бр. 191/2, односно ден 5-ти на овој месец, ни дава известување за тамошната Германска команда дека С. Д. Хаусдинг, на датум 2 од овој месец, привел 4 евреи од Приштина но со престојувалиште во Скадар. На датум 4 на овој месе, откако им земале една сума од шеесетилијади (60000) Албански франци, ги ослободиле.

Затоа, тргнувајќи од горенаведеното, молиме да посредувате до Германските воени власти да не навлегуваат во нашите внатрешни работи, освен во случаји кога се работи директно за Германската војска.

МИНИСТЕРОТ

THE ALBANIAN STATE

Tirana, 6 MAJ, 1944

THE MINISTRY OF INTERNAL
AFFAIRS

TO THE MINISTRY OF F.
AFFAIRS

NO.PROT

RECEIVED

TO THE MINISTRY OF FOREIGN.A IN TIRANA

ABBREVIATION

More than 4 Jews

Lined by then

Released by

German command

We have the honor to inform you that the Prefecture of Shkodër with the telegram code No.191/2 res, on day 5 of the month, reports to us, that the German command of S.D. Hausding, on the second day of this month has arrested 4 Jews from Prishtina with residence in Shkoder. They released them on day 4 of this month, after taking from them an amount of sixty thousand Albanian francs (60.000), Therefore, we ask you kindly, to mediate where necessary, in order for the German military authorities not to intervene in our internal affair, except in cases that are directly related to the German military.

MINISTER

SHTETI SHQIPTAR

Ministria e P.të Mbrendëshme

K o p j e

refektura e Prishtinës
r.84/V Res.

Prishtinë, me 17.V.1944
Ora 12.-

Ministria e P.të Mbrendëshme
Zyrës Politike

T i r a n ë

Me datë 14 vazhduesit familjet çifute të këtij qyteti janë arrestue prej Gjermanëve. Prej ushtëris SS. janë plakitun teshat shtëpijake. Kemi konstatue se dy çifutë janë pushkatue në skaj të qytetit. Për vorrimin e tyre u urdhënue Bashkija.-

P r e f e k t i :
Hysen Prishtina

Vërtetohet se është një me origjinalin:

Drejtori i Korespondencës:

[Handwritten signature]

SHTETI SHQIPTAR

Ministria e P. të Mbrendëshme

Kopje

Prishtinë, me 17.V.1944

Ora 12.-

Ministris së P. Të Mrendshme në Tiranë

Zyrës Politike

Me datë 14 (të këtij muaji vazhdues), familjet çifute të këtij qyteti janë arrestue prej Gjermanëve. Prej ushtëris S.S. janë plaçkitun teshat shtëpijake. Kemi konstatue se dy çifutë janë pushkatue në skaj të qytetit. Për vorrimin e tyne u urdhënue Bashkija.-

Prefekti :

Hysen Prishtina

Vërtetohet se asht një me origjinalin:

Drejtori i Korespondencës

АЛБАНСКА ДРЖАВА

Министерството за внатрешни р.

Копија

Приштина, на 17. V. 1944

Час: 12.-

Министерството за внатрешни р.

Тирана

На Политичката канцеларија

На датум 14 од истиот месец еврејските семејства од овој град се приведени од Германците. Од страна на СС војската. Ограбена е домашната облека. Констатиравме дека двајца евреи се застрелани надвор од градот. За нивното погребување беше задолжена Општината. –

Градоначалник:

Хисен Приштина

Се потврдува дека е иста со оригиналот:

Директорот на дописништвото

THE ALBANIAN STATE

Ministry of I. Affairs

Copy

Prishtina, 17.Y.1944

12.00 O'clock

Ministry of Internal A.

Tirana

Political Office

On the 14th of this month, the Germans arrested the Jewish families of this city. By the German SS. The household was plundered. We have concluded that two Jews were executed outside the city. The Municipality has been charged with their funeral.

Prefect:

Hysen Prishtina

Verified that is the same as the original:

Director of the Correspondence

SHTETI SHQIPTAR

MINISTRIA E P. TË MBRENDËSHME
"ZYRA POLITIKE"

Tiranë, më 21.11.1944

Nr. 1247

MINISTRIA E P. TË JASHTME
Nr. PRO A. III. 738/45

ARRITUR 4 Maj 1944

REZERVAT

REZERVAT

P. T.
MINISTRISË E P. TË JASHTME

TIRANË

Prefektura e Prishtinës me telegramin e sajë Nr. 84/V Rez. datë 17 vazhdues na njofton se me datën 14 të vazhduesit familjet izraelite t'atij qyteti janë rreshtue prej ushtarakevet SS Gjerman dhe se me ket rast u janë plaçkitë teshat shtëpijake. Gjithashtu është konstatue se dy izraelitë janë pushkatue brij qytetit.

Tue Ju sjellë në dijenë se ma sipër, shenojmë se këtu është çeshtja për Izraelitë me shtetësi shqiptare ose t'atillë të cilëvevet Shteti Shqiptar qysh me kohë u ka akordue të drejtën e azilit. Pra si për njenen ashtu edhe për tjetren kategori do. t'ishte gjithmonë kompetencë vetëm e autoriteteve shqiptare për marrjen e ndonji mase kundra tyre.

Nuk ka dyshim se kundrejt ndihmavev qi na ka dhënë e na jep Reichu i Madh Gjerman për rimëkamjen e vendit t'onë edhe neve jemi të detyruem me kontribue me fuqinat t'ona në dobi t'interesavev gjermane, por kudoherë të pershtatuna independencës shtetnore t'onë, të cilën e ka njoftë po vet Reichu i Madh Gjerman.

Luatemi prandej me ndërmjetuev ku duhet qi veprime të tilla të mos persëriten në t'ardhmën dhe, ndër rase të ngutëshme e të domosdoshme, këtë t'i referohen autoriteteve administrative t'ona, të cilat qysh me kohë kanë marrë instrukcionet per një bashkëpunim të shpejtë e të sigurtë me autoritetet ushtarake gjermane.

4. meqenëse
në bashkëpunim

Kontraktue:

9.9

MINISTRI
[Signature]

SHTETI SHQIPTAR

MINISTRIJA E.P TË MBRENDËSHME

ZYRA POLITIKË

Nr.1277

MINISTRIA E P. TË JASHTME

Nr. PROT A. III 73

ARRITUR 24 MAJ 1944

Rezervat

P.T

MINISTRIS SË P. TË JASHTME TIRANË

Prefektura e Prishtinës me telegramin e sajë Nr. 84/V Rez. 17 vazhdues, na njofton se me datën 14 të këtij muaji, familjet izraelite t'atij qyteti janë rreshtue prej ushtarakëve SS Gjerman dhe se me ket rast u janë plaçkitë teshat shtëpijake. Gjithashtu ashtë konstatue se dy izraelitë janë pushkatue brij qytetit.

Tue Ju sjellë në dijeni sa më sipër, shenojmë se ketu ashtë çesh-tja për Izraelitetë me shtetësi shqiptare ose t'atillë të cilëve Shteti Shqiptarë qysh me kohë u ka akordue të drejtën e azilit. Pra si për njenen ashtu edhe për tjetrën kategori do t'ishte gjithmonë kompetencë vetëm e autoriteteve shqiptare për marrjen e ndonji mase kundra tyre. Nuk ka dyshim se kundrejt ndihmavet qi na ka dhanë e na jep Reichu i Madh Gjerman për rimëkamjen e vendit t'onë edhe neve jemi të detyruem me konribue me fuqinat t'ona në dobi t interesavet gjermane, por kurdoherë të pershtatuna independencës shtetnore t'onë, të cilën e ka njoftë po vet Reichu i Madh Gjerman.

Lutemi prandej me ndermjetsue ku duhet qi veprime të tilla të mos persëriten në t'ardhmën dhe, ndër raste të ngutëshme e të domosdoshme, këto ti referohen autoriteteve administrative t'ona, të cilat qysh me kohë kanë marrë instrukcionet per një bashkëpunim të shpejtë e të sinqertë me autoritete ushtarake gjermane.

MINISTRI

АЛБАНСКА ДРЖАВА

Министерство за надворешни р.

Бр.

Бр.

Пристигнато

Резервите

П. Т.

МИНИСТЕРСТВО ЗА НАДВОРЕШНИ Р. ТИРАНА

Префектурата во Приштина со нејзината тековна телеграма Бр. 84/В Рез. 17, не информира дека еврејските семејства на тој град се построени од страна на СС Германските воени сили, и во тој случај им е ограбена домашната облека. Исто така е констатирано дека двајца евреји се застрелани во предградието.

Ви даваме до знаење, дека станува збор за Израелци со албанско државјанство, или такви на кои Албанската држава благовремено им доделила право на азил. Така што, и за едната, и за втората категорија преземање секаква мерка против нив, секогаш ќе биде надлежност само на албанските власти.

Несомнено е дека и покрај помошта што ни ја пружил Германскиот Голем Рајх за поткрепување на нашата земја и ние сме должни да придонесеме со нашите можности во полза на германските интереси, но секогаш прилагодени согласно на нашата државна независност, која е признаена од самиот Германски Голем Рајх.

Токму затоа, преку посредништво бараме да не се повторуваат ваквите дејствија во иднина, а во итни и неопходни случаи, треба да им се реферираат на нашите административни власти, кои благовремено имаат земено инструкции околу една побрза и поискрена соработка со Германските воени власти.

МИНИСТЕР

THE ALBANIAN STATE
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS

No.

No.

RECEIVED

Reserves

P.T

TO THE MINISTRY OF F.AFFAIRS IN TIRANA

The Prefecture of Prishtina with its following telegram No.84/V Res.17 informs us that on the 14th of the following, the German SS officers lined up the Israeli families of that town and on this occasion, their household was plundered. Moreover, it is concluded that two Israelis were executed in the suburbs.

By informing you as early as possible, we emphasize that this is a case of Israelis that hold Albanian citizenship or of those to whom the Albanian state has granted the right to asylum a while ago. Thus, for both, the first and the second category, only the Albanian state would have the competence to take any measure against them.

There is no doubt that after receiving the help that the Greater German Reich gave use and continues to give us for the recovery of our country we are bound to contribute in favor of German interests but always adjusted to our state independence, which is recognized by the Greater Reich himself.

Thus we ask for you to interven where needed so that similar actions will not take place again in the future and in urgent and necessary cases, to be addressed to our administrative authorities, which have already received instructions for a fast and sincere collaboration with German military authorities.

MINISTER

SHTETI SHQIPTAR
KRYESIJA E KËSHILLIT TË NALTË

Tiranë, me 27. 5. 1944

MINISTRIA E PUNËVE JASHTËME
Nr. 77000 A.E.
29/12/1944

Nr. 9/E REZERVAT

Ministria së Punëve të Jashtme

Tiranë

Si mbas Urdhënit Superior, bashkangjitur ju dërgohet një telegram i marrun prej Prefektit të Prishtinës, i cili ban fjalë për plaçkitjen dhe për vrasjen e dy çifutëve.

Me qenë se çifutët në fjalë janë shtetas shqiptar do të jetë mirë që Ajo P.T. Ministri të ndërmjetësojë pranë konsullatës Gjermane për të hetue se si qëndron çështja dhe në kishin faj t'i dorëzoheshin autoriteteve Shqiptare për të marrë masat e duhuna, dhe jo nga ana e tyre.

Handwritten notes:
Kryesia e Këshillit të Naltë
Kryesia e Këshillit të Naltë
Kryesia e Këshillit të Naltë

KRYESIA E KËSHILLIT TË NALTË
SEKRETARI I PËRGJITHSHËM :
[Signature]

SHTETI SHQIPTAR

Tiranë, me 27, maj, 1944

KRYESIJA E KËSHILLIT TË NALTË MINISTRIA E P.TË JASHTME
Nr.PROT
ARRITUN

Ministrisë së Puneve të Jashtëme Tiranë

Si mbas Urdhënit Superior, bashkangjitur ju dërgohet një telegram i marrun prej Prefektit të Prishtinës, i cili ban fjalë për plaçkitjen dhe për vrasjen e dy çifutëve.

Me qenë se çifutët në fjalë janë shtetas shqiptar do të jetë mirë që Ajo P.T. Ministri të ndërmjetësojë pranë konsullatës Gjermane për të hetue se si qëndron çështja dhe në kishin faj ti dorëzoheshin autoriteteve Shqiptare për të marrë masat e duhuna, dhe jo nga ana e tyre.

Z.AV. SEKRETARI I PËRGJITHSHËM

АЛБАНСКА ДРЖАВА
ПРЕТСЕДАТЕЛСТВОТО НА
ВИСОКИОТ ОДБОР

Тирана, 27, мај, 1944
МИНИСТЕРСТВОТО ЗА
НАДВОРЕШНИ Р.
Бр. ПРОТ.
ПРИСТИГНАТА ДО

Министерството за надворешни работи Тирана

Според Врховната наредба, во прилог Ви се испраќа една телеграма добиена од градоначалникот на Приштина, каде станува збор за ограбување и убивање на двајца евреи.

Бидејќи спомнатите евреи се албански државјани ќе беше добро тоа Р. Т. Министерство да посредува при Германскиот конзулат за да покрене истрага околу тоа како стои работата, но ако се виновни требаше да бидат предадени на Албанските власти за да ги преземаат потребните мерки, а не од нивната страна.

З. АВ. ГЕНЕРАЛЕН СЕКРЕТАР

THE ALBANIAN STATE

Tirana, 27, MAJ, 1944

THE BOARD OF HIGHER COMMITTEE

MINISTRY OF
F.AFFAIRS
No.PROT
RECEIVED

To the Ministry of Foreign Affairs in Tirana.

In compliance with the Superior Order, attached is a telegram received by the Prefect of Prishtina, writing about the plunder and execution of two Jews.

Since the Jews in question are Albanian citizens, it would be best that the P.T Ministry to mediate at the German consulate in order to investigate what the current situation is and if they are guilty, to be handed to Albanian authorities so they can take the necessary measures and not the German authorities.

Z.AV. Secretary General

DËSHMI/ СВЕДОШТВА/ TESTIMONIALS

SHAUL GATENJO
SHAUL GATTENYO
ШАУЛ ГАТЕНЖО

2 | Koha e PRAKTE 21 TETOR 2016 |

Shaul Gatteno është një nga ato pak hebrej që i shpëtuan trenave të vdekjes që niseshin nga Shkupi për në kampin e përqendrimit në Treblinkë

Intervistë me Shaul Gatteno

Hebreu që u shpëtua nga murgeshat e Letnicës

Shaul Gatteno është një nga ato pak hebrej që i shpëtuan trenave të vdekjes që niseshin nga Shkupi për në kampin e përqendrimit në Treblinkë. Dhe, është një tjetër histori nga ato që tregojnë se humanizmi i shqiptarëve dhe sakrificat që kanë bërë për t'i ardhur në ndihmë hebrejve - nuk njeh kufij. As fetare, dhe as gjinorë. Jetën e tij ia dedikon Letnicës, manastirit dhe murgeshave që e fshihen për dy vjet me radhë

Koha Evis HALLI

Shkup, 20 tetor - Shaul Gatteno është një nga ato pak hebrej që i shpëtuan trenave të vdekjes që niseshin nga Shkupi për në kampin e përqendrimit në Treblinkë. Dhe, është një tjetër histori nga ato që tregojnë se humanizmi i shqiptarëve dhe sakrificat që kanë bërë për t'i ardhur në ndihmë hebrejve - nuk njeh kufij. As fetare, dhe as gjinorë. Jetën e tij ia dedikon Letnicës, manastirit dhe murgeshave që e fshihen për dy vjet me radhë. Shaul Gatteno është hebreu që deri në moshën pesë vjeçare është futur si katolik dhe nuk e ka ditur se nga vinte dhe kush ishte historia e familjes së tij. Pas largimit në vitin 1948 për në Izrael, ai ka ardhur sërish në Maqedoni dhe me ndihmën e institutit të Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Shkup kërkoi të rikonstruktonte një prej momenteve më të mëqullta të jetës, dy vjet e qëndrimi në fshatin Letnicë të Kosovës. Me çfarë emri e pagëzuan murgeshat dhe kush ishin ato që u kujdesën për të? I lindur në Beograd, në një familje të komur hebreje, ata erdhën në Shkup në fillimin e viteve 40-të për t'i shpëtuar spastrimit nga nazistët. U strejuan në shtëpinë e familjarëve të babait të tij, por për një kohë të shkurtër. Prapë u gjetën në listat e vdekjes dhe së bashku me grupin e hebrejve të tjerë u nis nga Monopoli në Shkup për në kampin e përqendrimit në Treblinkë. Vinka ka besoi dadon të birin, Shaulin, me porositje të kontaktonte me murgeshat. Për tre net, grupi i grave me dy fëmijë, dhe një murgeshë ecën nëpër male, për të arritur në një vend të sigurt, manastirin e Letnicës.

KOHA: Jeni sërish në Shkup. Eshë një moment i veçantë ky?

GATTENO: Eshë bakur të udhësoh dhe të shohësh botën, por për mua më të rëndësishme ardhja këtu, pasi kam rëtur nga vitet '41-'48. Këtu,

në Maqedoni dhe në Letnicë të Kosovë, apo Shkupit si qelbë atëherë. Keni ardhur atëherë nga Beogradi, së bashku me familjen time, për t'i shpëtuar listave të spastrimit që bëheshin atje, por familja ime së bashku me të tjerë, nga Monopoli i dërguan me tre trenat për në kampin e Treblinkës dhe vetëm unë kam mbetur gjallë së bashku me dadon time, Zora Picalin.

KOHA: Kur erdhët në Maqedoni?

GATTENO: Në ato vite, në Beograd ishte tragjedi e vërtetë për të jetuar si hebre. Gjermanët kishin hartuar një listë me mbi 1000 emra hebrejsh, mes tyre edhe pak romë, se ku banonin, me çfarë merreshin... Me siguri prindërit e mi kanë marrë vesh se mund t'u ndodhte diçka dhe prandaj erdhën në Shkup, për të shpëtuar nga nazistët. Në Shkup erdhën në dhjetor të vitit 1941, ku ndëgjim shumë pak, jetuam tek motra e gjashtë nga babai, Ester Bili, në shtëpinë në rrugën "217" me numër "17"...

Me siguri prindërit e mi kanë marrë vesh se mund t'u ndodhte diçka dhe prandaj erdhën në Shkup, për të shpëtuar nga nazistët. Në Shkup erdhën në dhjetor të vitit 1941, ku ndëgjim shumë pak, jetuam tek motra e gjashtë nga babai, Ester Bili, në shtëpinë në rrugën "217" me numër "17"...

KOHA: Si shpëtuat ju?

GATTENO: Unë kam qenë i vogël për t'mbajtur mend. Në vitin 1973, kur në Izrael përfundoi lufta,

së bashku me një shoqe udhëtova në Evropë, për të takuar për herë të parë pas shumë vitesh ish-dadon në Ljubljane dhe prej aty erdhën në Shkup për të rikonstruktuar edhe njëherë ngjarjen. Nuk kishte lot, por shumë emocione. Dadoja më tregoi sesi, pasi shkruam në spitalin e qytetit unë me nënën, sepse kisha një inflexion në vesh, mamaja ime përfitoi nga rasti dhe i tha Zorës - merre fëmijën dhe dil nga këtu sikur të jetë fëmija yt. Edhe ajo mund të kishte dytë me ne, por a'ë kuptoj se pse a'ë bërë? Si më la ashtu?

KOHA: E mbani mend atëherë?

GATTENO: Nënna ime qelbë Vinka dhe kur u nda nga unë, ishte vetëm 23-vjeç. Ishte shumë e

bukur, pas luftës shtëpitë tona u placitën dhe pasuritë u grabitën, por fotografat e familjes mi dhe një kushtërë. I njoh nga fotot e dasmës, ballëve të dy prindërit. Unë atë e quaja mamushka dhe i vendi kujtim nga dasmë e saj janë një palë paliceta të punuara me shtiza. I mbaj pranë gjithmonë, si gjënë më të rëndësishme në jetën time. Dhe një mezuza (një llogj) relike fetare ku shkruhet data e lindjes dhe emri im. Një të tillë ia kam bërë edhe nipit tim, që tani jeton në Tailandë, që tradita të vazhdojë.

KOHA: Si u nisët për në Letnicë dhe pse atje?

GATTENO: Nuk e di se pse, por kontaktet me murgeshat dadoja i mori nga nëna ime. E di se në Shkup kemi ndënjur disa

ditë, deri kur na erdh një murgeshë e shoqëruar me një grup hebreje dhe një vajzë 10 vjeçare. Të hipur në një karrocë me katë dhe më pas në këmbë, udhëtuam tre ditë për të arritur në Letnicë. Timet i udhëtimin për në Letnicë nuk kanë qenë as murgeshat, as gjermanët, madje as i Foti, sena uqërit. Nuk e di se pse shkruam në Letnicë, por folë Zoti që ishte Letnicë që shpëtova. Si unë shpëtuan edhe disa fëmijë të tjerë, që na dërguan nga Shkupi për në Kosovë e Shkupit.

KOHA: Të kujtohet diçka nga jeta me murgeshat?

GATTENO: Në Letnicë më kujtohet sesi shpogësheba me murgeshat dhe dadon, e ndajta ngado, nëpër manastir, në punët në fushë për të mbledhur patate. Për më kujtohet edhe fëmijët, që nuk ishin hebrej, më të mëdhenj se unë në moshë, luani ca lojëra që më trembnin. Nga atëherë më kujtohet 40 mijë hebrej, luani ca lojëra që më trembnin. Nga atëherë më kujtohet 40 mijë hebrej, luani ca lojëra që më trembnin. Nga atëherë më kujtohet 40 mijë hebrej, luani ca lojëra që më trembnin. Nga atëherë më kujtohet 40 mijë hebrej, luani ca lojëra që më trembnin.

KOHA: Ju kanë edukuar si katolik?

GATTENO: Po, madje më kanë pagëzuar. Por nuk e di se me çfarë emri. Isha tani në Letnicë dhe me zotërimin nga IT-SHKSH po kërkim nëpër dokumentet e kohës. Eshë interesante se kur kam ardhur në Shkup, dhe isha vetëm pesë vjeç, nuk e kam ditur se çfarë ka ndodhur me mua. Mendoj se Zora ishte nëna ime, ajo të foka s'më parë treguar asgjë, dhe unë ashtu e quaja. I

Shaul Gatteno dhe nëna e tij Zora Picalin.

Manastiri e fshatit në Shkup, me motrën e gjashtë nga babai, Ester Bili.

Aktuale

dija për mëndsh lutjet katolike dhe ashtu folesha. Zorën e quaja nënë edhe Esterin, mamë. Kështu deri kur e mora vesh të vërtetën.

KOHA: Si u ndjeve?

GATTENO: Ky ka qenë moment i tmerrshëm i jetës sime. Jam ndjerë keq, shumë keq. Oja e çoi maft dhe në mendjen time imagjinia sikur nëna dhe babai ishin nisur të vijn, por rruga ishte e gjatë. Makthi vazhdoi shumë gjatë, deri sa më shkonte në mendje që të hipja në një avion dhe të bombardoja të gjithë Gjermanët.

KOHA: E kenë rikthyer prasin e familjes?

GATTENO: Këtu në Shkup kemi pasur shumë pasuri, kane në një punëtor të tij, por asgjë nuk kam marrë. Dhjetë vjet më parë mora vesh nga një kushtëri se kisha pasuritë të patundshme në Beograd. Atëherë herë të parë ka marrë dokumentet për lindjen, dhe historinë e familjes nga ana e nënës.

KOHA: Keni marrë atë që meritoni pas gjithë këtyre vuajtjeve?

GATTENO: Dy vjet më parë, në një rrugë në Izrael, pasohë një përnamë dorë të bukur në dy gjuhë, hebraisht dhe bullgarisht, ku ndër të tjera shkruhej se "Falenderojmë popullin bullgar për shpëtimin e hebrejve gjatë luftës së dytë botërore". Dhe kjo është në rregull për ato që kanë shpëtuar, nuk kanë gënjyer. Por për ato hebrej në Maqedoni, dhe nuk kanë qenë pak mak thuhet asgjë. Të gjithë ato shkuhan në Treblinkë dhe nuk mbeten gjallë. Ky është një turp për Izraelin. Unë kam qenë një prej tyre, por ata as që na përmendin, sikur nuk ekzistojmë.

KOHA: Dhe çfarë kenë bërë?

GATTENO: I kam shkruar një letër kreut të bashkisë së Jerusalemit. Pritja për pengjeje një kohë të gjatë dhe kur e mora letërën, ajo s'hakruhej asgjë nga ajo që mua më shqetësonte. Në letër thuhet se në Bullgari janë shpëtuar 40 mijë hebrej, por asgjë për ato hebrej në Maqedoni e okupuar nga bullgarët, asgjë. Por asgjë për ato hebrej në Maqedoni e okupuar nga bullgarët, asgjë. Ky është një turp për Izraelin, një turp i madh. Sikur hebrejve në Maqedoni të mos i ketë ndodhur asgjë, Eshë e turpshme që Izraeli sot të jetë me dy fytra.

Turp për të gjithë shtetin, duke filluar nga presidenti. Ata, në fakt, duhet që të mos lejojnë të ndodhë kjo që po ndodh tani, si mund të harrojnë tragjedinë që na ndodhi në Evropë. Kam hequr dorë nga Izraeli dhe të drejtën dua ta kërkojë jashtë tij, qoftë këtu në Shkup apo edhe në Evropë.

Interistë me Shaul Gatenjo

HEBREU QË U SHPËTUA NGA MURGESHAT E LETNICËS

Shaul Gattenjo është një nga ato pak hebrenj që i shpëtuan trenave të vdekjes që niseshin nga Shkupi për në kampin e përqendrimit në Treblinkë. Dhe, është një tjetër histori nga ato që tregojnë se humanizmi i shqiptarëve dhe sakrificat që kanë bërë për t'i ardhur në ndihmë hebrenjve - nuk njeh kufij. As fetarë, dhe as gjinorë. Jetën e tij ia dedikon Letnicës, manastirit dhe murgeshave që e fshehën për dy vjet më radhë

Intervistoi: Evis HALILI

Shkup, 20 tetor 2016 - Shaul Gattenjo është një nga ato pak hebrenj që i shpëtuan trenave të vdekjes që niseshin nga Shkupi për në kampin e përqendrimit në Treblinkë. Dhe, është një tjetër histori nga ato që tregojnë se humanizmi i shqiptarëve dhe sakrificat që kanë bërë për t'i ardhur në ndihmë hebrenjve - nuk njeh kufij. As fetarë, dhe as gjinorë. Jetën e tij ia dedikon Letnicës, manastirit dhe murgeshave që e fshehën për dy vjet më radhë. Shaul Gattenjo është hebreu që deri në moshën pesë vjeçare është falur si katolik dhe nuk e ka ditur se nga vinte dhe kush ishte historia e familjes së tij. Pas largimit në vitin 1948 për në Izrael, ai ka ardhur sërish në Maqedoni dhe me ndihmën e Institutit të Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Shkup kërkon të rikonstruktojë një prej momenteve më të mjegullta të jetës, dy vitet e qëndrimit në fshatin Letnicë të Kosovës. Me çfarë emri e pagëzuan murgeshat dhe kush ishin ato që

u kujdesën për të? I lindur në Beograd, në një familje të kamur hebreje, ata erdhën në Shkup në fillimin e viteve 40-të për t'i shpëtuar spastrimit nga nazistët. U strehuan në shtëpinë e familjarëve të babait të tij, por për një kohë të shkurtër. Prapë u gjendën në listat e vdekjes dhe së bashku me grupin e hebrenjve të tjerë u nis nga Monopoli në Shkup për në kampin e përqendrimit në Treblinkë. Vinka ia besoi dados të birin, Shaulin, me porosinë që të kontaktonte me murgeshat. Për tre net, grupi i grave me dy fëmijë, një prej tyre - Shauli trevjeçar dhe murgesha ecën nëpër male, për të arritur në një vend të sigurt, manastirin e Letnicës

KOHA: Jeni sërish në Shkup. Është një moment i veçantë ky?

GATTENYO: Është bukur të udhëtosh dhe të shohësh botën, por për mua më e rëndësishme ardhja këtu, pasi kam jetuar nga vitet '41-'48. Këtu, në Maqedoni dhe në Letnicë të Kosovës, apo Shqipëri si quhej atëherë. Kemi ardhur atëherë nga Beogradi, së bashku me familjen time, për t'i shpëtuar listave të spastrimit që bëheshin atje, por familja ime së bashku me të tjerë, nga Monopoli i dërguan me tre trena për në kampin e Treblinkës dhe vetëm unë kam mbetur gjallë së bashku me dadon time, Zora Piçulin.

KOHA: Kur erdhët në Maqedoni?

GATTENYO: Në ato vite, në Beograd ishte tragjedi e vërtetë për të jetuar si hebre. Gjermanët kishin hartuar një listë me mbi 1000 emra hebrenjsh, mes tyre edhe pak romë, se ku banonin, me çfarë merreshin... Me siguri prindërit e mi kanë marrë vesh se mund t'u ndodhte diçka dhe prandaj erdhën në Shkup, për të shpëtuar nga nazistët. Në Shkup erdhëm në dhjetor të vitit 1941, ku ndenjëm shumë pak, jetuam tek motra e gjyshes nga babai, Ester Biti, në shtëpinë në rrugën "217" me numër "17", familja e së cilës më pas arriti t'i shpëtonte deportimit nga Monopoli, pasi ishte pjesë e atij grupi prej 250

hebrenjsh të cilët ishin të pajisur me dokumente spanjolle. Më 11 mars të vitit 1943, ushtarët bullgarë dhe gjermanë, që i kishin hartuar listat me emrat e hebrenjve që duhet të çoheshin në kampin e përqendrimit, na mblodhën tek stacioni i trenit, tek Monopoli.

KOHA: Si shpëtuat ju?

GATTENYO: Unë kam qenë i vogël për ta mbajtur mend. Në vitin 1973, kur në Izrael përfundoi lufta, së bashku me një shoqe udhëtova në Evropë, për të takuar për herë të parë pas shumë vitesh ish-dadon në Ljubjanë dhe prej andej erdhëm në Shkup për të rikonstruktuar edhe njëherë ngjarjen. Nuk kishte lot, por shumë emocione. Dadoja më tregoi sesi, pasi shkuam në spitalin e qytetit unë me nënën, sepse kisha një infeksion në vesh, mamaja ime përfitoi nga rasti dhe i tha Zorës - merre fëmijën dhe dil nga këtu sikur të jetë fëmija yt. Edhe ajo mund të kishte dalë me ne, por s'e kuptoj se pse s'e bëri? Si më la ashtu?

KOHA: E mbani mend nënën?

GATTENYO: Nëna ime quhej Vinka dhe kur u nda nga unë, ishte vetëm 23-vjeç. Ishte shumë e bukur, pas luftës shtëpitë tona u plaçkitën dhe pasuritë u grabitën, por fotografitë e familjes mi dha një kushërirë. I njoh nga fotot e dasmës, ballove të dy prindërit. Unë atë e quaja mamushka dhe i vetmi kujtim nga duart e saj janë një palë paliçeta të punuara me shtiza. I mbaj pranë gjithmonë, si gjënë më të rëndësishme në jetën time. Dhe një mezuza (një lloj relike fetare) ku shkruhet data e lindjes dhe emri im. Një të tillë ia kam bërë edhe nipit tim, që tani jeton në Tajlandë, që tradita të vazhdojë.

KOHA: Si u nisët për në Letnicë dhe pse atje?

GATTENYO: Nuk e di se pse, por kontaktet me murgeshat dadoja i mori nga nëna ime. E di se në Shkup kemi ndenjtur disa ditë, deri kur na erdhi një murgeshë e shoqëruar me një grua hebreje dhe një vajzë 10 vjeçare. Të hipur në një karrocë me kalë dhe më pas në këmbë,

udhëtuan tre ditë për të arritur në Letnicë. Tmerri i udhëtimit për në Letnicë nuk kanë qenë as bullgarët, as gjermanët, madje as i ftohti, sesa ujqërit. Nuk e di se pse shkuam në Letnicë, por falë Zotit që ishte Letnica që shpëtova. Si unë shpëtuan edhe disa fëmijë të tjerë, që na dërguan nga Shkupi për në Kosovë e Shqipëri.

KOHA: Të kujtohet diçka nga jeta me murgeshat?

GATTENYO: Në Letnicë më kujtohet sesi shoqërohesha me murgeshat dhe dadon, e ndiqja ngado, nëpër manastir, në punët në fushë për të mbledhur patate. Por më kujtohen edhe fëmijët, që nuk ishin hebrej, më të mëdhenj se unë në moshë, luanin ca lojëra që më trembnin. Nga atëherë më kujtohet një episod i pakëndshëm, kur duke vrapsuar i frikësuar nga rosat që më ndiqnin në oborr, u rrëzova në pragun e derës dhe e vrava shumë keq hundën.

KOHA: Ju kanë edukuar si katolik?

GATTENYO: Po, madje më kanë pagëzuar. Por nuk e di se me çfarë emri. Isha tani në Letnicë dhe me zotërinjtë nga ITSHKSH po kërkojmë nëpër dokumentet e kohës. Është interesante se kur kam ardhur në Shkup, dhe isha vetëm pesë vjeç, nuk e kam ditur se çfarë ka ndodhur me mua. Mendoja se Zora ishte nëna ime, ajo në fakt s'më pati treguar asgjë, dhe unë ashtu e quaja. I dija përmendsh lutjet katolike dhe ashtu falesha. Zorën e quaja nënë edhe Esterin mama. Kështu deri kur e mora vesh të vërtetën.

KOHA: Si u ndjeve?

GATTENYO: Ky ka qenë momenti më i tmerrshëm i jetës sime. Jam ndjerë keq, shumë keq. Qaja çdo natë dhe në mendjen time imagjinoja sikur nëna dhe babai ishin nisur të vinin, por rruga ishte e gjatë. Makthi vazhdoi shumë gjatë, deri sa më shkante në mendje që të hipja në një avion dhe të bombardoja të gjithë Gjermaninë.

KOHA: E keni rikthyer pronën e familjes?

GATTENYO: Këtu në Shkup kemi pasur shumë pasuri, banesë nga gjyshi, një punëtori të tijën, por asgjë nuk kam marrë. Dhjetë vjet më parë mora vesh nga një kushëri se kisha pasuri të patundshme në Beograd. Aty për herë të parë ka marrë dokumentet për lindjen, dhe historinë e familjes nga ana e nënës.

KOHA: Keni marrë atë që meritoni pas gjithë këtyre vuajtjeve?

GATTENYO: Dy vjet më parë, në një rrugicë në Izrael, pashë një përmendore të bukur në dy gjuhë, hebraisht dhe bullgarisht, ku ndër të tjera shkruhej se “Falënderojmë popullin bullgar për shpëtimin e hebrenjve gjatë luftës së dytë botërore”. Dhe kjo është në rregull për ato që kanë shpëtuar, nuk kanë gënjer. Por për ato hebrenj në Maqedoni, dhe nuk kanë qenë pak nuk thuhet asgjë. Të gjithë ato shkuan në Treblinkë dhe nuk mbetën gjallë. Ky është një turp për Izraelin. Unë kam qenë një prej tyre, por ata as që na përmendin, sikur nuk ekzistojmë.

KOHA: Dhe çfarë keni bërë?

GATTENYO: I kam shkruar një letër kreut të bashkisë së Jerusalemit. Prita për përgjigje një kohë të gjatë dhe kur e mora letrën, atje s’shkruhej asgjë nga ajo që mua më shqetësonte. Në letër thuhej se në Bullgari janë shpëtuar 40 mijë hebrenj, por asgjë për ato hebrenj në Maqedoninë e okupuar nga bullgarët, asgjë. Ia kam dhënë letrën në dorë presidentit Reuven Rivlin, bashkëshortes së kryeministrit, ministres për hebrenjtë që i kanë shpëtuar Holokaustit dhe prapë asgjë. Ky është një turp për Izraelin, një turp i madh. Sikur hebrenjve në Maqedoni të mos i ketë ndodhur asgjë. Është e turpshme që Izraeli sot të jetë me dy fytyra. Turp për të gjithë shtetin, duke filluar nga presidenti. Ata, në fakt, duhej që të mos lejonin të ndodhte kjo që po ndodh tani, si mund të harrojnë tragjedinë që na ndodhi në Evropë. Kam hequr dorë nga Izraeli dhe të drejtën dua ta kërkojë jashtë tij, qoftë këtu në Shkup apo edhe në Evropë.

ЕВРЕИНОТ КОЈ БИЛ СПАСЕН ОД КАЛУЃЕРКИТЕ ОД ЛЕТНИЦА

Шаул Гатенју е еден од оние неколкумина Евреи кои ги преживеале смртоносните возови што го напуштиле Скопје кон концентрациониот логор во Трeблинка. И, ова е една од оние приказни кои го покажуваат хуманизмот на Албанците и жртвите што тие морале да ги принесат со цел да им помогнат на Евреите – тоа не познава никакви граници. Ниту религиски ниту родови. Тој го посветил неговиот живот на Летница, на манастирот и на калуѓерките кои го криеле две години.

Разговараше: **Евис Халили**

Скопје, 20 октомври 2016 – Шаул Гатенју е еден од оние малкумина Евреи кои ги преживеале смртоносните возови што го напуштиле Скопје кон концентрациониот логор Трeблинка. И, ова е една од оние приказни кои ја покажуваат хуманоста и жртвувањата што тие морале да ги направат со цел да им помогнат на Евреите – тоа не познава никакви граници. Ниту религиски ниту родови. Тој го посветува неговиот живот на Летница, манастирот и калуѓерките кои го криеле две години. Шаул Гатенју е Евреинот кој до 15-годишна возраст се молел како католик и не знаел од каде потекнува и каква е историјата на неговото семејство. Откако отишол во Израел во 1948 година, тој повторно се вратил во Македонија со помош на Институтот за духовно и културно наследство на Албанците во Скопје. Тој сакал да реконструира еден од најнејасните моменти од неговиот

живот, двегодишниот престој во селото Летница во Косово. Кое беше името со кое тој беше именуван од страна на калуѓерките и кои беа тие кои се грижеа за него? Бил роден во Белград, во богато еврејско семејство, тие пристигнале во Скопје во почетокот на 40-тите години со цел да го преживеат нацистичкото истребување. Тие биле засолнати во куќата на братучедите на неговиот татко, но само за кратко време. Тие повторно биле ставени на листите на смртта заедно со една група други Евреи и заминале од Монополот во Скопје кон концентрациониот логор Треблинка. Винка го доверила нејзиниот син, Шаул, со порака да стапи во контакт со калуѓерките. Три ноќи, групата од жени со две деца, а еден од нив бил тригодишниот Шаул, заедно со калуѓерките одеа преку планините, со цел да стигнат на безбедно место, во манастирот Летница.

КОХА: Повторно сте во Скопје. Дали е ова за Вас посебен момент?

ГАТЕНЈУ: Убаво е да се патува и да се види светот, но за мене пристигнувањето во ова место е од големо значење, бидејќи јас живеам тука за време на периодот '41-'48. Тука, во Македонија и во Летница во Косово, или Албанија како што тогаш беше нарекувано. Тука пристигнавме од Белград, заедно со моето семејство, со цел да се спасиме од смртоносните листи на чистките што беа таму составувани, но моето семејство заедно со останатите, од Монополот беа испратени со три воза во концентрациониот логор Треблинка и јас сум единствениот што преживеа заедно со мојата дадијарка, Зора Пичулин.

КОХА: Кога пристигнавте во Македонија?

ГАТЕНЈУ: За време на овие години, во Белград претставуваше вистинска трагедија да живееш како Евреин. Германците беа сос-

тавиле листа со над 1000 еврејски имиња, меѓу нив исто така и неколкумина Роми, каде тие живееја, што работеа... Се разбира, моите родители открија дека нешто лошо ќе им се случи и затоа тие дојдоа во Скопје, зада се спасат од нацистите. Во Скопје пристигнавме во декември 1941 година, каде што престојувавме многу кратко време, престојувавме со сестрата на мајката на мојот татко, Естер Бити, во куќата на ул. „217“ број „17“ ... чиешто семејство подоцна успеало да се спаси од депортацијата од Монополот, бидејќи тие биле дел од групата 250 Евреи кои беа опремени од Шпанците. На 11 март 1943 година, бугарските и германските војници кои беа составиле листа со еврејски имиња кои требаше да се пратат во концентрациониот логор, сите нè собраа на железничката станица, кај Монополот.

КОХА: Вие како се спасивте?

ГАТЕНЈУ: Многу бев мал за да се сеќавам на тоа. Во 1973 година, кога заврши војната во Израел, заедно со еден пријател патувавме во Европа, со цел за првпат да се сретнат со мојата некогашна дадијарка во Љубљана и оттаму пристигнавме во Скопје со цел уште еднаш да го реконструираме настанот. Немаше солзи, но имаше многу емоции. Мојата дадијарка ми кажа како, откако јас и мојата мајка отидовме во градската болница, бидејќи јас имав инфекција на ушите, мојата мајка ја искористила пригодата и ѝ рекла на Зора – земи го моето дете и замени со него како да е тоа твое дете. Таа можела исто така да дојде со нас, но јас не можам да сфатам зошто таа не го сторила тоа? Како можела само така да ме остави?

КОХА: Дали се сеќавате на Вашата мајка?

ГАТЕНЈУ: Мојата мајка се викаше Винка и кога таа се одвои од мене имаше само 23 години. Таа беше многу убава. По војната

нашите куќи беа ограбени и сè ни беше одземено, но еден братучед ми ги даде фотографиите од моето семејство. Јас исто така ја препознавам неа на свадбените фотографии, танцовиот бал на моите двајца родители. Јас ја нарекував мамушка и единственото сеќавање од нејзините дланки беше еден пар рачно изработени калчунки. Секогаш ги чувам крај мене, како нешто најважно во мојот живот. И една мезуза (еден вид религиски реликт) на која што се напишани мојот роденден и моето име. Јас му направив слична работа на мојот внук, кој сега живее на Тајланд, со цел да ја продолжи традицијата.

КОХА: Како отидовте во Летница и зошто токму таму?

ГАТЕНЈУ: Не знам зошто, но контактите со калуѓерките ѝ беа дадени на мојата дадијарка од мојата мајка. Јас знам дека ние престојувавме во Скопје неколку дена, сè додека не дојде една калуѓерка придружувана од една Еврејка и од едно 10-годишно девојче. Се возевме во кочија со коњи, а потоа пеш, патувавме три дена, со цел да дојдеме во Летница. Нашиот најлош страв на патувањето за Летница не беа Бугарите или Германците, дури не беше и студот, туку волците. Јас не знам зошто отидовме во Летница, но благодарение на Бог постоеше Летница и бев спасен. Како што јас бев спасен, така имаше и неколку други деца кои биле испратени од Скопје во Косово и Албанија.

КОХА: Дали помните нешто од животот со калуѓерките?

ГАТЕНЈУ: Се сеќавам дека во Летница времето го поминував со калуѓерките и со мојата дадијарка, следејќи ги насекаде, околу манастирот, исто така и во полето за да собираат компири. Но, јас, исто така, се сеќавам, дека имаше деца кои не беа Евреи, постари од мене; ние игравме некои игри од кои се плашев. Се сеќавам на еден непријатен момент, кога трчав исплашен од

патките кои ме бркаа во дворот, паднав на прагот и многу лошо го повредив мојот нос.

КОХА: Вие бевте образован како католик?

ГАТЕНЈУ: Да, јас дури и се покрстив. Но, јас не знам кое ми беше името. Сега бев во Летница и со моите пријатели од ISCHA баравме низ документацијата. Интересно е тоа што кога пристигнав во Скопје кога имав пет години, јас не знаев што се случувало со мене. Мислев дека Зора е мајка ми, бидејќи таа никогаш не ми кажа ништо и јас така ја викав. Јас ги знаев напамет сите католички молитви и на тој начин се молев. Ја викав Зора „мајка“, а Естер „мама“. Тоа беше така сè додека не ја дознав вистината.

КОХА: Како се чувствувавте?

ГАТЕНЈУ: Тоа беше најлошиот момент во мојот живот. Се чувствував лошо, многу лошо. Секоја вечер плачев во себе и замислував како мајка ми и татко ми се вратиле, но патот беше многу долг. Кошмарот продолжи многу долго време, сè додека не ми дојде на ум да се качам на авион и да ја бомбардирам цела Германија.

КОХА: Дали го добивте повторно имотот на Вашето семејство?

ГАТЕНЈУ: Овде, во Скопје, имавме многу богатство, станот на дедо ми, една работилница, но не добивме ништо назад. Пред десет години, јас разбрав од една моја роднина дека имаме имот во Белград. Таму за првпат ги добив мојот извод и историјата на семејството на мајка ми.

КОХА: Дали го добивте она што Ви следува по сите овие страдања?

ГАТЕНЈУ: Пред две години, во една улица во Израел видов многу убав споменик на два јазика, на хебрејски и на бугарски, каде што, меѓу другото, се вели: „Му благодариме на бугарскиот

народ, за спасение на еврејскиот во текот на Втората светска војна“. Ова е во ред за оние кои ја преживеале несреќата, тие не лажат. Но, за оние Евреи во Македонија, а тие не беа мал број, не постои збор. Сите од нив отидоа во Треблинка и не преживејаа. Ова е срам за Израел. Јас бев еден од нив, но тие никогаш не нè спомнаа, како ние никогаш да не сме постоеле.

КОХА: И што направивте?

ГАТЕНЈУ: Напишав писмо до градоначалникот на општина Ерусалим. Го чекав одговорот долго време и, кога добив одговор, не беше споменато ништо од она за што бев загрижен. Во писмото се вели дека во Бугарија беа спасени 40 илјади Евреи, но ништо за Евреите од Македонија, окупирана од страна на Бугарите, ништо. Јас, исто така, лично му дадов писмо в раце на претседателот Рувен Ривлин, сопругата на премиерот, министерот за Евреите кои го преживеале холокаустот, но сепак ништо. Ова е срам за Израел, голем срам. Како ништо да не им се случило на Евреите од Македонија. Срамно е тоа што Израел денес живее со две лица. Тоа е срам за целата земја, почнувајќи од претседателот. Тие, всушност, требаше да не дозволат да се случи ова што се случува сега, како тие можат да ја забораваат трагедијата што ни се случи во Европа. Јас се откажав од Израел и ќе ги барам правата надвор од него, дури и тука, во Скопје, па дури и во Европа.

Interview with Shaul Gattenyo

THE JEW WHO WAS SAVED BY NUNS OF LETNICA

Shaul Gattenyo is one of those few Jews that survived the death trains leaving from Skopje for the concentration camp of Treblinka. This is one of those stories that show that the humanism of the Albanians and the sacrifices that they made in order to help Jews – does not know any border, religious, or gender. He dedicates his life to Letnica, the monastery and nuns that kept him hidden for two years

Interviewed by: **Evis HALILI**

Skopje, 20 October 2016 - Shaul Gattenyo is one of those few Jews that survived the death trains leaving from Skopje for the concentration camp of Treblinka. This is one of those stories that show that the humanism of the Albanians and the sacrifices that they made in order to help Jews – does not know any border, religious, or gender. He dedicates his life to Letnica, the monastery and nuns that kept him hidden for two years Shaul Gattenyo is the Jew, who, until he was fifteen years of age, prayed as catholic and didn't know where did he came from and which was the history of his family. After he went to Israel in 1948, he came back again in Macedonia and with the help of the Institute for Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians in Skopje seeked to reconstruct one of the cloudiest moments of his life, his two years stay in the village of Letnica of Kosovo. What was the name the nuns gave him and who were those who took care of him? Born in Belgrade, in a wealthy Jewish family, they arrived in

Skopje in the beginning of 40's in order to survive the Nazi clearance. They were sheltered in the house of his father's cousins, but only for a short period. They were again put in the death lists, together with the group of other Jews and left from Monopoly in Skopje heading for the concentration camp Treblinka. Vinka trusted her son, Shaul, to her nanny, with a message to get in touch with the nuns. For three nights, the group of females with two children, one of them – the three years old Shaul, together with the nuns, walked through mountains, in order to arrive in a safe place, the monastery of Letnica.

KOHA: You are again in Skopje. Is this a special moment for you?

GATTENYO: It is beautiful to travel and see the world, but my arrival here is of grave importance to me, because I have lived here during the period of '41-'48. Here, in Macedonia and in Letnica of Kosovo, or Albania as it was called then. We arrived here from Belgrade, together with my family, in order to be saved from death lists of cleansing that were compiled there, but my family together with the rest, from Monopoly was sent with three trains for the concentration camp of Treblinka and I am the only one to survive together with my nanny, Zora Piculin.

KOHA: When did you arrive in Macedonia?

GATTENYO: Living as a Jew in Belgrade during those years was a real tragedy. The Germans had compiled a list with over 1000 Jew's names, among them also few Romas, where they lived, what they worked... Certainly, my parents found out that something bad will happen to them and therefore they came in Skopje, in order to be saved from Nazis. We arrived in Skopje on December 1941, where we stayed for a very short period of time, at with my father's grandmother's sister, Esther Beaty, in the house in st. "217" number "17". Who's family later achieved to escape the deportation from the Mo-

nopoly, because they were part of the group of 250 Jews who had been equipped with Spanish documents. On 11th of March 1943, Bulgarian and German soldiers that had compiled the list with Jew's names who were supposed to be sent to concentration camp, gathered us all at the train station, by the Monopoly.

KOHA: How were you saved?

GATTENYO: I was too little to remember that. In 1973, when the war ended in Israel, together with a friend, I traveled to Europe, in order for the first time in a long time, to meet my ex-nanny in Ljubljana and from there we arrived in Skopje in order to reconstruct once again the event. There were no tears, but many emotions. My nanny told me how, after my mother and I went to city hospital, because I had an ear infection, my mother used the opportunity and told Zora – “take my child and go away as it was your child”. She could have come with us to, but I do not understand why she did not do it? How could she leave me like that?

KOHA: Do you remember your mother?

GATTENYO: My mother's name was Vinka and when she was only 23 years old when she was separated from me. She was very beautiful. After the war, our houses were robbed and everything was taken, but one cousin gave me photos of my family. I also recognize her from wedding photos, the dancing ball of my two parents. I called her mamushka and the only memory I have from her are a pair of handmade rompers. I keep them next to me always, as the most important thing in my life. I have also have a mezuzah (kind of religious relict) where my birthday and my name are written. I made a similar one to my nephew, who now lives in Thailand, in order for tradition to continue.

KOHA: How did you do to Letnica and why there?

GATTENYO: I do not know why, but my mother gave instructions on how to contacts to the nuns to my nanny. I know that we stayed in Skopje several days, until one nun came, accompanied by a Jewish woman and a 10 years old girl. We rode in chariot with a horse and then on foot, traveling three days in order to arrive to Letnica. Our worst fear during the journey to Letnica were not Bulgarians or Germans, nor the cold, but wolves. I do not know why we went to Letnica, but thanks to God for Letnica because I was saved there. Several other children like myself, who were sent from Skopje to KOSOVO and Albania were saved in Letnica, also.

KOHA: Do you remember anything from your life with the nuns?

GATTENYO: What I remember about my time in Letnica is the time I spend with the nuns and my nanny, following them everywhere, around the monastery, but also in the field picking up potatoes. I also remember the children who were not Jews, older than me; we were playing some games that scared me. I remember an unpleasant moment from back then, when I was running afraid from ducks that were chasing me in the courtyard, and fell down by the doorstep and hurt my nose very bad.

KOHA: Were you educated as catholic?

GATTENYO: Yes, I was even baptized. However, I do not know what the name was. I was in Letnica with my friends from ISCHA and we were looking through the documentation. It is interesting that I arrived in Skopje when I was five years young and I didn't know what had happened to me. I thought that Zora was my mother, because she had never told me anything, and I used to call her that. I knew by heart all catholic praises and I was praying that way. I called Zora mother, while Esther mamma. It was like that, until I found out the truth.

KOHA: How did you feel?

GATTENYO: It was the worst moment of my life. I felt bad, very bad. I was crying every night, and in my mind, I imagined that my mother and my father were coming back, but the road was very long. The nightmare continued very long, until at some point, it even entered to my mind to get on the plane and bomb entire Germany.

KOHA: Did you get back your family's property?

GATTENYO: Here in Skopje we had lots of wealth , my grandfather's apartment, one of his workshop, but didn't retrieve anything. Ten years ago, I found out from a cousin of mine that we have realty in Belgrade. There for the first time I got my birth certificate and learned about the history of my mother's family.

KOHA: Did you get what you deserved after all these suffering?

GATTENYO: Two years ago, in one alley in Israel I saw a very beautiful monument in two languages, Hebrew and Bulgarian, where among the rest it said that "We thank the Bulgarian people for the salvation of Jewish during the World War II". This is OK, for those who survived, they did not lie. But, for those Jews in Macedonia, and they were not a small number, there is no word. All of them went to Treblinka and did not survive. This is shame for Israel. I was one of them, but they have never mentioned us, as we never existed.

KOHA: And what did you do?

GATTENYO: I wrote a letter to the head of the municipality of Jerusalem. I waited for an answer for a long time and when I finally got the answer, there was no mentioning of the issue that I was worried about. In the letter it said that in Bulgaria 40 thousands of Jews were saved, but nothing it didn't say anything for the Jews from Macedonia occupied by the Bulgarians. I also gave the letter personally, in hand, to President Reuven Rivlin, Prime Minister's wife, the Minister for Jews who survived the Holocaust, but yet nothing. This is a

shame for Israel, a great shame. Like nothing happened to Jews in Macedonia. It is shameful that Israel today lives with two faces. It is shame for the entire country, starting from the President. They, in fact, should have not allowed this to happen, how can they forget the tragedy that happened to us in Europe. I have given up from Israel and I will seek the right outside of it, even here in Skopje or even in Europe.

1944

Novo leto. Začele smo ga v imenu Jezusovem. Priporočile
 smo mu sebe, svoja dela in naše uboge. Marijo smo zapro-
 sile za njeno materinsko varstvo.

Ker je bilo Skoplje bombardirano, je skopljski škof Prihod škof
 dr. Smiljan Cekada s kamionom pribežal v Letnico in s fa Cekada
 s seboj pripeljal svoji dve sestri od Kallega Isusa in
 nastanili so se v župnišču. Prišli sta tudi dve naši otrok iz s
 sestri z dečki iz sirotišča sv. Josipa. Ti so dobili rošičča z
 stonovanje v šoli. Hrano pa jim dajale letniške sestre. dvema sestri
 Ostali so do novembra. ma

Zadnji dan leta. Storile smo kot običajno.

Official registry from the Monastery of Letnica explaining how Dr. Smiljan Cekada brought Shaul Gatenjo at the Monastery by truck. He, then, was received by the Sisters, where he found shelter and refuge.

*Bishop Smiljan Franjo Cekada in Letnica (Kosovo) Albania,
where he is celebrating Mass.*

Shaul Gatenjo's parents

Shaul Gatenjo and Zora Piculin

Zora Piculin in Yad Vashem

Shaul Gatenjo during his interview in the Institute for Albanian Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians – Skopje (10.V.2016)

JOHANA JUTA NOJMAN
JOHANNA JUTTA NEUMANN
JOXAHA JYTA HOJMAH

INTERVISTA ME JOHANA JUTA NOJMAN

Johanna Jutta Neumann (Johana Juta Neuman) u lind në vitin 1931 në Hamburg. Vitet e luftës si çifute ajo i kaloi në Shqipëri. Më pas emigroi në SHBA, ku më vonë themeloi familje. Intervista me të u bë para plot shtatë vitesh.

Albert Ramaj: Ju keni lindur në Hamburg. Në librin e juaj shkruani për një fëmijëri të lumtur.

Johanna Jutta Neumann: Po, unë kisha një fëmijëri tepër të bukur në Hamburg. Tani rishtas para disa javësh isha atje dhe pata shumë kujtime, se si shkoja rrugëve të njohura për mua. Kujtime, se si shëtisja me nënën time, vizitoja farefisën dhe natyrisht gjyshen dhe gjyshin tim. Para shtëpisë, ku banonin gjyshërit e mi, më intervistuan masmediet nga Hamburgu. Gjatë kësaj kohe kam menduar shumë për atë kohë, se si mëngjeseve herët dilja e shikoja nga dritarja, si hapeshin dyqanet dhe se si i përgatiste lulet për t'i shitur gruaja e dyqanit të luleve. Shpesh flija te gjyshërit e mi. Të gjitha këto kujtime të gëzuara fëmijërore! Rrugët janë ende aty, edhe shtëpitë, ose të paktën të njëjtit numra të shtëpive. Por njerëzit, që i doja dhe gëzimit tim rinor, i jepnin përmbajtje dhe kënaqësi, nuk janë më aty. Aq shumë teze e xhaxhallarë, kushërira dhe miq u zhdukën në kampet e përqendrimit.

Albert Ramaj: Si fëmijë i vogël, a e ndjenit atëherë urrejtjen anti-semite?

Johanna Jutta Neumann: Mjerisht po: që nga viti 1937 nuk më lejohej të lozja në vendet e lojërave. Nëna ime, shpesh shkonte me mua te

një pjesë e qytetit pranë Elbës, në breg të lumit, atje në bankat ulëse ishin vënë tabela me mbishkrimin “Çifutët nuk janë të dëshiruar”. Çifutëve që në vitet 1937/38 nuk u lejohej më të shkonin në teatër. Fëmijët çifutë duhej të ndiqnin mësimin në shkolla çifute, neve nuk na lejohej më të shkonim në shkolla publike.

Albert Ramaj: Cilat përfytyrime kishit ju dhe prindërit e juaj për Shqipërinë?

Johanna Jutta Neumann: Unë nuk kisha fare përfytyrime për Shqipërinë dhe nuk besoj që prindërit e mi dinin shumë për Shqipërinë, po ashtu nuk dinin se çka na pret neve atje. Ata sigurisht mendonin që Shqipëria është primitive, për atë arsye ata nuk i morën me vete prindërit e vet. Për ne ishte shumë e gëzueshme, që gjatë mbërritjes në Durrës u pritëm nga një emigrant gjermanishtfolës, i cili na dërgoi në hotel.

Albert Ramaj: Çfarë ndjenjash ishin ato, të udhëtoni në një vend të panjohur?

Johanna Jutta Neumann: Prindërit e mi vetëm deshën të ikin nga Gjermania dhe kishin vështirësi të shumta për të siguruar të gjitha dokumentet për largimin jashtë shtetit. Të linim gjithçka që kishim ishte tepër e vështirë.

Albert Ramaj: A kishit frikë që të udhëtoni për në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Për mua si një fëmijë tetëvjeçar ai udhëtim ishte një aventurë e vërtetë. Unë gjithashtu u përshtata shumë shpejt dhe nisa menjëherë të luaj në rrugë me fëmijët shqiptarë. Për fëmijët e gjithë ajo nuk është problem. Unë nuk besoj që prindërit e mi kishin frikë. Nuk e di, se çka kishin marrë vesh ata mbi Shqipërinë në Gjermani. Unë jam e sigurt, që Shqipëria solli ndryshime të mëdha në jetën e prindërve të mi. Por e vetmja gjë që ishte e rëndësishme, ishte fakti që ne në Shqipëri gjetëm mbrojtje.

Albert Ramaj: Si morët vizë për në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Unë mjerisht nuk e di, prej kujt e kishin marrë vesh prindërit e mi, që çifutët mund të merrnin vizë për në Shqipëri. Mua vetëm më kujtohet, që nëna ime me mikun tonë fluturoi për në Berlin dhe atje e mori vizën për në Shqipëri. Besoj që mund të kujtohem, që konsulli shqiptar dëshironte të martohej dhe i duheshin para për udhëtimin e tij të martesës për në Zvicër. Prindërit e mi dhe miqtë e tyre ia dhanë atij parat, dhe familja e tij në Shqipëri neve na i ktheu parat. Unë nuk jam krejt e sigurt, se a ka ndodhur vërtetë kështu. Unë isha 8 vjeçare, dhe që atëherë kanë kaluar 68 vite.

Albert Ramaj: Ju thoni, që konsulli shqiptar në Berlin juve ua ka dhënë vizën për shkak të parave?

Johanna Jutta Neumann: Unë nuk besoj, që konsulli shqiptar neve na ka dhënë vizën, sepse donte para. Në vitin 1939 mbreti Zogu kishte dhënë urdhrin, që të lejohen refugjatët çifutë të hyjnë në vend. Parat për udhëtimin e tij për në Zvicër ishin vetëm një çështje e dorës së dytë.

Albert Ramaj: A kanë ditur shumë çifutë për këtë mundësi të marrjes së vizës?

Johanna Jutta Neumann: Unë nuk mendoj, që kjo mundësi, e emigrimit për në Shqipëri, u ishte e njohur shumë çifutëve në Gjermani. Unë po them gjithmonë: mjerisht shumica nuk e kanë ditur dhe nuk e kanë bërë. Shumë më shumë çifutë, do të kishin mundur të shpëtonin, nëse do të kishin qenë në Shqipëri.

Albert Ramaj: A u kishin treguar prindërit e juaj, që jeta e juaj në Gjermani është në rrezik?

Johanna Jutta Neumann: Se si ishte gjendja në Hamburg, dhe se sa i madh ishte rreziku, atë unë edhe si fëmijë mundesha ta ndjej. Mua nuk më lejohej më të luaj në vendin e lojërave, nuk mundeshim më të

uleshim në një bankë të parkut, ne nuk mund të shkonim më në sinagogën tonë! Më 9 nëntor 1938 shumicës së sinagogave në Gjermani dhe Austri iu vu zjarri dhe u dogjën plotësisht. Aty as që bëhej pyetja, se a dinim ne si fëmijë për rrezikun: Po, ne të gjithë jetonim në frikë të madhe.

Albert Ramaj: Si u përgatitët për udhëtimin?

Johanna Jutta Neumann: Mua më kujtohen shumë mirë përgatitjet e largimit tonë jashtë shtetit. Babai im kishte shumë letra dhe kujtime tjera nga prindërit e tij, motra dhe i vëllai, i cili kishte rënë në Luftën e Parë Botërore. Pasi ai nuk arriti të marrë shumë gjëra me vete, i duhej shumëçka të zhduki dhe i dogji. Kjo e gjitha ishte tepër e vështirë për atë. Më pastaj ia nisëm me paketimin: pasi ne mendonim, që do të jemi vetëm për një kohë të shkurtër në Shqipëri, prindërit e mi paketuan vetëm disa valixhe për në Shqipëri. Gjithçka tjetër do duhej të ruhej në një kontejner, hambar në Limanin e Hamburgut, deri sa të mbërrinim në Nju Jork. E kjo nuk qe e shkruar! Ne qëndruam gjatë të vjet e gjysmë në Shqipëri. Lodrat e mia dhe librat dhe shumëçka mbeti në Hamburg. Kur ne më 1939 e lëshuam Gjermaninë, prindërit e mi duhej të dorëzonin të gjitha gjërat me vlerë: enët prej argjendi dhe gjëra të tjera të argjendta. Pasaportat tona gjermane në faqen e parë kishin një "J" të madhe të kuqe, për Jude (çifut). Ne na u lejua të marrim vetëm nga dhjetë marka të atëhershme për person. Bile as biletën e anijes nga Bari për në Shqipëri nuk na lejohej ta blinim në Hamburg: ne duhej të prisnim në Itali, gjersa motrat e nënës sime neve të na dërgonin para nga Amerika, që të mund të blinim biletën.

Albert Ramaj: A do të kishit mundur të na përshkruani udhëtimin për në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Largimi ynë ishte shumë i pikëllues, pasi duhej të linim atje gjyshërit tanë. Ne udhëtuam nga Hamburgu për

në Munih, atje kaluam natën dhe vazhduam udhëtimin nëpër Tirolin Jugor për në Bolonja. Kur e kalonim kufirin, prindërit e mi i morën nga treni policia gjermane. Ata duhej të duronin një ekzaminim trupor. Ata u kthyen tek atëherë, kur treni deshi të nisej. Në Bolonja ne u pritëm në stacionin e trenit nga studentët italianë dhe një javë të tërë qëndruam te komuniteti hebre dhe studentët. Pasi pranuam parat prej tezes sime nga Amerika, udhëtuam për në Bari dhe prej atje natën për në Durrës. Unë besoj, që më datë 1 mars 1939 ne arritëm në Durrës. Atëherë Durrësi kishte vetëm një liman të vogël dhe në të mëngjes me të reshura, linte një përshtypje të mërzitshme. Por ne u pritëm nga emigrantë të tjerë dhe u akomoduan në hotel Splendid. Më në fund ishim në Shqipëri!

Albert Ramaj: Nëna juaj në Durrës nuk deshi të dalë nga bordi i anijes - përse?

Johanna Jutta Neumann: Ishte një mëngjes i ftohtë, me shi, dhe kish-te vetëm një urë zbarkimi. Atje kishte një grumbull të madh qymyr druri, i cili ishte lagur i tëri nga shiu, kështu që ishte bërë gjithçka e zezë mbi urën e zbarkimit. Ishte një pamje tepër depresive dhe e pikëlluese. Pasi dikush, i cili foli gjermanisht, na mori nga limani dhe na dërgoi në hotel Splendid, ishte gjithçka më mirë.

Albert Ramaj: Si ishin përshtypjet e juaja të para në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Që nga fillimi përshtypjet e mia për Shqipërinë ishin të mira! Dhe kjo më pas ashtu mbeti: një popull i sjellshëm, i ngrohtë dhe i hapur. Përshtypjen e njëjtë e kisha unë tani sikurse burri im dhe bija ime, kur ishim në Shqipëri.

Albert Ramaj: Dhe si ndjeheshit në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Me një fjalë: ishte mrekullueshëm, shumë emocionale. Ne të gjithë nga popullsia shqiptare u pritëm dorëhapur. Njerëzit të gjithë ishin tepër të sjellshëm dhe u munduan shumë për

ne. Për mua ishte si udhëtimi edhe Shqipëria vetë një përjetim i veçantë, dhe unë nuk kisha fare frikë. Frikë kisha unë atëherë kur më 1943 gjermanët pushtuan Shqipërinë. Për prindërit e mi, natyrisht ishte gjithçka ndryshe. Babai im kishte humbur ekzistencën e tij, kishte lënë atje familjen dhe miqtë dhe nuk dinte, se çka do sillte e ardhmja.

Albert Ramaj: A i mendonit shpesh gjyshërit, të cilët nuk mundën të vijnë me ju?

Johanna Jutta Neumann: Shqipëria ishte atëherë në shumë aspekte krejtësisht ndryshe nga Gjermania. Ne përherë mendonim, që për gjyshërit do të kishte qenë shumë e vështirë, që të mësoheshin atje. Natyrisht që ne atëherë ende nuk e dinim, se çka do të zhvillohej më pas në Gjermani. Gjyshja shkoi që në vitin 1940 në Amerikë.

Albert Ramaj: A i kishte njoftuar konsullata në Gjermani institucionet shqiptare rreth ardhjes suaj?

Johanna Jutta Neumann: Mendoj që konsullata shqiptare në Berlin i kishte informuar institucionet për ardhjen tonë. Ne kishim pra një vizë për në Shqipëri.

Albert Ramaj: A u ndihmuan institucionet shqiptare në Durrës, që të gjeni strehim?

Johanna Jutta Neumann: Atëherë jetonin tanimë disa emigrantë në Tiranë dhe Durrës.

Ata kishin marrë me qira një shtëpi të madhe në Durrës, që quhej "Casa Shijaku". Ishte veç përplot e mbushur kur arritëm ne. Për atë ne u dërguam në Hotel. Më vonë u mor me qira një shtëpi tjetër, në të cilën ne pastaj po ashtu banuam nga maji ose qershori deri në shtator 1939. Unë besoj që e gjitha ajo organizohej nga JOIN, një organizatë çifute në SHBA, me lejen e shqiptarëve.

Albert Ramaj: Si i kaluat ditët e para në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Pas arritjes sonë në Durrës u vendosëm në hotel Splendid. Ne duhej që çdo ditë më shumë herë të shkonim në shtëpinë e emigrantëve, pasi ne atje hanimë të gjithë së bashku.

Albert Ramaj: A mund të kujtoheni ende për çifutë të tjerë që ishin atje?

Johanna Jutta Neumann: Më kujtohen shumë mirë gati të gjithë emigrantët tjerë çifutë, të cilët jetonin asokohe në Durrës. Ishin vetëm çifutë austriakë dhe gjermanë në atë shtëpi. Se a kishte çifutë nga vende tjerë, nuk e di. Pasi Jugosllavia u pushtua nga Gjermani, gati nja 2000 çifutë kaluan kufirin nga Kosova dhe erdhën në Shqipëri. Kishte edhe familje çifute nga Greqia në Durrës, të cilët kishin atje një dyqan të madh mallrash. Me ata ne vinim herë pas here në kontakt.

Albert Ramaj: Si ishte gjendja e çifutëve atëherë?

Johanna Jutta Neumann: Unë besoj që ishte e mirë. Të gjithë kishin tentuar që nga Evropa të vijnë aty, para se të nisi lufta. Për për ndryshe nuk kishte ndonjë rrezik për çifutët, as prej anës së shqiptarëve, as prej anës së italianëve pas 7 prillit 1939. Shpenzimet tona paguheshin nga JOINT. Prej asaj ne mundnim të banojmë dhe hamë. Ne ishim tepër, tepër mirënjohës, që kishim gjetur azil në Shqipëri.

Albert Ramaj: A kishit kontakt me popullatën shqiptare?

Johanna Jutta Neumann: Në atë kohë ne ende nuk njihnim asnjë shqiptarë, dhe së pari ishin emigrantët tjerë nga Austria kontakti ynë më i rëndësishëm. Miqësitë me familjet shqiptare erdhën më vonë. Por ne fëmijët loznim shpesh me fëmijët shqiptarë në rrugë, edhe pse ne nuk mund të flisnim me njëri-tjetrin. Fëmijët kanë gjuhën e tyre. Si fëmijë të gjithë duanë të bëjnë, atë që bëjnë fëmijët tjerë.

Albert Ramaj: Si u zhvilluan raportet me shqiptarët?

Johanna Jutta Neumann: Që në hotel, ku ne jetuam javët e para, ne ram në kontakt me shqiptarët. Secili dinte, se përse ne ishim atje dhe

që gjendja e çifutëve në Gjermani ishte shumë e rëndë. Të gjithë njësoj ishin të sjellshëm dhe të gatshëm të na ndihmojnë. Ne shumë shpejt njoftuam një familje shqiptare. Gruaja vinte nga Austria, por nuk më kujtohet më emri i saj. Prindërit e mi me kohë më pas kishin shumë miq. Kur në vitin 1940 shkuam në Berat, banonim te një familje myslimane. Ne përherë ftoheshim nga ata. Ne ishim atje në kohën e Ramazanit dhe Bajramit. Ata na merrnin me vete bile edhe për shërbesat fetare në xhami. Për Bajram ne gostiteshim me ushqim dhe ëmbëlsira. Më duhet të them, që ne përherë kemi njohur në Shqipëri vetëm njerëz tepër të mirë dhe të dashur.

Albert Ramaj: Ju në Shqipëri shkonit në shkollë. A mund ta përshkruani shkuarjen e juaj në shkollë?

Johanna Jutta Neumann: Isha mjerisht vetëm një kohë të shkurtër në shkollë. Ishte një shkollë italiane, mësueset ishin murgesha italiane. Së bashku me mua ishin fëmijë shqiptarë në klasë – ne na lejohej vetëm të rrimë ulur, kur fëmijët katolikë bënë lutjet e mëngjesit. Murgeshat ishin tepër të mira, edhe ato dinin, që unë isha çifute.

Albert Ramaj: Si ia dilnit ju dhe prindërit e juaj me kushtet e jetës në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Për mua si fëmijë ishte një aventurë, një botë krejt tjetër prej asaj me të cilën unë isha mësuar: një vend i ri, njerëz të panjohur e kështu me radhë. Por fëmijët përshtaten shpejt, dhe kështu ndodhi. Unë lozja me fëmijët shqiptarë në rrugë dhe mësova kështu edhe shqipen. Për prindërit e mi ishte diç më ndryshe: ata nuk dinin as shqip e as italisht, dhe përveç kësaj nuk kishin leje pune. Për ato kishte qenë tepër e rëndë, të humbin gjithçka dhe të lënë prapa një të kaluar të begatë. Familja e nënës sime kishte jetuar mbi 200 vjet në Hamburg. Nga ana e shqiptarëve ne u trajtuam

vetëm si miq e mysafirë, dhe gjithandej u pritëm dorëhapur dhe me një miqësi të thellë. Por prindërit e mi dëshironin të nisin një jetë të re dhe të shkojnë në Amerikë, ku kishim familjarët tanë.

Albert Ramaj: A arritën refugjatët çifutë të marrin vesh diçka për fatin e anëtarëve të tjerë të familjes, të cilët nuk mundën të vijnë në Shqipëri?

Johanna Jutta Neumann: Unë di vetëm për rastin tim: një burrë ishte me ne në Shqipëri, por gruaja e tij dhe dy ose tre fëmijët u transportuan për në Poloni. Me sa di unë, ky njeri nuk mori më asnjë lajm nga familja e tij.

Albert Ramaj: A dinit ju ose prindërit e juaj diçka mbi asgjësimin e çifutëve në kampet e përqendrimit?

Johanna Jutta Neumann: Ne dinim, që kishte kampe për punë të detyruar, por asgjë për kampet e asgjësimit. Ne dinim, që njerëzit u depërtuan në geto, por jo se çka ndodhte në të vërtetë. Kur lëshuam Shqipërinë më 1945, na çuan në një kamp me të dëbuar, ku ne i takuam të parët që kishin mbijetuar në kampet e përqendrimit. Kjo ishte diçka tepër e rëndë.

Albert Ramaj: A dinin shqiptarët për përndjekjen e çifutëve në Europë?

Johanna Jutta Neumann: Natyrisht që dinin ata për përndjekjen, pasi për atë arsye ishim ne në Shqipëri.

Albert Ramaj: Si flisnin refugjatët për shqiptarët?

Johanna Jutta Neumann: Ne të gjithë i çmonim lartë shqiptarët! Ata na ofruan neve një pritje miqësore, ata rrezikuan jetën e vet dhe të familjeve të tyre, duke na ndihmuar neve çifutëve. Deri në ditët e sotme nuk arritëm t'i falënderohemi sa duhet për këtë popullit shqiptar. Në librin tim „Umweg über Albanien“ (Rruga e tërthortë përmes Shqipërisë) [në përkthim më mirë është versioni anglisht „Via Albania“] unë kam përshkruar historinë time, me qëllim që bota më në

fund të kuptojë, se çka arritën të bëjnë Shqipëria dhe shqiptarët – diçka që pjesa tjetër e Europës nuk e ka bërë.

Albert Ramaj: Si ishte ndarja me Shqipërinë?

Johanna Jutta Neumann: Më 1945 gjendja në Shqipëri ishte e rëndë dhe e pazakonshme. Ne morëm lejen, të shkojmë në Itali – kjo është e gjitha për çka arrij ende të kujtohem. Pas gjatë vjet e gjysmë më në fund na u tha mundësia, të arrimë qëllimin tonë, në Amerikë. Babai im dëshironte më në fund të punojë përsëri dhe të bëjë një jetë normale. Bashkimi i serishëm me familjen, natyrisht që ishte një gëzim i madh. Në anën tjetër ne na duhej të lëmë pas shumë miq të mirë, ata ishin shpëtimtarët tanë – ne kishim shumë miq, që na kishin ndihmuar.

Albert Ramaj: A pati një takim të sërishëm?

Johanna Jutta Neumann: Unë kisha një mike tepër të ngushtë, Erika Përmeti- Toptani, të cilën e kam takuar pas 47 vitesh. Ishte një mrekulli e vërtetë, që arritëm të gjenim njëra-tjetrën. Unë e kam vizituar atë në Triest, dhe ajo ishte te ne këtu në Uashington. Ne kemi telefonuar shpesh me njëra-tjetrën, por mjerisht ajo tani nuk jeton më.

Albert Ramaj: Si e lëshuat Shqipërinë?

Johanna Jutta Neumann: Një vapor britanik na mori nga Durrësi dhe na dërgoi në Brindisi. Ne gjithashtu nuk dinim asgjë, se çka do të ndodh me ne, pasi arritëm në Itali. Më pas na dërguan në një kamp të dëbuarish në Tricase Porto.

Intervistoi: Albert Ramaj, drejtues i Institutit Shqiptar në St. Gallen (www.albanisches-institut.ch)

Të dhënat bibliografike të librit të saj: Johanna Jutta Neumann: *Umweg über Albanien. Ein persönlicher Bericht*. DAFG Verlag, Hamburg 2003, ISBN 3-925297-31-6 (Englisch: Johanna Jutta Neumann: *Via Albania: a personal account*. Eigenverlag, 1983 (4. Auflage 2010)

ИНТЕРВЈУ СО ЈОХАНА ЈУТА НОЈМАН

Јохана Јута Нојман (Johanna Jutta Neumann) е родена во 1931 година. Во Хамбург. Таа, како Еврејка воените години ги поминала во Албанија. Потоа таа емигрирала во САД, каде што таа подоцна основала семејство. Интервјуто со неа е направено пред седум години.

Алберт Рамај: Родени сте во Хамбург. Во Вашата книга, пишувате за многу среќно детство.

Јохана Јута Нојман: Да, јас имав прекрасно детство во Хамбург. Неодамна, пред неколку месеци, бев таму и имав толку многу сеќавања, шетајќи по познатите за мене улици. Сеќавањата како оние кога шетав со мојата мајка, кога ги посетувавме роднините и се разбира мојата баба и мојот дедо. Бев интервјуирана од хамбургските медиуми пред куќата во која живееја моите баба и дедо. Мислев многу на овие времиња за време на овој период, како станував рано наутро и погледнував низ прозорецот, гледајќи ги отворените продавници, како жената од цвеќарницата ги подготвуваше цвеќињата за продавање. Често ја поминував ноќта кај моите баба и дедо. Сите тие пријатни детски сеќавања! Улиците уште се таму, исто така и куќите или најмалку истиот куќен број. Сепак, луѓето што ги сакав и ми даваа значење и уживање на мојата младешка среќа, ги нема таму веќе. Толку многу тетки и вујковци, роднини и пријатели ичезнаа во концентрационите логори.

Алберт Рамај: Како дете, дали тогаш ја чувствувавте антисемитската омраза?

Јохана Јута Нојман: Тажно, но да: од 1937 година. не ми беше дозволено да си играм на игралиштата. Често, мојата мајка, ќе ме

одведеше во оној дел на градот покрај Елба, покрај кејот на реката, каде што беа ставени билборди со напис: „Не се пожелни Евреи“. На Евреите им беше забрането да одат во театар од 1937-38 година. Еврејските деца мораа да посетуваат часови во еврејски училишта, а не ни беше дозволено да ги посетуваме државните училишта.

Алберт Рамај: Какви беа Вашите и на вашите родители впечатоците за Албанија?

Јохана Јута Нојман: Јас немав перцепции за Албанија, а не верувам дека и моите родители знаеја многу работи за Албанија, а ние исто така не знаевме како би ни било таму нам. Тие најверојатно мислеа дека Албанија е примитивна и затоа не ги поведоа таму своите родители. Беше многу задоволувачко чувство за нас дека по пристигнувањето во Драч бевме преземени од еден имигрант кој зборуваше германски и тој нè одведе во хотелот.

Алберт Рамај: Какви чувства имавте бидејќи патувавте кон едно непознато место?

Јохана Јута Нојман: Моите родители само сакаа да избегаат од Германија и тие имаа многу тешкотии настојувајќи да ги извадат сите документи кои беа потребни за да се напушти земјата. Беше неиздржливо тешко за нас да оставиме сè што имавме.

Алберт Рамај: Дали се плашевте да патувате во Албанија?

Јохана Јута Нојман: За мене како за осумгодишно дете, тој пат претставуваше вистинска авантура. Јас исто така се навикнав таму многу брзо и многу брзо почнав да си играм со албанските деца на улица. Не постојат проблеми за ниту едно дете. Не верувам дека моите родители беа исплашени. Не знам што научија за Албанија кога се вратија во Германија. Сигурна сум дека Албанија донесе значајни промени во животите на моите родители.

Сепак, единствената работа која имаше значење беше, всушност тоа што во Албанија ние најдовме заштита.

Алберт Рамај: Како ја добивте Вашата виза да отпатувате во Албанија?

Јохана Јута Нојман: За жал, не знам од кого моите родители дознале дека Евреите можат да дообидат виза за да отпатуваат во Албанија. Само се присетувам дека мојата мајка заедно со еден пријател одлета за Берлин и таму доби виза, за да патува во Албанија. Верувам дека се сеќавам дека албанскиот конзул сакаше да се ожени и му беа потребни пари за неговото брачно патување во Швајцарија. Моите родители и нивните пријатели му обезбедија пари и неговото семејство го врати износот на пари кога ние пристигнавме во Албанија. Не сум потполно сигурна, дали вака се беше случило. Имав 8 години и поминаа 68 оттогаш.

Алберт Рамај: Рековте дека албанскиот конзул во Берлин Ви обезбедил виза за пари?

Јохана Јута Нојман: Не верувам дека албанскиот конзул ни обезбедил виза, затоа што барал пари. Во 1939 година, Кинг Зогу наредил дека на еврејските бегалци треба да им биде дозволено да влезат во земјата. Парите за неговиот пат во Швајцарија претставуваше само секундарно прашање.

Алберт Рамај: Дали Евреите беа свесни за оваа можност да земат виза?

Јохана Јута Нојман: Не мислам дека оваа можност за имигрирање во Албанија им била позната на многумина Евреи кои живееле во Германија. Секогаш велам: за несреќа, многумина од другите не знаеја за тоа, и затоа не зедоа. Ако знаеја повеќе Евреи можеа да бидат спасени, ако беа отидени во Албанија.

Алберт Рамај: Дали Вашите родители Ви кажаа дека Вашиот живот е во опасност во Германија?

Јохана Јута Нојман: Каква што беше ситуацијата во Хамбург и колку огромен беше ризикот можев да почувствувам и јас иако бев дете. Не ми беше дозволено да влезам во игралиштето, не можевме да седиме на клупите во паркот и не можевме да одиме во нашата синагога. На 9 ноември во 1938 година, повеќето синагоги во Германија и во Австрија беа опожарени и целосно изгорени. Не стануваше збор за тоа дали ние како деца заневме за опасноста: Да, ние сите живеевме во страв.

Алберт Рамај: Како се подготвувате за пат?

Јохана Јута Нојман: Се сеќавам многу јасно на подготовките за нашето заминување од земјата. Татко ми имаше голем број документи и други спомени од неговите родители, сестра му и брат му, кој починал во Првата светска војна. Бидејќи тој не можеше да земе многу работи со него, тој мораше сè да уништи и ги запали. Сето ова беше многу тешко за него. Потоа тргнавме со багаж: бидејќи мислевме дека ќе бидеме во Албанија само за кратко, моите родители се спакуваа само во неколку кеси. Сè друго требаше да се чува во еден сеф, во пристаништето во Хамбург, додека ние не пристигнеме во Њујорк. Но, ова не беше замислено да се оствари! Ние останавме шест и пол години во Албанија. Моите играчки и книги и толку многу други нешта останаа во Хамбург. Кога ја напуштија Германија во 1939 година, моите родители мораа да се откажат од сето она што имаше вредност: сребрени чинии и други работи направени од сребро. На првите страници на нашите пасоши имаше голема буква „J“, за Јуда (Евреите). Ние ни беше дозволено да понесеме повеќе од десет германски марки по лице. Во Хамбург дури и не ни беше

дозволено да купиме билети за Бари во Албанија: моравме да чекаме во Италија, сè додека не добивме пари кои ни ги испратија сестра ѝ на мајка ми од Америка и така да купиме билет.

Алберт Рамај: Можете ли да ни го опишете Вашиот пат во Албанија?

Јохана Јута Нојман: Нашето заминување било многу тажно, затоа што моравме да ги напуштиме нашите баби и дедовци. Од Хамбург се упативме кон Минхен, каде што ја поминавме ноќта и продолживме со нашето патување низ Јужен Тирол во Болоња. При преминување на границата, моите родители беа земени од возот од германската полиција. Тие мораа да ги издржат физичките прегледи на телата. Тие се вратија точно кога возот тргнуваше. Во Болоња бевме примени од страна на италијанските студенти и останавме една недела во Еврејската заедница и со учениците. Откако ги добивме парите од тетка ми во Америка, се упативме кон Бари, а потоа оттаму го продолживме нашето патување до Драч во текот на ноќта. Јас верувам дека беше 1 март 1939 година. кога стигнавме во Драч. Во тоа време, во Драч имаше само едно мало пристаниште, а дождливото утро создаваше тажен впечаток. Сепак, ние бевме примени од страна на други имигранти и се вселивме во хотелот „Сплендид“. Конечно, стигнавме во Албанија!

Алберт Рамај: Вашата мајка не сакаше да слезе од бродот во Драч, - зошто?

Јохана Јута Нојман: Беше студено утро, дождливо, а имаше само еден мост за слегување. Имаше еден голем куп јаглен, кој беше целосно влажен од дождот, па затоа на мостот за пристигнување сè беше црно. Тоа беше толку депресивна и тажна глетка.

Но потоа некој, кој зборуваше германски, нè зеде од пристаништето и нè испрати во хотелот „Сплендид“, па сè беше подобро.

Алберт Рамај: Кои беа Вашите први импресии за Албанија?

Јохана Јута Нојман: Од почетокот, моите впечатоци беа добри за Албанија! И тоа така и остана: љубезни, топли и отворени луѓе. Јас го имав истиот впечаток, како и мојот сопруг и ќерка ми, кога бевме во Албанија.

Алберт Рамај: И како се чувствувате во Албанија?

Јохана Јута Нојман: Со еден збор, беше прекрасно, многу емоционално. Сите од нас беа пречекани од албанското население со отворени раце. Луѓето беа неверојатно љубезни и го направија најдоброто за нас. За мене и патувањето и Албанија беа посебно доживување, а јас не бев воопшто исплашена. Јас бев исплашена, кога во 1943 година, Германците ја окупираа Албанија. Сè беше различно за моите родители, се разбира. Татко ми ги загубил своите средства за егзистенција, тој заминал со неговото семејство и ги оставил пријателите таму и не знаеше што ќе донесе иднината.

Алберт Рамај: Дали често мислевте на Вашите баба и дедо, зашто тие не можеа да дојдат со Вас?

Јохана Јута Нојман: Албанија беше тогаш во многу аспекти сосема различна од Германија. Ние секогаш мислевме дека ќе биде многу тешко за нашите баби и дедовци да се приспособат таму. Се разбира, ние тогаш сè уште не знаевме што ќе се случи во Германија подоцна. Баба ми замина во Америка во 1940 година.

Алберт Рамај: Дали конзулатот во Германија ги информираше албанските институции за вашето пристигнување?

Јохана Јута Нојман: Мислам дека албанскиот конзулат во Берлин беше ги информирал институциите за нашето пристигнување. Ние имавме виза за влез во Албанија.

Алберт Рамај: Дали албанските институции во Драч ви помогнаа да најдете засолниште?

Јохана Јута Нојман: Имаше некои имигранти кои веќе живееле во Тирана и во Драч. Тие изнајмиле голема куќа во Драч, наречена „Куќа Шијак“. Таа веќе беше полна кога стигнавме таму. Тоа беше причината зошто ние бевме испратени во хотел. Подоцна, уште една куќа била најмена, куќата во која, исто така, ние престојувавме во периодот од мај или јуни до септември 1939 година. Јас верувам дека сето тоа беше во организација на заедничка, еврејска организација во САД, во согласност со Албанците.

Алберт Рамај: Како изгледаа вашите први денови во Албанија?

Јохана Јута Нојман: По нашето пристигнување во Драч ние бевме сместени во хотелот „Сплендид“. Секој ден, моравме да одиме повеќепати во имигрантската куќа, бидејќи таму заедно јадевме.

Алберт Рамај: Дали сè уште се сеќавате на другите Евреи кои беа таму?

Јохана Јута Нојман: Се сеќавам многу добро речиси на сите други еврејски имигранти, кои тогаш живееле во Драч. Имаше само австриски и германски Евреи во таа куќа. Јас не знам дали имаше Евреите од други земји. Откако Југославија беше окупирана од Германија, околу 2.000 Евреи ја преминале границата и дојдоа од Косово кон Албанија. Исто така, имаше еврејски семејства од Грција, кои биле сместени во Драч, кои таму имаа голема продавница за стоки. Со нив контактиравме повремено.

Алберт Рамај: Каква беше тогаш ситуацијата со Евреите?

Јохана Јута Нојман: Верувам дека беше добра. Сите тие се обиделе да одам таму од Европа пред војната. Инаку, не постоеше опасност за Евреите, ниту од албанска страна, ниту од италијанската страна по 7 април 1939 година. Нашите трошоци

беа покриени од организацијата JOINT. Затоа можевме да живееме таму и да обезбедиме храна. Ние бевме многу, многу благодарни дека најдовме азил во Албанија.

Алберт Рамај: Дали имавте каков било контакт со албанското население?

Јохана Јута Нојман: Во тоа време ние сè уште не ги знаевме кој Албанците и главно имигрантите од Австрија беа оние со кои ги остварувавме нашите најважни контакти. Пријателствата со албанските семејства се случуваа подоцна. Сепак, многу често си играв со албанските деца на улица, и покрај тоа што тие не можеа да комуницираат едни со други. Децата имаат свој јазик. Секое дете, на пример, сака да го направи она што го прават другите деца.

Алберт Рамај: Како се развиваа Вашите врски со Албанците?

Јохана Јута Нојман: Откако бевме во хотелот, каде што останавме првите неколку недели, дојдовме во контакт со Албанците. Секој знае зошто сме биле таму и дека еврејската ситуација во Германија беше многу тешка. Тие сите беа љубезни и сакаа да ни помогнат. Наскоро се запознавме со едно албанско семејство. Жената беше од Австрија, но веќе не можаам да се сетам на нејзиното име. Моите родители создадоа многу пријатели по некое време. Кога одевме во Берат, во 1940 година, живеевме со муслиманско семејство. Тие секогаш ќе нè канат. Ние бевме таму за време на Рамазан и Бајрам. Тие дури и нè однесоа на богослужбите во џамиите. За Бајрам тие ќе ни дадеа храна и колачи. Морам да кажам дека во Албанија секогаш познававме само луѓе кои беа премногу добри и полни со љубов.

Алберт Рамај: И така одевте во училиште во Албанија. Можете ли да ниго опишете времето што го поминувавте на училиште?

Јохана Јута Нојман: За жал, јас одев на училиште само еден краток временски период. Тоа беше едно италијанско училиште, наставниците беа италијански калуѓерки. Јас бев во класот со албански деца - ни беше дозволено само да седиме, кога католичките деца ги правеа своите утрински молитви. Монахињите беа многу љубезни, тие беа исто така свесни за мене дека бев Еврејка.

Алберт Рамај: Како Вие и Вашите родителите успеавте да се адаптирате на животните услови во Албанија?

Јохана Јута Нојман: За мене како дете тоа беше една авантура, еден сосема поинаков свет од она кога се мисли на: нова земја, на луѓе кои не ги знаеш и така натаму. Но, децата се адаптираат брзо, и така и се случува. Јас си играв со албанските деца на улица и така научив албански јазик. Сепак, беше малку поинаку за моите родители: тие не знаеја ниту албански ниту италијански, а во прилог на тоа, тие немале дозвола за работа. Тоа беше исклучително тешко за нив, да се изгуби и да се остави зад себе просперитетното минато. Семејството на мојата мајка живеело повеќе од 200 години во Хамбург. Од албанската страна ние секогаш бевме третирани како пријатели и гости, и бевме пречекани со раширени раце и со длабоко пријателство насекаде. Но, родителите сакаа да започнат нов живот и да одат во Америка, каде што беа нашите семејства.

Алберт Рамај: Дали еврејските бегалци доаѓаа да слушаат за судбината на другите семејства кои не успеаја да дојдат во Албанија?

Јохана Јута Нојман: Знам само за мојот случај, а еден човек беше со нас во Албанија, но неговата сопруга и двете или трите деца биле транспортирани во Полска. Сè што знам е дека овој човек не доби никакви вести од неговото семејство.

Алберт Рамај: Дали Вие или Вашите родители знаеја нешто за истребувањето на Евреите во концентрационите логори?

Јохана Јута Нојман: Ние знаевме дека имало логори за принудна работа, но ништо во врска со концентрационите логори. Знаевме дека мажите биле депортирани во гетото, но ништо за она што навистина се случувало. Кога ја напуштивме Албанија во 1945 година, тие нè однесоа во кампот на протераните лица, каде што се сретнав со првите кои ги преживеале концентрационите логори. Тоа беше многу тешко.

Алберт Рамај: Дали Албанците беа свесни за еврејското прогонување во Европа?

Јохана Јута Нојман: Се разбира дека тие знаеја за прогонот, бидејќи затоа и заминавме за Албанија.

Алберт Рамај: Што зборуваа бегалците за Албанците?

Јохана Јута Нојман: Ние сите високо ги ценивме Албанците! Тие ни понудија пријателски прием, тие ги ризикуваа своите животи и нивните семејства, помагајќи ни нам на Евреите. До денес, ние сè уште не сме биле во можност да му се заблагодариме доволно на албанскиот народ. Во мојата книга „Umweg über Albanien“ („По заобиколен пат преку Албанија“) [во превод верзијата на англиски е насловена „Преку Албанија“] јас ја опишав мојата историја, така што знам дека светот конечно сфаќа дека она што Албанија и Албанците го направија - е нешто што другиот дел од Европа не го сторил.

Алберт Рамај: Како заминавте од Албанија?

Јохана Јута Нојман: Во 1945 година, ситуацијата во Албанија беше тешка и необична. Добивме дозвола да одиме во Италија - тоа е сè што можам да се сетам. По шест и пол години, конечно се укажа можност да ги постигнеме нашите цели, да одиме во

Америка. Татко ми сакаше конечно да почне да работи повторно и да живее нормален живот. Семејството повторно беше собрано, се разбира, на голема наша радост. Од друга страна, ние моравме да ги напуштиме многумината добри пријатели што ги стекнавме, тие беа наши спасители - имавме многу пријатели кои ни помогнаа.

Алберт Рамај: Дали некогаш се сретнавте повторно со некој кој тоагаш го познававте?

Јохана Јута Нојман: Имав многу блиска пријателка, Ерика Пермети-Топтани, со која се сретнав по 47 години. Тоа беше чудно што успеавме да се најдеме една со друга. Јас ја посетив во Трст, а таа дојде да нè посети во Вашингтон. Ние често контактиравме меѓу себе по телефон, но за жал таа веќе не е меѓу живите.

Алберт Рамај: Како ја напуштивте Албанија?

Јохана Јута Нојман: Еден британски брод нè зеде од Драч и нè однесе до Бриндизи. Ние, исто така, не знаевме ништо за тоа што ќе се случи со нас откако ќе допатуваме во Италија. Потоа бевме испратени во камп за бегалци во Тичезе Порто.

Интервјуто е направено од: Алберт Рамај (Albert Ramaj), Управник на Албанскиот институт при Св. Гален (www.albanisches-institut.ch)

Bibliographic records of her book: Johanna Jutta Neumann: *Umweg über Albanien. Ein persönlicher Bericht*. DAFG Verlag, Hamburg 2003, ISBN 3-925297-31-6 (Englisch: Johanna Jutta Neumann: *Via Albania: a personal account*. Eigenverlag, 1983 (4. Auflage 2010)

INTERVIEW WITH JOHANNA JUTTA NEUMANN

Johanna Jutta Neumann was born in 1931 in Hamburg. She, being Jewish, spent the years of the war in Albania. Then she immigrated to the US, where she later found her family. The interview with her was conducted seven years ago.

Albert Ramaj: You were born in Hamburg. In your book, you write about a very happy childhood.

Johanna Jutta Neumann: Yes, I had a wonderful childhood in Hamburg. Recently, a few weeks ago, I was there and I had so many memories, as I walked the streets familiar to me. Memories such as, the walks I used to take with my mother, visiting my relatives and of course my grandmother and grandfather. The Hamburg Medias interviewed me in front of the house where my grandparents used to live. I have thought a lot about those times during this period, how I used to wake up early in the morning and look out the window, watch the shops open, how the lady from the flowershop would prepare the flowers for selling. I would often spent the night at my grandparents. All these joyful childhood memories! The streets are still there, the houses as well, or at least the same number of the houses. However, the people that I once loved and who gave meaning and joy to youth, are no longer there. So many aunts and uncles, relatives and friends disappeared in the concentration camps.

Albert Ramaj: As a child, did you feel the anti-Semitic hatred?

Johanna Jutta Neumann: Sadly, yes. Since the year 1937, I was not allowed to play in the playgrounds. Often, my mother would take me to a part of the city alongside Elba, along the riverside, where

billboards were put with the inscription "Jews are not wanted". Jews were forbidden to go to the theater from 1937-38. Jewish children had to attend classes in Jewish schools; we were not allowed to go to public schools.

Albert Ramaj: What was your and your parent's perceptions about Albania?

Johanna Jutta Neumann: I had no perceptions about Albania, and I do not believe that my parents knew much about Albania, we also did not know what it would be like for us there. They probably thought that Albania is primitive, and that is why they didn't take their parents with them. It was a very joyful feeling for us that upon arrival in Durres, we were received by an immigrant who spoke German, and he took us to the hotel.

Albert Ramaj: What kind of feelings did you have, as you were traveling to an unknown place?

Johanna Jutta Neumann: My parents only wanted to escape from Germany and they had many difficulties to obtain all the documents needed to leave the country. It was extremely hard for us to leave everything we had.

Albert Ramaj: Were you afraid to travel to Albania?

Johanna Jutta Neumann: For me as an eight-year-old child, that trip was a real adventure. I also got used to it very quickly and very soon, I started playing with the Albanian children on the streets. That is not a problem for all children. I don't believe my parents were afraid. I don't know what they had learned about Albania back in Germany. I am certain that, Albania brought significant changes in my parent's lives. However, the only thing that mattered was the fact that, in Albania, we found protection.

Albert Ramaj: How did you get your visa to travel to Albania?

Johanna Jutta Neumann: Sadly, I do not know, from whom my parents had found out that Jewish can get a visa to travel to Albania. I only recall that my mother together with our friend flew to Berlin and got the visa there, to travel to Albania. I believe I can remember that the Albanian consul wanted to get married and he needed money for his marital trip to Switzerland. My parents and their friends provided him the money and his family returned that amount of money when we arrived in Albania. I'm not completely sure, if this is how it happened. I was 8 years old and it has been 68 years since then.

Albert Ramaj: You say that the Albanian consul in Berlin provided you with a visa because of the money.

Johanna Jutta Neumann: I do not believe that the Albanian consul provided us with a visa, because he wanted money. In 1939, King Zogu had ordered that Jewish refugees were to be allowed to enter the country. The money for his trip to Switzerland was only a secondary issue.

Albert Ramaj: Were many Jews aware of this opportunity to get a visa?

Johanna Jutta Neumann: I don't think that this option, of immigrating to Albania, was known to many Jews living in Germany. I'm always saying: unfortunately, most of the others did not know about it, and therefore they did not get it. So many more Jews could have been saved, had they been in Albania.

Albert Ramaj: Did your parents tell you that your life is in dangered in Germany?

Johanna Jutta Neumann: Considering the situation in Hamburg, and how great the risk was there, I could feel it even as a child. I was not allowed to enter the playground, we couldn't sit on a park bench, and we could not go to our synagogue. On November 9 in 1938, the majority of the synagogues in Germany and Austria were set on fire

and completely burned. There was no questioning the fact that we, as children, were aware of the danger. Yes, we all lived in fear.

Albert Ramaj: How did you prepare for the trip?

Johanna Jutta Neumann: I remember very clearly the preparations for our departure from the country. My father had a lot of papers and other memories from his parents, his sister and brother, who had died in World War I. Since he couldn't take much with him, he had to destroy so many things and burned them all. All this was very difficult for him. Then we set off with the luggage: because we thought, we would only be in Albania for a short period of time, my parents had only packed a few bags. Everything else was supposed to be kept in a container, a barn in the Hamburg Harbor, until we would arrive in New York. However, this was not meant to be! We stayed six and a half years in Albania. My toys and books and so many other things remained in Hamburg. When we left Germany in 1939, my parents had to give up everything that had value: the silver plates and other things made of silver. On the first pages of our passports there was a capital letter "J", for Jude (Jew). We were allowed to take no more than ten deutchmarks per person. In Hamburg, we were not even allowed to buy the tickets from Bari to Albania: we had to wait in Italy, until we got the money sent to us by my mother's sisters from America, to buy the ticket.

Albert Ramaj: Could you describe your journey to Albania for us?

Johanna Jutta Neumann: Our departure was very sad, because we had to leave our grandparents behind. From Hamburg, we headed to Munich, where we spent the night and continued our journey through Southern Tzyroly to Bologna. While crossing the border, my parents were taken from the train by the german police. They had to endure a physical body check. They returned exactly when the train

was about to leave. In Bologna we were received by some Italian students and we stayed for a week at the Jewish community, with the students. After we got the money from my aunt in America, we headed towards Bari and then from there we continued our journey to Durres during the night. I believe that it was March the first 1939 when we arrived in Durres. At that time, there was only one small port in Dures, and the rainy morning was giving us a sad impression. However, other immigrants received us and we settled at the Splendid Hotel. We were in Albania, finally!

Albert Ramaj: Your mother didn't want to leave the ship in Dures, – why?

Johanna Jutta Neumann: It was a cold morning, rainy, and there was only one bridge for landing. There was a large pile of charcoal, which was entirely wet from the rain, so everything on the landing bridge was black. It was such a depressing and a sad sight. However, somebody, who spoke German, took us from the port and sent us to the Splendid hotel, where everything was better.

Albert Ramaj: What were your first impressions of Albania?

Johanna Jutta Neumann: Since the beginning, my impressions of Albania were good! That is how it remained: polite, warm and open-minded people. My husband and my daughter as well, had the same impressions, when we went to Albania.

Albert Ramaj: And how did you feel in Albania?

Johanna Jutta Neumann: In a word, it was wonderful, very emotional. The Albanian population received us with open arms. People were incredibly polite and did their best for us. For me both the journey and Albania itself were a special experience, and I wasn't affraid at all. I was affraid, when in 1943 the Germans occupied Albania. Everything was different for my parents of course. My father had

lost the means for his existence; he had left his family and friends behind and did not know what the future would bring.

Albert Ramaj: Have you often thought about your grandparents, since they could not go with you?

Johanna Jutta Neumann: Albania was, in many aspects, quite different from Germany. We always thought that it would have been very difficult for our grandparents to adapt there. Of course, we still did not know then, what was going to happen in Germany later on. My grandmother went to America since 1940.

Albert Ramaj: Had the Consulate in Germany informed the Albanian institutions about your arrival?

Johanna Jutta Neumann: I think that the Albanian consulate in Berlin had informed the institutions of our arrival. We had a visa for entering Albania.

Albert Ramaj: Did the Albanian institutions in Durres, help you find shelter?

Johanna Jutta Neumann: Some immigrants had already been living in Tirana and Durres. They had rented a large house in Durres, called "Casa Shijak". It was already full when we arrived there. That is why we were sent to a Hotel. Later, another house was rented, a house in which we then also stayed in from May or June until September 1939. I believe that it was all organized by JOINT, a Jewish organization in the USA, with Albanian's consent.

Albert Ramaj: What were your first days like in Albania?

Johanna Jutta Neumann: Upon our arrival in Dures we were placed in Splendid Hotel. Every day, we had to go more than a few times to the immigrants' house, since we used to eat there together.

Albert Ramaj: Can you still remember the other Jews who were there?

Johanna Jutta Neumann: I remember very well almost all other Jewish immigrants, who then lived in Durres. There were only Austrian and German Jews in that house. I do not know whether there was Jews from other countries. After Yugoslavia was occupied by Germany, approximately 2,000 Jews crossed the border from Kosovo and came to Albania. There were also Jewish families from Greece that were staying in Durres, who had a large store of goods there. We used to get in touch with them occasionally.

Albert Ramaj: What was the situation of the Jews back then?

Johanna Jutta Neumann: I believe it was good. They had all tried to get there from Europe before the war began. Otherwise, there was no danger for the Jews, neither from the Albanian side nor from the Italian side after the 7th of April 1939. Our expenses were covered by JOINT. That is how we were able to live there and provide food. We were very, very grateful to have found asylum in Albania.

Albert Ramaj: Did you have any contacts with the Albanian population?

Johanna Jutta Neumann: At that time, we still did not know any Albanians, and primarily other immigrants from Austria were our most important contact. Friendships with Albanian families happened later. Nonetheless, very often we used to play with the Albanian children in the street, even though we could not communicate with each other. Children have their own language. Every child, as such, wants to do what other kids do.

Albert Ramaj: How did your relations with the Albanians developed?

Johanna Jutta Neumann: Ever since we were at the hotel, where we stayed for the first few weeks, we encountered the Albanians. Everyone knew why we were there and that the Jewish situation in Ger-

many was very difficult. They were all polite and willing to help us. Soon we were acquainted with an Albanian family. The woman was from Austria, but I can no longer remember her name. My parents had made plenty of friends after a while. When we went to Berat in 1940, we lived with a Muslim family. They would always invite us. We were there during Ramadan and Bayram. They would even take us to the religious services in mosques. For Bajram they would give us food and cakes. I must say, that in Albania we have always known only people that were too good and loving.

Albert Ramaj: So you went to school in Albania. Can you describe your time at school for us?

Johanna Jutta Neumann: Unfortunately, I went to school for only a short period of time. It was an Italian school and the teachers were Italian nuns. I was in a class with Albanian children - we were allowed to stay seated, when the Catholic children did their morning prayers. The nuns were very kind, they were also aware of me being Jewish.

Albert Ramaj: How did you and your parents manage to adapt to the living conditions in Albania?

Johanna Jutta Neumann: To me as a child it was an adventure, an entirely different world from what I had been used to, a new country, people I didn't know and so on. Children adapt quickly, and so it happened. I would play with the Albanian children on the street and this is how I learned Albanian. However, it was somewhat different for my parents: they did not know either Albanian nor Italian, and in addition to this they had no work permit. It was extremely difficult for them, to lose everything and leave behind a prosperous past. My mother's family had lived over 200 years in Hamburg. As far as the Albanians are concerned, they always treated us like

friends and guests, and we were received with open arms and a deep friendship everywhere. But my parents wanted to start a new life and go to America, where our families were.

Albert Ramaj: Did the Jewish refugees come to hear about the fate of other family members who could not make it to Albania?

Johanna Jutta Neumann: I only know about my case, there was a man with us in Albania, but his wife and his two or three children were deported to Poland. For all I know, this man never received any news from his family.

Albert Ramaj: Did you or your parents know anything about the extermination of Jews in concentration camps?

Johanna Jutta Neumann: We knew that there were camps for forced labor, but nothing in relation to the extermination camps. We knew that, the men were being deported to ghettos, but nothing about what was really happening. When we left Albania in 1945, they took us to a camp for exiled people, where we met the first ones who had survived the concentration camps. It was very hard.

Albert Ramaj: Were the Albanians aware of the Jewish persecution in Europe?

Johanna Jutta Neumann: Of course, they knew about the persecution, because that is why we went to Albania.

Albert Ramaj: How did the refugees speak of Albanians?

Johanna Jutta Neumann: We all highly appreciated the Albanians! They offered us a friendly reception; they risked their lives and their families, by helping us Jews. Until today, we still aren't able to thank the Albanian people enough. In my book "Umweg über Albanien" (Detour via Albania) [in translation the version in English is better "Via Albania"] I have described my history, so that the world finally

realizes that, what Albania and the Albanians did - is something that the rest of Europe failed to do.

Albert Ramaj: How was your departure from Albania?

Johanna Jutta Neumann: In 1945, the situation in Albania was difficult and unusual. We got permission to go to Italy - this is all I can remember. After six and a half years, finally we were given the opportunity, to achieve our goal, go to America. My father wanted to start working again and live a normal life. The family re-union was of course, a great joy. On the other side we had to leave so many good friends behind, they were our saviors - we had many friends who had helped us.

Albert Ramaj: Did you ever meet anyone you knew back then, again?

Johanna Jutta Neumann: I had a very close friend, Erika Përmeti-Toptani, whom I met after 47 years. It was a miracle how we managed to find each other. I visited her in Trieste, and she came to visit us here in Washington. We have often contacted each other through the phone, but sadly, she is no longer among the living.

Albert Ramaj: How did you leave Albania?

Johanna Jutta Neumann: A British ship picked us up from Durres and took us to Brindisi. We did not know anything about what will happen to us after we arrived in Italy. Then we were sent to a camp for exiles in Tricese Porto.

Interviewed by: Albert Ramaj, Head of the Albanian Institute at St. Gallen (www.albanisches-institut.ch) Bibliographic records of her book: *Johanna Jutta Neumann: Umweg über Albanien. Ein persönlicher Bericht.* DAFG Verlag, Hamburg 2003, ISBN 3-925297-31-6 (Englisch: *Johanna Jutta Neumann: Via Albania: a personal account.* Eigenverlag, 1983 (4. Auflage 2010)

Johanna 11 y.o, Luan 2 y.o Lizelotte Bötge Pilku Njazi Pilku's wife, Mrs Gerechter, Joana's mum and Lira 12y .o

Johanna 11 y.o, Luan 2 y.o Lizelotte Bötge Pilku Njazi Pilku's wife, Mrs Gerechter, Joana's mum and Lira 12y .o

*Johanna Neuman Gerechter and Luan Pilku on the beach
in Durres, Albania*

Albert Ramaj and Joana Neuman Gerechter

JASA ALTARAK
JACA AITAPAK
JASA ALTARAC

מומר טאגא פֿאַר אַלטאַרען היסטאָריע קאָלעקציע

Jasm Altarac Family history

My mother Mimi Finoi was born in Brcko a small town in Bosnia, Yugoslavia where her father was an accountant.

My Father was born in Sarajevo Bosnia, studied Architecture in Belgrade. As from 1928, specialized in the marble industry and started his own business in 1931.

He was probably the best-known marble builder and decorator in Belgrade.

He was involved in the biggest and most prominent building projects in the city.

Among his projects were the French Embassy in Belgrade, the Hypothec Bank (the national museum today) the Royal Palace at Dedinje, the chapel in the Royal Mausoleum of king Alexander at Oplenac, the Royal Palace of the Queen Mother, the Milocer Palace at St. Stefan in Montenegro, to name just a few.

He also discovered and developed natural sources of stone and marble. He discovered the sources of travertin at Kuchkovo, of onix at Leschak, white marble at Studenica and other decorative marbles, which he used in the buildings he decorated.

The family was well off, we had a car and although most of the capital was invested in the business, he was quite able to provide a nice living standard for us and for his family in Sarajevo.

We lived in Belgrade (Cubrina 4) and each year we would spend the Pesah with my father's family, Mother, two brothers and four sisters, in Sarajevo (Hajduk Veljkova 13a)

13 April 1941 Second Seder Pesah, Sarajevo was bombarded from the air; the house of my grandmother was hit directly in the window of the cellar we were hiding in. The house, a four story building, was totally demolished.

I have a vivid memory of flying in the air some three stores high and landing again. And then all was quiet. I was found under a door. My sister Lela was found in the arms of my Grandmother, both were found dead.

For me this was the beginning of World War II.

A few days later the Germans occupied Sarajevo.

After the funeral we stayed some ten more days in town. By then Miloje Markovic who was friend my father and foreman in the shop, came to Sarajevo and took us to his family in a small village near Sabac in central Serbia.

There we stayed in the home of his parents and in the home of the sister of Mileva the wife of Miloje.

18 July. 1941 We returned to Belgrade. The heavy hand of the Germans was felt everywhere. The Jews had to register, the men taken to forced labor and as hostages to be executed in case there was an attack on the German troops.

As from 16 April, 1941 Posters through the city threatened death penalty to any Jew that did not register and to anyone who gave shelter to a Jew.

My father had to present himself to the German command and was sent to forced labor. We stayed in Belgrade till September 1941.

By that time Jewish hostages were killed on a daily routine under any pretext.

9 sept. 1941 We fled to Skopje, Makedonia, hired a room there at a Jewish family, Amarilio. We spent the Rosh Hashana and the Jom Kipur holydays with them.

10 October 1941 My parents wedding day. My father was in town when an Arnaut, (a nickname for a Kosovar i.e. ethnic Albanian from Kosovo) recognized him on the street, and he knew that my father is a Jew. As these people were extremely unreliable, my father did not want to take any risks and so the same evening we left Skopje.

Our stay in Skopje was of course illegal.

From the start when the Germans occupied Yugoslavia, they ceded some of the territory to neighboring axis states so Makedonia was given to Bulgaria, part of Slovenia was annexed to the Third Reich the Dalmatia was put under Italian jurisdiction and so was Kosovo which was at some stage ceded to Albania to form Greater Albania. When we fled from Belgrade the aim was to reach the territory under Italian jurisdiction, as it was known already that the Italians do not persecute Jews.

So now our only aim was to reach Albania.

After some two days on the road, trying our luck again and again with the Italian border officers at various border crossings, finally one let us thru and so we arrived to Prishtina, the capital of Kosovo. In Prishtina we rented a room with a Jewish family and later with a Serb family. By that time there accumulated quite a number of Jews in Prishtina who like us fled from the Germans, and the Italian command was under constant pressure from the Germans to hand us over.

December 1941 Sometime in December the Italian command issued an order that all the non-resident Jews are to be concentrated in one place; it was an abandoned school. As the sister of my mother Frida Barta with her daughter Dita and husband Andria were already in the school, we decided to join in, so as not to compromise the Serb family we were living with.

A few days later we all were led through the streets of Pristina, men women and little children under heavy guard to the main prison.

In the prison, the cells were arranged around a central courtyard and the only window in the cell was facing an inner corridor that encircled all the cells in which only the guards were allowed. So that from not one point of the inside could one see the outside of the prison.

There was one tree in the courtyard, one water tap and toilets. When we were brought in, the authorities separated us from the rest of the detainees and let us, all the Jews, to be free in the courtyard almost all day long.

For us, the children, it was a playground and I can imagine that the parents were relieved that at least the children have good time.

Soon some of us made friends with the guards, I remember one Domenico who was friendly to me.

Mr. Mosha Mandil who was a photographer by trade, - the one whom we owe all the pictures we have from the prison- soon found his way to the command of the prison and managed to arrange for a group of people to go every day to the market, sell the loaves of bread we had in excess and buy vegetables and other food.

The food supplied to the prisoners consisted of one loaf of bread per person per day and of course there was water.

The Italian command immediately understood that with little children around bread and water only, was not an appropriate diet. Soon we, the Jewish prisoners, with the help of the command and the Jewish community, i.e. the resident Jews of Prishtina who were still free, arranged for a kitchen that prepared regular meals and even cakes.

So much so that even for Pesah we had kosher le pesah meals supplied morning and noon by the Jewish families of Prishtina

17 March 1949. All this was cruelly interrupted one morning when it was announced that all the prisoners whose name is called should come out with all their belongings.

My aunt Frida with her daughter Dita and husband Andria were called out.

We were not. My Mother, wanting to be together with her sister, tried to persuade the guard Domenico to take us instead of a sick woman that was declared unfit to travel.

Domenico looked at me and declined; 'you better stay here may be some other time'.

My aunt was among the last ones to exit through that door - we could not see what was going on outside- when suddenly we hear a horrifying shriek, a commotion and my aunt Frida forced her way back through the guards, who apparently were taken by surprise and shouted: 'It is the Germans we will not see you anymore'.

Then we saw a German soldier trying to get hold of her, she scratched him a deep scratch in the face and he, his face bleeding, pulled her back by the hair.

There was a deadly silence.

51 Jews were sent that day to their death, with them the little Dita who in three days time would be ten.

8 July 1942 The Italian command decided to intern us to Albania. We were told to find trucks that would take us to Albania and in small groups big enough to occupy or, rather, sit atop the merchandise of a loaded truck were sent on our own without guards to Albania.

Our group was destined to Kavaje.

It was a small town, we were free to move about, but not to leave town without permission. The head of the family had to present himself every day at the carabinieri station.

We, five families, two of which were our cellmates from the Prishtina prison, hired a 5-room apartment on the first and only floor of the highest building in town, which we nicknamed 'the Red House' - it was painted in a bright red.

The five families: fam. Azriel, fam. Borger, fam. Ruchvarger, fam. Mandil, (the photographer) and us, fam. Altarac.

We were four children in the apartment: Mariki Azriel, was 14, I was 8, Gavra Mandil was 6 and his sister Beba was 5 years old.

We had a quiet life, the local population was friendly, and we even found one Jewish family in Kavaje.

One day I had a particularly moving experience. I was playing not far from our house, there was a big field; I was intrigued by the big and plump ears of wheat that grew there, took one ear full with grain and as I examined the ear and the big grains; the old farmer who was working on the field approached me and said: 'yes, it is a good year we have guests and the God sent us a nice crop'.

I remember being treated for malaria by an Italian army doctor.

One day an Italian soldier came to the house and introduced himself as a teacher by profession and expressed his wish to make a class for us, the four kids, and teach us Italian.

Thanks to him I know Italian. Unfortunately, none of us, neither our parents, remembered his name. All is left are fond memories and luckily enough, a picture.

Later on I attended a regular third grade class in the Albanian school A. Moisiu in Kavaje; it seems that my Albanian was fluent enough for me to attend the school.

9 September 1943 The Italian army commander assembled all the heads of the Jewish families and announced in that Italy has capitulated to the allies, that the Italian garrison is leaving the town and that as from this moment we are free.

He further assured all present that the Italian authorities have destroyed all the documents and other evidence about us.

The Mayor of the city on his part issued to every one a document showing that we are Albanian citizens from Kavaje.

10 September 1943 The next morning we all were already on the run, as it was clear that the Germans are coming and that they could occupy the town any minute.

In a taxi to Tirana, we drove actually in a long convoy of Italian army vehicles on their way to give themselves up to the Germans. Further on, the convoy was a curious mix of Italian military trucks with jubilant and chanting Italian soldiers, - chanting 'finita la Guerra' - (they never wanted to fight the war in the first place), Italian armored cars, ox carts, people on donkeys and here and there a taxi.

The poor Italian soldiers that so happily gave themselves up to the Germans did not suspect the brutal and deadly treatment they were to receive from the Germans, who took them as prisoners of war and later on massacred many of them.

Luckily enough we managed to pass through the German check post at the entrance to Tirana - the German officers were apparently busy with the Italian vehicles and prisoners of war.

In that particular situation, of all the people sitting in the taxi the only ones that could speak Albanian was the driver and we the nine-year-old children. We were the speakers and we handled the documents.

In Tirana we rented a one and a half room apartment in a house of two elderly widows. The house was in a quiet neighborhood with small houses, it had a big courtyard and a garden surrounded with a high wall. It being secluded and the fact that the two ladies were widows of policemen seemed to offer better security. Tirana was already full of Germans and my father mainly stayed at home. We were five in that small apartment: the niece of my mother, Sida Levi whose husband was arrested in Skopje and later executed in Belgrade, her son Mikica, my parents and myself.

My mother and her niece Sida soon found a way to earn some income by knitting sweaters for a very elegant knitwear shop in Tirana and so this little enterprise kept us busy. We, the kids helped in dismembering the old garments, washing the wool and preparing the bundles of wool.

During our stay with the two widows there were periodical inspections and searches by the police and German soldiers in the neighborhood and in the house. It was my job to make sure that the radio would not show that we were listening to the B.B.C.

One morning two young men came to the house and out of the cellar that was right beneath our apartment, brought to the courtyard various radio equipment and sat there for two days demolishing the equipment with hammers into small pieces of unrecognizable rubbish.

One day I remember going with my mother to town to deliver the finished garments and take new orders, when she was asked if she would go to a very distinguished customer of theirs, a lady by the name of Ganimet Toptani and take some orders and measures. We arrived at a stately house with a nice garden and there we found a beautiful blond lady who introduced herself in fluent German (German was also my mother's mother-tongue) and soon the two sat on a sofa chatting, and I sat by not being aware of what was going on. After a lengthy conversation, Mrs. Ganimet found out that we were Jews in hiding and immediately expressed her wish to help us. She, on her own initiative offered to shelter us on a private estate they had outside Tirana, and what is more to warn us in advance if any danger arises. She also added that we could spread the word among our friends, as there is plenty of room for everybody. It seems that the Toptani's entertained some high-ranking German officers in their house so they were in a position to learn of their intentions. Some two weeks later Mr. Atif Toptani the husband of Mrs., Ganimet arrived at our house with his car and with all our belongings took us to his estate. Mr. Atif Toptani was an agronomic, from one of the wealthiest families of Albania; his mother was from the Frasheri family, a prominent Albanian family with a long history of Albanian national struggle for independence. The estate, Kamza, was situated some one hour drive outside Tirana, Mr. Toptani cultivated there peaches and other fruit; we were impressed by the extra big peaches (three to a kilo). Mr. Toptani accommodated us in their apartment, which of course was fully furnished. Mrs. Sida and her son Mëlikica he accommodated at another house and later on even in his own house in Tirana. At one occasion there was a party scheduled at the Toptani's which was to be attended by some German officers and Mrs. Sida, horrified at the thought that she should sit next to a German officer declined to participate. Mr. Atif persuaded her by introducing her as his sister.

We lived in Kamza some six months approximately from mid February to mid August 1943. I must add at this point that the Germans at these times were actively engaged in search for Jews through Albania, they even brought a Jew traitor by the name of Benjamini who knew personally many Jews from Yugoslavia to help them recognize and find the Jews.

The Albanian population on the whole, from all walks of life, helped the Jews all along, from the poorest farmer in a remote village that in the middle of the night would open his house, feed and offer his own bed to the tired refugees, all the way to the very top of the Albanian society, the wealthy families like the Toptani's and the Frasheri's.

As a rule, if one was unable to help personally or if he felt it was too dangerous for those in hiding, he would personally take the refugees to a safer place usually with his family in a remote village.

During this year of German rule in Albania not a single Jew was handed over to the Germans and all, of the probably more than a thousand Jews that were hiding in Albania, except some very few that were accidentally caught or killed in battle, were saved and survived the war.

We the children had a wonderful time playing in the orchards in the fields and in the nearby brook, we also went to visit friends in Jewish families around, in our estate and in the nearby estate.

Mr. Atif Toptani came from time to time to visit us and see how we are. Whenever we expressed our concern he would comfort us 'you have nothing to worry about; if anybody asks you are my family'.

August 1944 The German army positioned a military unit in the immediate vicinity of the estate, which created a dangerous situation of day-to-day encounter with the German soldiers. This and the overall situation caused the Jewish families in and around Kamza to leave the area; most decided to return to Tirana. My mother went first with the other families, my father and myself were to join her in a few days.

Our apartment in Kamza was on the first floor. As one would climb the stairs, at the end of the staircase, just before the door there was a low table with some pamphlets, magazines and newspapers, some in Albanian but mostly German and nazi literature. Mr. Atif routinely brought these and we left them there on purpose.

One night at about two thirty in the morning we heard a military convoy passing, some shooting and immediately afterwards some strong battering on the front door at the base of the stairs and typical German shouts in a hysterical loud voice, to open the door.

When we opened the door the soldiers rushed in and started shouting at us 'you shot at us!'. My father knew German and he tried to explain to the sergeant that we do not have any arms but he would not listen.

In the meantime his officer arrived and as he climbed the stairs and was about to enter the apartment, his eye caught the German magazines on the table before the door, he stopped for a moment or two examining some of the pamphlets, without a word he entered and then for some half an hour my father tried to persuade him that we are innocent citizen, family of Mr. Toptani, and that we have nothing to do with the shooting incident.

Meanwhile while all this argument was going on, I was in another room looking at the soldiers who were searching the house. I noticed that they found my stamp album, which was my dearest possession at the time and happened to overhear that in fact they are contemplating to take it with them and were trying to assess its value.

All this conversation between them was going on in a Bosnian dialect of the Serbo - Croat language, which I understood very well. I was a boy of ten but nonetheless I understood extremely well how much is at stake and that I under any circumstances must not show that I understand the language or anything that was going on.

The soldiers were, sure enough, Muslims from Bosnia, recruited in the infamous Handjar division of Hadj Emin El Huseini.

As we constantly changed identities, with false documents I did not know who I was supposed to be at the moment.

After a lengthy argument with the German officer, he finally agreed to let us go, but demanded that we leave immediately. The officer ordered the sergeant to give us 'free pass' document to go to Tirana to allow us to pass the numerous checkpoints on the way.

The foreman of the estate arranged for a cart and we with all our belongings set off for Tirana.

It was early morning about five o'clock when this entire nightmare ended.

In Tirana we already had a room on a hill on the outskirts of the city.

August 1944 Germans ruled the city, and we kept as low profile as we could.

Almost every night we were awakened by a distant roar of the 'flying armada' -the 'flying buttresses' of the American air force; accompanied by the much smaller fighter planes on their way to bomb German cities.

Not a single German airplane dared to get off the ground, nor did the German anti-aircraft guns dare to fire, a sight that brought us great joy and satisfaction. It was yet another sign that the end is near.

September 1944 one afternoon I joined my mother on her way to downtown Tirana.

There were more people on the street than usual, yet one could see that there is something unusual about them.

They somehow did not seem to belong to the usual street picture of passers by.

As the sun was about to set down, we began our walk back home.

Our house was on a hill out of the town; as we distanced ourselves from the center of the town we saw more and more men standing on every corner and further on they were handling their guns, until finally we saw men with the red five-star of the partisans on their caps.

The partisans have taken by surprise almost all of Tirana without firing a shot. For the rest of Tirana there raged a bitter house-to-house battle of 20 days.

Our neighborhood was not involved in the fighting and except for an occasional mortar barrage all was quiet. When after 23 days the city was finally free and the people were allowed to the streets, the partisans left all the dead German soldiers on the streets for every one to see.

We were especially pleased to see a torched German garage with bodies of German soldiers who apparently were burned alive. I do not know how we lost touch of the Toptani family who at this point in time was apparently in a very unfavorable position, to say the least.

They were rich, well known, thought to be the enemies of the regime.

All that was on my parents' mind was how to leave Albania as quickly as possible for Belgrade that by then was already liberated, and find perhaps any of the family that might have survived.

Unfortunately we found that only the brother of my mother David Finci survived with his family.

He was a mining engineer and as such was indispensable to the Germans exploiting the mine of Vares.

May 1945 another moving experience we had when we met my mothers' other brother, Shalom Finci from Palestine he, a proud Jewish officer of the British army, was parachuted behind the enemy lines and served as a radio operator with the British liaison officer to the Tito's headquarters of the Yugoslav partisans. We later found out that was it not for the intervention of some Jews who had good contacts with the authorities, we would have been arrested by the then already omnipresent security services on the pretext of 'contact with foreign agents', and accused of espionage.

December 1948 We immigrated to Israel.

All these years from 1945 till 1990 we had no contact whatsoever with Albania. Knowing the disposition of the communist regime to the Toptani family we did not dare make any enquires about them lest it be taken against them.

Memories faded, my parents died in the meantime, with the name Toptani still fast in our memories, my cousin Mikica and I set out to find the people that have extended us a helping hand when most needed.

Trying to summarize all we remembered, it came to: the family name Toptani, they had a son our age named Edi, we remembered the name Atif or Latif as the name of Mr. Toptani and the picture I had was with none of them but with their dog, a black haired cocker spaniel.

With the help of the late Mr. Refik Veseli were able to locate Edi Toptani and his family. The parents, our benefactors, Mrs. Ganimet and Mr. Atif were not alive any more.

In 1993 when we met Edi Toptani in Israel we learned of the terrible hardships endured by him and his parents when he was separated from his mother, his father and mother imprisoned for many years and persecuted for still more years afterwards.

In 1993 the Yad Vashem honored Mrs. Ganimet Toptani and her husband Atif as the righteous gentiles and their son Edi Toptani received the certificate and the medals in a moving ceremony at the Yad Vashem.

HISTORIA FAMILJARE E JASA ALTARAK

Nëna ime Mimi Finci ka lindur në Bërçko, një qytet të vogël në Bosnjë, Jugosllavi, ku babai i saj ishte kontabilist.

Babai im kishte lindur në Sarajevë, Bosnjë, ka studiuar arkitekturë në Beograd. Që nga viti 1928, u specializua në industrinë e mermerit dhe filloi biznesin e tij në vitin 1931. Ai ishte ndoshta ndërtuesi dhe dekoratori më i njohur për mermer në Beograd. Ishte i përfshirë në ndërtimin e projekteve më të njohura në qytet. Midis projekteve ishin Ambasada franceze në Beograd, Banka hipotekare (sot Muzeu Kombëtar), Pallati Mbretëror në Dedinje, kapela në Mauzoleun Mbretëror të mbretit Aleksandër në Oplenac, Pallata Mbretërore e Nënës Mbretëreshë, Pallata Miloçer në Shën Stefan në Mal të Zi, etj.

Ai gjithashtu zbuloi dhe zhvilloi burimet natyrore të gurëve dhe mermerit. Ai zbuloi burimet e travertinit në Kuçkovë, të oniksit në Lesçak, mermerit të bardhë në Studenicë dhe disa mermere dekorative, të cilat ai i përdorte në ndërtesat të cilat i dekoronte.

Familja ishte mjaftë e pasur, ai kishte një automjet dhe edhe pse shumica e kapitalit ishte investuar në biznes, ai ishte shumë i aftë që të mundësonte një standard jetese të mirë për ne dhe për familjen e tij në Sarajevë. Ai jetonte në Beograd (Çubrina 4) dhe secilin vit dhe e kalonim festën Pesah me familjen e babait, nëna, dy vëllezër dhe katër motra, në Sarajevë (Hajduk Veljkova 13a).

13 prill 1941- Në ditën e dytë të Seder Pesah¹⁸, Sarajeva u bombardua nga ajri; shtëpia e gjyshes sime u godit direkt në dritaren e bodrumit ku po fshiheshim ne. Shtëpia, një ndërtesë katërkatëshe, ishte tërësisht

¹⁸ Festë familjare hebreje

e shkatërruar. Kam memorie të gjallë të fluturimit tim në lartësi prej tre kate dhe rënies në tokë përsëri. Dhe më pas ishte qetësi e plotë. Më gjetën nën derë. Motra ime Lela u gjet ne duart e gjyshes sime, që të dyja të vdekura. Për mua ky ishte fillimi i Luftës së Dytë Botërore.

Disa ditë më pas gjermanët e okupuan Sarajevën.

Pas funeralit ne qëndruam rreth dhjetë ditë tjera në qytet. Në atë kohë, Miloje Markoviq, që ishte një mik i babit tim dhe shitës në shitore, erdhi në Sarajevë dhe na morri ne në familjen e tij në një fshat të vogël në afërsi të Shabacit në Serbinë qendrore. Atje ne qëndruam në shtëpinë e prindërve të tij dhe shtëpinë e motrës së Milevës, gruas së Milojes.

18 korrik 1941 - Ne u kthyem në Beograd. Dora e rëndë e gjermanëve ishte ndjerë gjithkund. Hebrenjtë duheshte të regjistroheshin, burrat merreshin me forcë të punojnë dhe si rob që të ekzekutohen në rast se kishte sulm mbi trupat gjermane.

Që nga 16 prilli 1941, posterët nëpër tërë qytetin kërcënonin me dënim me vdekje për secilin hebrej i cili nuk regjistrohej dhe për secilin person i cili i strehonte hebrenjtë. Babai im duhej të paraqitej në Komandën gjermane dhe u dërgua për punë të detyrueshme. Ne qëndruam në Beograd deri në shtator të vitit 1941. Deri atëherë robërit hebrenj vriteshin në bazë të rutinës ditore me çfarëdo preteksti.

9 shtator 1941 - Ne u larguam për në Shkup, Maqedoni. Morëm një dhomë me qera të familja hebreje Amarilio. I kaluam festat Rosh Hashana dhe Jom Kipur me ta.

10 tetor 1941 - Përvjetori i martëse së prindërve të mi. Babai im ishte në qytet kur atë e njohu një arnaut¹⁹ (llagëp për kosovarët, gjegjësisht

¹⁹ Shqiptar.

shqiptarët e Kosovës) në rrugë dhe ai e kuptoi që babai im ishte hebre. Pasi që këta njerëz ishin ekstremist të besueshëm, babai im nuk dëshironte që të ndërmernte asnjë rrezik dhe prandaj ne e lëshuam Shkupin mbrëmjen e njëjtë. Qëndrimi ynë në Shkup natyrisht ishte ilegal.

Që nga fillimi kur gjermanët e okupuan Jugosllavinë, ai ju dha disa territore shteteve aleate të tyre fqinje, dhe kështu Maqedonia iu dha Bullgarisë, një pjesë e Sllovenisë I ishte anektuar Rajhut të Tretë të Dalmacisë që ishte vënë nën juridiksionin Italian, dhe kështu ishte edhe me Kosovën, e cila iu bashkangjit Shqipërisë, për të krijuar Shqipërinë e Madhe. Ne u larguam nga Beogradi me qëllim që të arrijmë në një territor nën juridiksionin italian, sepse ishte e ditur atëherë se italianët nuk i persekutojnë hebrenjtë.

Pra kështu, qëllimi ynë i vetëm tani ishte që të arrijmë në Shqipëri.

Pas rreth dy ditëve në rrugëm duke sprovuar fatin tonë gjithmonë në vazhdim me oficerët kufitar italian në pika të ndryshme të kalimit kufitar, më në fund njëri prej tyre na lëshoi dhe ne arritëm në Prishtinë, kryeqytetin e Kosovës. Në Prishtinë ne morrëm me qera një dhomë me një familje hebreje dhe më vonë me një familje serbe. Në atë kohë tanimë ishin grumbulluar një numër i madh i hebrenjve në Prishtinë që si edhe ne, ishin larguar nga gjermanët. Komanda italiane ishte nën presion të vazhdueshëm nga gjermanët që të na dorëzojnë.

Dhjetor 1941 - Diku nga dhjetori Komanda italiane lëshoi një urdhër që të gjithë hebrenjtë joresident të grumbullohen në një vend. Ishte një shkollë e braktisur. Pasi që motra e nënës timë Frida, dhe vajza e saj Dita dhe bashkëshorti Andrea ishin tanimë në shkollë, ne ven-

dosëm t'ju bashkëngjitemi, me qëllim që të mos komprometojmë familjen serbe me të cilët jetonim.

Disa ditë më vonë ne të gjithëve na dërguan nëpër rrugët e Prishtinës, burra, gra dhe fëmijë, nën mbikëqyrjen e fuqishme deri te burgu kryesor.

Në burg, qelitë ishin arranzhuar rreth një oborri qendror dhe dritaret e vetme shikonin nga oborri i brendshëm që qarkullonte te qelitë në të cilët ishin të lejuar vetëm gardianët, me qëllim që asnjëri nga brenda të mos të mund të shikonte jashtë burgut.

Kishte vetëm një dru në oborr, një çezmë për ujë dhe tualete. Kur na futën brenda, autoritetet na ndanë ne nga pjesa tjetër e të burgosurve dhe na lejuan të gjithë hebrenjve që të qëndrojmë lirisht në obor pothuajse tërë ditën. Për ne, fëmijët, ky ishte një vend për lojë dhe mund të imagjinoj që edhe prindërit ishin më pak të brengosur që së paku fëmijët po kalojnë bukur.

Së shpejti, disa prej nesh u miqësuan me gardianët. Më kujtohet një njeri Domenico, që ishte shumë i mirë me mua.

Zotëri Osha Mandil, që ishte me profesion fotograf – atij që ja kemi borxh për të gjitha fotografitë që i kemi na burgu – së shpejti gjeti rrugën e tij deri te komanda e burgut dhe arriti të mundësojë për një grup të njerëzve që çdo ditë të shkojnë në treg, të shesin bukët të cilat na tepronin dhe të blenin perime dhe ushqime të tjera.

Ushqimi që furnizohej për të burgosurit përbëhej nga një bukë për person në ditë dhe sigurisht që kishte edhe ujë. Komanda italiane menjëherë e kuptoi se me fëmijë të vegjël përreth, Vetëm buka dhe uji, nuk ishte një ushqim i duhur. Së shpejti ne të burgosurit hebrenj, me ndihmën e komandës dhe komunitetit hebre, gjegjësisht hebrenjve banorë të Prishtinës të cilit edhe më tutje ishin të lirë, rregulloan një kuzhinë e cila përgatiste vakte të rregullta, madje edhe torte.

Aq shumë madje që edhe për Pesah ne kishim ushqim kosher një pesah, që na jepej në mëngjes dhe në drekë nga familjet hebreje në Prishtinë.

17 mars 1942 - E tërë kjo ashpërsisht u ndërpre një mëngjes kur u lajmërua që të gjithë të burgosurit të cilëve ju lexohet emir, duhet të dalin me sendet e tyre. Tezja ime Frida me vajzën e saj Dita dhe bashkëshortin Andrea u thirrën. Ne nuk na thirrën. Nëna ime, duke dëshiruar që të jetë së bashku me motrën e saj, u përpoq që të bindë gardianin Domeniko që të na merr ne në vend të një grua të sëmurë që ishte shpallur si e paaftë për të udhëtuar. Domeniko më shikoi mua dhe refuzoi: "Më mirë qëndroni këtu, ndoshtë një herë tjetër!" Tezja ime ishte në mesin e atyre të fundit që doli nga ajo derë – ne nuk mund të shikonim se çfarë po ndodh jashtë – kur papritmas dëgjuam një bërtitje të tmerrshme, një lemeri, dhe tezja ime Frida depërtoi me forcë në mesin e gardianëve, të cilët u kapën në surprizë, dhe bërtiti: "Janë gjermanët, nuk do të shifemi më së bashku!". Pastaj pamë një ushtar gjerman i cili e kapi atë, ajo e gërvishi thellë në fytyrë dhe ai, me fytyrë të gjakosur, e kapi atë për flokë. Më pas një qetësi e tmerrshme.

51 hebrej atë ditë u dërguan drejt vdekjes. Me ta edhe Dita e vogël, që për tre ditë mbushte 10 vjet.

8 korrik 1942 - Komanda italiane vendosi të na internojë ne në Shqipëri. Na thanë që të gjemë kamionë të cilët do të na dërgonin në Shqipëri dhe në grupe të vogla, të cilat qëndronin mbi mallrat e ngarkuara në kamionë, dhe na dërguan pa gardianë për në Shqipëri. Grupi ynë kishte destinacion Kavajën. Ishte një qytet i vogël. Ishim të lirë që të lëviznim, por jo të largohemi nga qyteti pa leje. Kryefamilja-

ri duhej të paraqitej personalisht secilën ditë në stacionin e karabinierëve.

Ne, pesë familjet, dy prej të cilave ishin me ne në të njëjtën qeli në Prishtinë, morrëm me qera një apartament me pesë dhoma në katin e parë dhe të vetëm të një ndërtese më të lartë në qytet, të cilën ne i dhamë emrin “Shtëpia e Kuqe”, meqë ishte me ngjyrë të kuqe të hapur.

Pesë familjet ishin: familja Azriel, familja Borger, familja Ruchvarger, familja Mandi (fotografi) dhe ne, familja Altarak. Në apartament ishim katër fëmijë: Marki Azriel - 14 vjeç, unë isha 8 vjeç, Gavra Mandil ishte 6 vjeç dhe motra e tij Beba ishte 5 vjeç. Kishim një jetë të qetë, popullata lokale ishte miqësore dhe madje ne gjetëm një familje hebreje në Kavajë.

Një ditë në veçanti kisha një eksperiencë mëngjesore prekëse. Po luaja jo larg nga shtëpia, ku kishte një fushë të madhe; më intrigoi një fushë e madhe dhe e begatshme me drith që rritje aje, e morra një degë plot drith dhe duke e hulumtuar tufën dhe drithin e madh bujku i vjetër i cili po punonte në fushë mu afrua dhe më tha: “Po, është një vit i frytshëm, ne kemi mysafirë dhe Perëndia na dërgoi të korra të mira”.

Unë trajtohesha për malarien nga një mjek ushtarak italian.

Një ditë një ushtar italian erdhi në shtëpi dhe u prezantua si mësues me profesion dhe shfaqti dëshirën që të krijonte një klasë për ne, katër fëmijët dhe të na mësojë italisht. Falë atij, unë sot flas italisht. Për fat të keq, asnjëri prej nesh, madje as prindërit tonë, nuk e mbajnë mend emrin e tij. E tërë ajo që na ka mbetur, janë memoriet e bukura dhe për fat edhe një fotografi. Më vonë unë ndoqa rregullisht klasën e tretë në shkollën shqiptare “A. Moisiu” në Kavajë. Dukej sikur shqipja ime ishte e mjaftueshme që të mund të ndjek shkollimin.

9 shtator 1943 - Komandanti i ushtrisë italiane grumbulloi të gjithë krerët e familjeve hebreje dhe ju lajmëroi atyre që Italia ka kapitulluar nga aleatët, që garnizoni italian do të largohet nga qyteti dhe se që nga ai moment ne jemi të lirë. Ai më pas tha që autoritetet italiane kanë shkatërruar të gjithë dokumentacionin dhe dëshmitë e tjera për ne.

Kryetari i bashkisë së qytetit, nga ana e tij, i lëshoi secilit nga një dokument duke treguar se të gjithë jemi qytetarë shqiptar nga Kavaja.

10 shtator 1943 - Mëngjesin e ardhshëm të gjithë tanimë ishin në vrap, sepse ishte e qartë se gjermanët po vijnë dhe se ata mund të okupojnë qytetin secilën minutë.

Në një taksi për Tiranë, ne në fakt voziteshim me një konvoj të gjatë të automjeteve të ushtrisë italiane në rrugën që t'ju dorëzohen gjermanëve. Më tutje, konvoi ishte një përzierje mikse e kamionëve ushtarak Italian, me ushtarë italian të lumtur dhe të gëzuar – duke thirrur “përfundoi lufta” – (ata asnjëherë nuk dëshironin të luftonin që nga fillimi), automjete të blinduara italiane, karroca me qe, njerëz në gomerë dhe këtu e atje edhe ndonjë taksi. Ushtarët e mjerë italian të cilët aq me gëzim u dorëzuan te gjermanët, as që dyshonin për trajtimin brutal dhe vdekjeprurës të cilin ata e pranuan nga gjermanët, të cilët i mbajtën si të burgosur të luftës dhe më pas masakruan një numër të madh të tyre.

Me fat të mirë në arritëm që të kalojmë postobloqet gjermane në hyrje të Tiranës – oficerët gjermanë me siguri ishin të zënë duke u marrë me automjetet italiane dhe të burgosurit e luftës.

Në atë situatë të veçantë, të gjithë njerëzit që ishin në taksitë, të vetmit të cilët flisnin shqip ishin shoferi dhe ne, fëmijët nëntëvjeçar. Ne ishim ata që flisnim dhe ne merreshim me dokumentet.

Në Tiranë ne morëm me qera një apartman me një dhomë e gjysmë në shtëpi të dy vejushave të moshuara. Shtëpia ishte në lagje të qetë me shtëpi të vogla; kishte një oborr të madh dhe kopsht përreth me një mur të lartë. Ajo që ishte e veçuar shtëpia dhe fakti që vejushet ishin gra të policëve të ndjerë e bënte që të na ofrojë siguri më të madhe.

Tirana tanimë ishte plot e përplot me gjermanë dhe babai im kryesisht qëndronte në shtëpi. Ne ishim pesë persona në atë apartament të vogël: mbesa e nënës time, Sida Levi, burri i të cilës ishte arrestuar në Shkup dhe më pas ishte ekzekutuar në Beograd, djali i saj Mikica, prindërit e mi dhe unë.

Nëna ime dhe mbesa e saj Sida së shpejti gjetën mënyrë për të fituar të ardhura duke punuar xhemperë për një shitore me veshje elegante në Tiranë, dhe kështu kjo ndërmarrje e vogël na mbante të zënë. Ne, fëmijët, ju ndihmonin në shqepjen e pullave të vjetra, larjen e leshit dhe përgatitjen e grumbujve të leshit.

Gjatë qëndrimit tonë me dy vejushet kishte kontrole dhe kërkime periodike nga policia dhe ushtarët gjermanë në fqinjësi dhe në shtëpi. Detyra ime ishte që gjithmonë të sigurohem që të mos kuptohet se në radio ne dëgjojmë BBC-në.

Një mëngjes erdhën dy të rinj në shtëpi, dhe nga bodrumi i cili ishte menjëherë nën apartamentin tonë, nxorrën në obor një radio pajisje dhe qëndruan aty dy ditë duke çmontuar pajisjen me çekiçë në copë të vogla të mbeturina të panjohura.

Një ditë më kujtohet kur po shkoja me nënën time në qytet që të dorëzojmë veshjet e përfunduara dhe të marrim porositë e reja, prej saj u kërkua që të shkojë të një klient i tyre i respektuar, një zonjë me emrin Ganimet Toptani dhe të pranojë ca porosi dhe matje. Ne arritëm në një shtëpi të rregulluar mirë me kopsht të bukur dhe takuam një zonjë të bukur biondine e cila u prezantua në gjermanisht

shumë të rrjedhshme (gjuha gjermane ishte gjithashtu gjuha amtare e nënës së nënës sime) dhe së shpejti të dyja u ulën në një kanape duke biseduar dhe unë u ula pranë tyre duke mos ditur se çfarë po ndodh. Pas një bisede të gjatë, zonja Ganimet Toptani kuptoi që ne jemi hebrej që fshiheshim dhe menjëherë ofroi veten që të na ndihmojë. Ajo, me iniciativën e saj ofroi që të na strehonte në një pronë të tyre që e posedonin jashtë Tiranës, dhe që është më me rëndësi, të na paralajmërojë nëse paraqitet ndonjë rrezik.

Ajo gjithashtu shtoi se ne mund të përhapim fjalën midis miqve tanë, sepse atje kishte vend të mjaftueshëm për secilin. Kuptuam që Toptani zbavit një grup oficerë të lartë gjerman në shtëpinë e tyre dhe kështu kishin mundësi të kuptojnë qëllimet e tyre.

Pas dy javëve zotëri Atif Toptani, burri i zonjës Ganimet, erdh në shtëpinë tonë me automjetin e tij dhe me të gjithë sendet tona na mori në pronën e tij. Zotëri Atif Toptani ishte një agronom nga njëra nga familjet më të pasura të Shqipërisë; nëna e tij ishte nga familja Frashëri, një familje e njohur shqiptare me një histori të gjatë të luftës kombëtare shqiptare për pavarësi. Prona e tij, në Kamzë, ishte e vendosur rreth një orë vozitje nga Tirana, ku zotëri Toptani kultivonte pjeshkë dhe pemë të tjera; ne ishim të impresionuar nga pjeshkat shumë të mëdha (tre pjeshka një kilogram).

Zotëri Toptani na vendosi ne në apartamentin e tij, i cili natyrisht që ishte tërësisht i rregulluar. Zonjën Sida dhe djalin e saj Mikica i vendosi në një shtëpi tjetër dhe më vonë madje edhe në shtëpinë e tyre në Tiranë. Në ndonjë rast kur bëhej ndonjë aheng i organizuar në shtëpinë e Toptanit, ku duhej gjithashtu të merrnin pjesë edhe disa oficerë gjermanë, zonja Sida e trembur për vetëm mendimin se duhej të jetë e ulur pranë oficerit gjerman, refuzoi që të merr pjesë. Zotëri Atif e bindi atë duke e prezantuar si motrën e tij.

Ne jetuam në Kamzë rreth gjashtë muaj, nga mesi i shkurtit deri në mes të gushtit 1943.

Më duhet të shtoj se në këtë moment gjermanët asokohe aktivisht ishin të angazhuar në kërkimin e hebrenjve në tërë Shqipërinë, madje edhe sollën një hebre tradhtar me emrin Benjamin, i cili personalisht njihte shumë hebreg nga Jugosllavia, që t'ju ndihmojë atyre të gjenin hebrenjtë. Popullata shqiptare në tërësi, në të gjitha momentet e jetës, ndihmoi hebrenjtë tërë kohën, nga bujqit më të varfër në fshatrat larg qendrës të cilët në mes të natës hapnin dyert e tyre të shtëpisë, i ushqenin dhe ju ofronin krevatin e tyre për refugjatët e lodhur, deri te ata në kulmin e shoqërisë shqiptare, familjet e pasura të ngjashme me atë të Toptanit dhe të Frashërit.

Si rregull, nëse ndokush nuk mund të ndihmonte ose ndjente se ishte tepër rrezik për ata që fshiheshin, ai personalisht i merrte refugjatët dhe i dërgonte në një vend më të sigurt, zakonisht me familjen e tij në fshatrat larg qendrës.

Gjatë viteve të sundimit gjerman në Shqipëri, asnjë hebre i vetëm nuk ju dorëzua gjermanëve, dhe të gjithë, që me gjitha gjasat ishin më shumë se një mijë hebreg të cilët fsheheshin në Shqipëri, përveç disa të cilët aksidentalisht ishin kapur ose vrarë në betejë, të gjithë ishin shpëtuar dhe mbijetuan luftën.

Ne fëmijët kaluam një kohë të shkëlqyeshme duke luajtur në lulishtet dhe fushat dhe në përruat përreth, dhe madje edhe shkonim të vizitonim miqtë në familjet hebregje, në vendin ku jetonim dhe në pronat e tjera në afërsi.

Zotëri Atif Toptani zinte kohë pas kohe të na vizitojë dhe të shikojë se si jemi ne. Kurdo që në shprehnim brengat tona ai na qetësonte duke thënë: "Nuk keni asgjë të brengoseni; nëse ndokush do ju pyet, thuani se jeni familja ime".

Gusht 1944 - Ushtria gjermane vendosi një njësi ushtarake në afërsi të madhe me vendin ku qëndronim, gjë e cila krijoi një situatë të rrezikshme për takimet e përditshme të mundshme me ushtarët gjerman. Kjo dhe situata e përgjithshme shkaktoi që familjet hebreje në dhe përreth Kamzës të largohen nga zona; shumica vendosën të kthehen në Tiranë. Nëna ime, së pari shkoi me familjet e tjera; unë dhe babai ju bashkëngjitëm asaj disa ditë më vonë.

Apartamenti ynë në Kamzë ishte në katin e parë. Pasi që të ngjiteshe në shkallë, në fund të shkallëve, mu para dere kishte një tavolinë të ulët me disa pamfleta, revista dhe gazeta, disa në shqip, por shumica gjermanisht dhe literaturë naziste. Zotëri Atifi si rutinë i sjellte ata dhe ne me qëllim i linim aty. Një natë kah rreth orës dy e gjysmë në mëngjes, ne dëgjuam që po kalon një konvoj ushtarak, disa prej të cilëve gjuanin me armë dhe menjëherë pas kësaj duke trokitur fuqishëm në derën e hyrjes në fillim të shkallëve dhe bërtisnin në gjuhë tipike gjermane me zë të lartë, që të hapim derën. Kur hapëm derën ushtari hyri me shpejtësi brenda dhe bërtiste “ju qëlluat mbi ne”. Babai im fliste gjermanisht dhe u përpoq ti tregojë se ne nuk kemi asnjë lloj arme, por ai nuk dëgjonte aspak.

Në ndërkohë arriti oficeri i tij dhe duke u ngjitur në shkallë, duke hyrë në apartament, syri i tij i pa gazetatat gjermane në tavolinën para derës. Ai ndaloi një moment duke shikuar disa nga pamfletat, dhe pa fjalë hyri Brenda, dhe më pas babai rreth gjysmë ore u përpoq t'i bindë ata se ne jemi qytetarë të pafajshëm, famije e zotëri Toptanit, dhe që nuk kemi asgjë të bëjmë me incidentin e të qëlluarit me armë.

Në ndërkohë, derisa ndodhte e gjithë kjo zënkë, unë isha në dhomën tjetër duke shikuar ushtarët që kontrollonin shtëpinë. Vërejtja që ata gjetën albumin tim me pulla postale, që ishte pasuria ime më e da-

shur në atë kohë. E dëgjova bisedën e tyre, ku ata dëshironin ta merrnin atë me vete, duke u përpjekur që të vlerësojnë vlerën e tij.

E tërë biseda e tyre po zhvillohej në dialektin boshnjak të gjuhës serbo-kroate, të cilën unë e kuptoja shumë mirë. Unë isha një fëmijë dhjetëvjeçar, por gjithsesi e kuptoja ekstremisht mirë se sa e rëndësishme është puna dhe se në asnjë mënyrë nuk duhet të tregoj se e kuptoj atë gjuhë ose se diçka po ndodh aty. Ushtarët me siguri ishin myslimanë nga Bosnja, të rekrutuar në Divizionin e njohur Hanxhar të Haxhi Emin El Huseinit. Pasi që vazhdimisht i ndryshonim identitetet tona me dokumente falso, unë nuk e dija se kush duhet të jem në këtë moment. Pas një zënkë të gjatë me oficerin gjerman, ai në fund u dakordua që të na lëshojë, por kërkoi që menjëherë të largohemi nga aty. Oficeri i urdhëroi sarzhantit që të na jep dokument “lejekalimi” për të shkuar në Tiranë, me qëllim që të na mundësojë të kalojmë postobloqet e shumta në rrugën tonë. Rojtari i pronës na siguroi një karriocë dhe ne së bashku me sendet tona u nisëm për Tiranë.

Ishte herët në mëngjes rreth orës pesë, kur përfundoi i tërë ky makth. Në Tiranë ne tanimë kishim dhomë në kodër, në periferi të qytetit.

Gusht 1944 - Gjermanët sundonin qytetin dhe ne mbanim profil të ulët sa ishte e mundur. Pothuajse secilën natë na zgjonte ndonjë zhurmë nga distanca e armatës fluturuese – “zharmaxhinjtë fluturues” të forcave ajrore amerikane; të shoqëruara nga aeroplanë shumë më të vegjël luftarak në rrugën e tyre për të bombarduar qytetet gjermane.

Asnjë aeroplan gjerman nuk guxonte të ngrihet nga toka, dhe asnjë armë kundërajrore nuk guxonte të shkrep, gjë e cila na sjellte gëzim dhe lumturi të madhe. Ishte një shenjë tjetër që fundi i luftës është afër.

Shtator 1944 - Një pasdite ju bashkëngjita nënës kur doli për në qendër të Tiranës. Në qytet kishte më shumë njerëz se zakonisht, por gjithsesi mund të dallohej se ka diçka të pazakonshme lidhur me ta. Ata dukeshin sikur nuk ju takonin fotografisë rrugore të zakonshme të kalimtarëve.

Me përditimin e diellit ne filluam rrugëtimin tonë për në shtëpi. Shtëpia jonë ishte në kodër jashtë qytetit; ashtu si largoheshim nga qendra e qytetit gjithnjë e më tepër shikonim njerëz që qëndronin në secilin kënd dhe madje ata kishin edhe armët e tyre, derisa në fund ne pamë disa njerëz me yll të kuqremtë të partizanëve në kapelat e tyre. Partizanët e kishin kapur si papritmas pothuajse tërë Tiranën, pa qëlluar asnjë plumb. Për pjesën tjetër të Tiranës ata vazhduan me be-tejat derë në derë për 20 ditët në vijim.

Lagjja jonë nuk ishte e përfshirë në luftë dhe përveç se një goditje me predhë mortaje, gjithçka ishte e qetë. Pas 23 ditëve qyteti më në fund diishte tërësisht i çliruar dhe njerëzit lejoheshin të dalin në rrugë. Partizanët i lanë të gjithë ushtarët e vrarë gjerman nëpër rrugë, që të mund t'i shikojnë të gjithë.

СЕМЕЈНАТА ИСТОРИЈА НА ЈАСА АЛТАРАК

Мојата мајка Мими Финци беше родена во Брчко, еден мал град во Босна, во Југославија, каде што нејзиниот татко беше сметководител.

Мојот татко беше роден во Сараево, во Босна, а студирал архитектура во Белград. Од 1928 г. тој специјализираше во индустријата за преработка на мермер и во 1931 г. започна со свој бизнис. Најверојатно тој беше најпознатиот градежник што работеше со мермер и декоратер кој го обработуваше мермерот во Белград. Тој беше вклучен во најголемите и најисплатливите градежни проекти во градот. Меѓу неговите проекти се вбројуваат Француската амбасада во Белград, Хипотекарната банка (денес Национален музеј), Кралската палата на Дедиње, Капелата во Кралскиот мавзолеј на кралот Александар во Оплепац, Кралската палата на Мајката Кралица, Палатата Милоцер во Св. Стефан во Црна Гора, а овде споменувам само се неколку од градбите. Тој, исто така, откри и разви природни извори на камен и мермер. Тој ги откри изворите на травертин во Кучково, на оникс во Лешок, на бел мермер во Студеница и на други декоративни мермери, кои ги користеше при декорирање на зградите. Семејството беше многу богато, имавме автомобил и иако најголемиот дел од капиталот се инвестираше во бизнисот, тој доволно ни овозможуваше убав животен стандард за нас и за нашето семејство во Сараево. Живеевме во Белград (Чубрина 4) и секоја година го минувавме празникот Пасха со семејството на мојот татко, со мајката, двајцата браќа и четири сестри, во Сараево (на „Хајдук Вељкова“ бр. 13 а).

13 април 1941 – Втор ден на Седер Песах²⁰, Сараево беше бомбардирано од воздух; куќата на баба ми беше погодена директно во прозорецот од визбата, каде што се криевме. Куќата, четрикатна зграда, беше потполно демолирана.

Живо се сеќавам како летам во воздухот три ката нагоре и повторно се приземјувам.

А потоа сè се стиши. Ме пронајдоа под една врата. Мојата сестра Лела беше пронајдена во преграатките на мојата баба, двете беа мртви.

За мене, ова беше почетокот на Втората светска војна.

Неколку дена подоцна, Германците го окупираа Сараево.

По погребот останавме малку повеќе од десет дена во градот. Тогаш во Сараево дојде Милоје Марковиќ, кој беше пријател на татко ми и управник на продавницата, и нè одведе во неговиот дом, кај неговото семејство, во едно мало село во близина на Шабац во централна Србија. Таму престојувавме во домот на неговите родители и во домот на сестрата на Милева, сопругата на Милое.

18 јули 1941 - Се вративме во Белград. Тешката рака на Германците се чувствуваше насекаде. Евреите мораа да се регистрираат, мажите беа одведени на принудна работа и како заробеници да бидат погубени доколку се случи каков било напад над германските трупи.

Од 16 април 1941 г., беа поставени плакати ширум градот на кои пишуваше дека им се заканува смрт на сите Евреи кои нема да се регистрираат и секому кој ќе пружи засолниште на еден Евреин. Татко ми мораше себеси да се пријави во германската команда и беше пратен на принудна работа. Ние останавме во Белград до

²⁰ Еврејска прослава

септември 1941 г. Дотогаш, еврејските заложници беа убивани секојдневно без никаква причина.

9 септември 1941 г. - Дојдовме во Скопје, Македонија, најмивме соба таму, кај едно еврејско семејство, Амарилио. Ги прославивме празниците Рош Хашана и Јом Кипур со нив.

10 октомври 1941 г. - Свадбениот ден на моите родители. Татко ми беше в град, кога еден Арнаут (прекар за Косовец, т.е. за етнички Албанец од Косово), го препознал на улица, и знаел дека татко ми е Евреин. Бидејќи овие луѓе беа крајно лекоумни, татко ми не сакаше да ризикува и така, истата вечер, ние го напуштивме Скопје.

Нашиот престој во Скопје, се разбира, беше илегален.

Од почетокот, кога Германците ја окупираа Југославија, тие им отстапија дел од територијата на соседните држави, па така, дел од Македонија ѝ беше даден на Бугарија, дел од Словенија беше анектиран кон Третиот Рајх, Далмација беше ставена под италијанска јурисдикција, а исто така, и Косово, беше на ист начин додадено кон Албанија, за да се формира Голема Албанија. Кога ние излеговме од Белград, целта ни беше да стигнеме на територија која беше под италијанска јурисдикција, бидејќи беше познато веќе дека Италијанците не ги прогонуваат Евреите.

Така, сега, нашата единствена цел беше да стигнеме во Албанија. По два дена патување, обидувајќи ја нашата среќа повторно и повторно со италијанските граничари на различни гранични премини, конечно еден нè пушти да преминеме и така ние стигнавме во Приштина, главниот град на Косово. Во Приштина зедовме под кирија една соба кај едно еврејско семејство, а подо-

цна кај едно српско семејство. Дотогаш се натрупаа поголем број Евреи во Приштина кои, како и ние, бегаа од Германците, па италијанската команда беше подложена на константен притисок од Германците да го реши проблемот со нас.

Декември 1941 г. - Некаде во декември, италијанската команда издаде наредба дека сите Евреи кои не беа жители на Приштина треба да се соберат на едно место; тоа беше едно напуштено училиште. Бидејќи сестрата на мојата мајка, Фрида Барта, со нејзината ќерка Дита и со сопругот Андриа, веќе се наоѓаа во училиштето, ние решивме да им се придружиме таму, за да не го компромитираме српското семејство кај кои живеевме.

Неколку дена подоцна, ние сите бевме водени низ улиците на Приштина, мажи, жени и мали деца, под тешковооружени стражари, до главниот затвор.

Во затворот, ќелиите беа наредени по централниот ходник и единствениот прозорец од ќелијата гледаше кон внатрешниот ходник, во кој, како во круг, беа наредени сите ќелии, а само на чуварите им беше дозволен приод. Така, од ниту една точка од внатрешноста не можеше да се гледа надвор од затворот.

Имаше едно дрво во дворот, една чешма и тоалети. Кога нè доведоа, управниците нè разделија од другите затвореници и нè пуштија, сите нас Евреите, слободно во дворот.

Речиси цел ден, за нас, децата, тоа претставуваше игралиште и можам да замислам дека им олесна на родителите дека барем ние децата се забавуваме.

Наскоро, некои од нас се спријателија со чуварите, а јас се сек-авам на еден Доминико, кој беше пријателски расположен кон мене.

Господинот Моша Мандил кој беше фотограф – тоа е оној кому сме му должни за сите фотографии што ги поседуваме снимени во затворот – наскоро го најде патот до командата на затворот и успеа да се договори, една група луѓе, секојдневно да одат на пазар, да ги продаваат векните леб кои ни беа вишок и да купуваат зеленчук и друга храна.

Храната што им беше давана на затворениците, се состоеше од една векна леб по лице и, се разбира, вода.

Италијанската команда веднаш сфати дека тоа не беше соодветна исхрана за малите деца, снабдувањето само со леб и вода. Наскоро ние, еврејските затвореници, со помош на командата и еврејската заедница, т.е. со Евреите – жители на Приштина, кои сè уште беа слободни, се договоривме за приготвување јадења и редовни оброци, па дури и колачи.

Толку беше добар договорот, така што дури за Пасха имавме пасхален колач (кошер), пасхални оброци со кои нè снабдуваа, наутро и напладне, еврејските семејства во Приштина.

17 март 1942 год. - Сето ова сурово беше прекинато едно утро, кога беше објавено дека сите затвореници чие име ќе биде изговорено треба да истапат со сите свои предмети што ги поседуваат. Мојата тетка Фрида и нејзината ќерка Дита и сопругот Андриа беа прочитани. Ние не бевме. Мојата мајка, сакајќи да биде заедно со својата сестра, се обиде да го убеди чуварот Доменико да нè земат нас наместо болната жена која беше кажала дека не е во состојба да патува. Доменико ме погледна и извика: „Подобро останете тука, можеби другпат“.

Мојата тетка беше меѓу последните кои излегоа низ вратата – не можевме да видиме што се случуваше надвор – тогаш ненадејно

слушнаваме застрашувачки вресок, настана метеж и мојата тетка Фрида, како насила се турка низ чуварите, кои очигледно беа изненадени, а таа викаше: „Тоа се Германците, веќе никогаш нема да ве видиме!“

Тогаш видовме еден германски војник како се обидува да ја задржи, а таа го изгреба длабоко по лицето и тој, со раскрвавено лице, ја одвлече назад фаќајќи ја за косата. Настана гробна тишина. 51 Евреј беа испратени тој ден во смрт, заедно со нив и малата Дита која за три дена требаше да наполни десет години.

8 јули 1942 год. - Италијанската команда решила да нè интернира во Албанија. Ни беше кажано да најдеме камиони кои ќе нè одведат во Албанија и во мали групи, доволно големи да ја исполнат или да седат врз приколката на еден преполнет камион, бевме испратени на своја рака, без стражари, во Албанија. Нашата група беше планирана за Каваја. Тоа беше еден мал град, каде што слободно можевме да се движиме, но не и да го напуштаме без дозвола. Стопанот на семејството мораше да се пријавува секој ден во карабинерската станица.

Ние, петте семејства, две од кои беа наши сокелијци од затворот во Приштина, најмивме 5-собен стан на првиот кат, во единствената највисока зграда во градот, на која ѝ дадовме прекар „Црвената куќа“ – таа беше обоена во светлоцрвена боја.

Петте семејства: семејството Азриел, сем. Боргер, сем. Ручваргер, сем. Мандил (фотографот) и ние, сем. Алтарак. Бевме четири деца во станот: Марки Азриел кој имаше 14 години, јас имав 8, Гавра Мандил имаше 6 и неговата сестра Беба имаше 5 години. Водевме тивок живот, а локалното население беше пријателски расположено, па дури најдовме и едно еврејско семејство во Каваја.

Еден ден доживеав посебно искуство. Си играв недалеку од мојата куќа, а таму имаше големо поле; бев љубопитен по големите и натежнати житни класје што растеа во полето, скинав еден клас полн со житни зрна и, како што ги проучував класот и крупните зрна; стариот земјоделец, кој работеше на полето, ми пријде и ми рече: „Да, годината е родна, зашто имаме гости и Господ ни прати добра жетва“.

Се сеќавам дека бев лекуван од маларија од еден италијански воен лекар.

Еден ден, во куќата дојде еден италијански војник и се претстави себеси дека по професија е учител и изрази своја желба да состави од нас еден клас, за четири деца, и да нè учи италијански јазик.

Благодарение на него, јас знам италијански да зборувам. За несреќа, никој од нас, ни нашите родители, не се сеќаваме на неговото име. Сè што останало се убавите сеќавања и ако имаме среќа, понекоја фотографија.

Подоцна, посетував редовно трето одделение во албанското училиште „А. Мојсиу“ во Каваја; изгледа дека доволно течно зборував албански за да можам да го посетувам ова училиште.

9 септември 1943 год. ...Италијанскиот воен командир ги собрасите стопани на еврејските семејства и ги извести дека Италија капитулирала од сојузништвото, дека италијанскиот гарнизон го напушта градот и дека ние од овој момент сме слободни.

Понатаму тој ги убеди сите присутни дека италијанските власти ги уништиле сите документи и другата документација за нас. Градоначалникот на градот од своја страна му издаде секому по еден документ кој покажуваше дека ние сме албански граѓани од Каваја.

10 септември 1943 - Следното утро сите бевме во брзање, бидејќи беше јасно дека Германците доаѓаат и дека би можеле да го окупираат градот за една минута.

Во едно такси до Тирана, всушност, влетавме во еден долг конвој од италијански армиски возила на нивниот пат да им се предадат на Германците. Понатаму, конвојот претставуваше чудна мешавина од италијански воени камиони со радосни и распеани италијански војници, - кои пееја „финита ла Гуера“ („Војната заврши“) – (тие никогаш не сакаа да се борат во војната на предни позиции), италијански вооружени коли, запрежни коли, луѓе на магарина и овде-онде, такси-возила.

Кутрите италијански војници, кои толку среќно се надеваа на Германците, не се посомневаа во бруталното и смртоносно постапување од страна на Германците кон нив, кои пак ги претворија во воени заробеници и подоцна многумина од нив беа масакрирани.

За среќа, ние успеавме да поминеме низ местото за проверка, каде што претресуваа Германците на влезот во Тирана – германските службеници очигледно беа зафатени со италијанските возила и со воените заробеници.

Во таа посебна ситуација, од сите луѓе кои седеа во такси-возилото, единствениот кој беше во можност да зборува албански беше возачот и ние, деветгодишните деца. Ние бевме говорителите и ние ги покажувавме документите.

Во Тирана ние најмивме едно и полсобен апартман, во една куќа, со две постари вдовици. Куќата се наоѓаше во едно тивко соседство со мали куќи, таа имаше голем двор и градина опколена со висок ѕид. Куќата беше притаена и фактот дека двете жени беа

вдовици на полицајци, придонесуваше кон тоа, таа да нуди поголема сигурност.

Тирана веќе беше полна со Германци и татко ми главно седеше дома. Бевме петмина во малиот стан: внуката на мајка ми, Сида Леви, чиј сопруг беше уапсен во Скопје и подоцна погубен во Белград, нејзиниот син Микица, моите родители и јас.

Мајка ми и нејзината внука, Сида, набрзо најдоа начин да заработат мал доход со плетење џемпери за една многу елегантна продавница за плетени работи во Тирана и така бевме зафатени со овој мал бизнис. Ние, децата помагавме во расплетување на старите алишта, ја перевме волната и ги подготвувавме клопчињата со волница.

За време на нашиот престој со двете вдовици имаше повремени инспекции и претреси од страна на полицијата и германските војници во соседството и во куќата. Моја работа беше да обезбедам радиото да не покаже дека ние бевме слушале ББС.

Едно утро, двајца младичи дојдоа во куќата и извадија од визбата, која се наоѓаше токму под нашиот стан, во дворот, разновидни радио-делови и седеа таму два дена демолирајќи ја опремата, со чекани, на мали делчиња, претворајќи ја во неприепознатливи отпадоци.

Еден ден, се сеќавам дека одев со мојата мајка во градот да ги доставиме завршените облеки и да земеме нови нарачки, па таа беше замолена дали би сакала да појде до една нивна пооддалечена муштеријка, една жена по име Ганимет Топтани, и да земе од неа некои нарачки и да направи мерки.

Ние дојдовме во една величествена куќа со убава градина и таму најдовме една прекрасна руса госпоѓа која се претстави себеси на течен германски јазик (германскиот, исто така, беше мој мајчин

јазик) и наскоро двете седнаа на една софа разговарајќи, а јас седнав покрај нив, воопшто неизненадувајќи се од тоа што се случуваше.

По долгиот разговор, г-ѓа Ганимет откри дека ние сме Евреи што се кријат и веднаш ја изрази својата желба да ни помогне. Таа, на своја сопствена иницијатива, ни понуди засолниште на еден приватен имот кој тие го поседуваа во околината на Тирана и уште повеќе, да нè предупредат повратно, доколку се појави некаква опасност.

Таа, исто така, додаде дека ние би можеле да рашириме вест меѓу нашите пријатели, дека има доволно соби за сите. Изгледаше дека Топтани беа посетувани од германски офицери од висок ранг во нивната куќа, па тие беа во позиција да ги дознаат нивните намери.

Околу две недели подоцна, г-н Атиф Топтани, сопругот на г-ѓа Ганимет, дојде во нашата куќа со своето возило и сосе сиот наш имот нè одведе на неговиот имот.

Г-н Атиф Топтани бил агроном, од едно од најбогатите семејства во Албанија; неговата мајка потекнувала од семејството Фрашерри, проминентно албанско семејство со долга историја на албанската национална борба за независност.

Имотот Камза беше се наоѓал на околу еден час возење надвор од Тирана и таму г-н Топојани одгледувал праски и друго овошје; ние бевме импресионирани од екстра големите праски (три во еден килограм). Г-н Топтани нè смести во нивниот стан, кој, се разбира, беше целосно опремен со мебел. Г-ѓа Сида и нејзиниот син Микица, тој ги смести во друга куќа и подоцна, дури во неговата сопствена куќа во Тирана.

Во една пригода, имаше закажано забава кај Топтани на која требаше да се појават неколкумина германски офицери, па г-ѓа

Сида, која се преплаши од помислата дека ќе треба да седи покрај германски офицер, одби да учествува. Г-н Атиф ја убеди, така што ја претстави неа за своја сестра. Ние живеевме во Камза околу шест месеци, точно од средината на февруари до средината на август 1943 г.

Морам да додадам тука дека Германците во овој период беа активно вклучени во препознавање на Евреите ширум Албанија, така што дури донесоа и еврејски шпион што се викаше Бенјамини, кој лично познаваше многумина Евреи од Југославија, за да им помогне на Германците да ги препознаат и да ги најдат Евреите.

Албанското население, во целина, од сите општествени слоеви, постојано им помагаше на Евреите; од најсиромашниот земјоделец во најоддалеченото село, кој среде ноќ ја отвораше својата куќа, да ги нахрани и да го понуди својот сопствен кревет на изморените бегалци, па сè до највисокиот врв на албанското општество, богатите семејства како Топтани и Фрашери.

Како правило, ако некој беше неспособен лично да помогне или ако тој чувствуваше дека беше премногу опасно за оние кои се криеја, тој лично требаше да ги однесе бегалците на побезбедно место, обично, со неговото семејство, во некое подалечно село.

За време на владеењето на германскиот закон во Албанија, во таа година, ниту еден Евреин не им беше предаден на Германците и сите, од најверојатно, повеќе од илјада Евреи кои беа се криеле во Албанија, со исклучок само на неколкумина кои случајно беа фатени или беа убиени во битка, другите беа спасени и ја преживеаја војната.

Ние, децата, прекрасно се забавуваме и си играваме во полињата, и во потокот што течеше, недалеку, а исто така, ги посетувавме нашите пријатели-Евреи, на нашиот имот и на имотите во бли-

зина. Господинот Ариф Топтани одвреме-навреме нè посетуваше и сакаше да види како сме. Секогаш кога ја искажувавме нашата грижа, тој нè тешеше: „Не треба да се грижите; ако некој прашува ќе му кажеме дека вие сте мое семејство“.

Август 1944 год. - Германската армија позиционираше една воена единица непосредно, во околината на местото каде што бевме. Тоа создаде една опасна ситуација од секојдневна средба со германските војници.

Оваа, и целокупната ситуација, предизвикаа еврејските семејства во Камза да ја напуштата областа во која беа сместени; повеќемина одлучија да се вратат во Тирана. Мајка ми отиде прва заедно со другите семејства; јас и татко ми требаше да ѝ се придружаме за неколку дена.

Нашиот стан во Камза беше на првиот кат. Кога некој би се искачил по скалите, на крајот од скалиштето, токму пред вратата, имаше една ниска маса со некакви памфлети, списанија и весници, од кои некои беа албански, но поголемиот број претставуваа германска и нацистичка литература. Господинот Атиф секојдневно ги носеше овие работи и ние намерно таму ги остававме.

Една ноќ, во два и триесет по полноќ, чувме како поминува еден воен конвој, некакво пукање и веднаш потоа некакво силно лупање на влезната врата на почетокот на скалите и карактеристични германски викотници со хистерично гласен глас, да се отвори портата. Кога ја отворивме портата, војниците се втурнаа внатре и почнаа да ни се дерат: „Вие пукавте на нас!“ Татко ми знаеше германски и тој се обиде да му објасни на поручникот дека ние немаме никакво оружје, но тој не сакаше да слуша.

Во меѓувреме, пристигна неговиот претпоставен офицер и како што се качуваше по скалите и требаше да влезе во станот, тој ги „фати“ со погледот германските списанија на масата пред вратата, запре за еден-два мига, разгледувајќи некои од памфлетите, влезе без збор и потоа за околу половина час татко ми се обидуваше да го убеди дека ние сме невини граѓани, роднини на господин Топојани, и дека немаме никаква врска со инцидентот во кој се пукаше. Во меѓувреме, додека се одвиваше оваа караница, јас бев во друга соба, гледајќи ги војниците кои ја претресуваа куќата. Забележав дека тие го пронајдоа мојот албум со марки, што беше еден најдраг предмет што го поседував во тоа време и слушнав како всушност тие се караат кој да го земе и се обидуваа да ја определат неговата вредност.

Сиот овој разговор меѓу нив се одвиваше на босански дијалект на српско-хрватски јазик, којшто многу добро го разбирав. Јас бев едно десетгодишно момче, но без оглед на тоа, јас сфатив многу добро колку многу е развиена работата и дека јас, под никакви околности не смеам да покажам дека го разбирам јазикот или дека разбирам што се случува. Војниците беа, сигурен бев, муслимани од Босна, регрутирани во неславната Ханцар-дивизија на Хаџи Емин Ел Хусеини. Бидејќи постојано ги менувавме идентитетите, со фалсификуваните документи јас не знаев кој би требало да бидам во тој момент. По долга расправа со германскиот офицер, тој најпосле се согласи да не пушти, но бараше да замине веднаш. Офицерот му нареди на поручникот да ни даде документ за „слободно преминување“ за да одиме во Тирана, да ни дозволат да ги поминеме многубројните места на проверка по патот.

Управникот на имотот ни нарача возило и ние, со сите работи што ги имавме, отидовме за Тирана. Беше рано утро, околу пет часот, кога сиот овој кошмар заврши. Во Тирана веќе имавме соба на еден рид, во предградието на градот.

Август 1944 год. - Со градот владееја Германците, а ние не си го покажувавме лицето колку што можевме да издржиме. Речиси секоја ноќ се будевме од далечното рикање на „летечката армада“ – „летечките сили“ на американските воздухопловни сили; придружени од многу помалите борбени авиони, на нивниот пат да ги бомбардираат германските градови.

Ниту еден единствен германски авион не се осмели да слета на земјата, ниту пак германските антивоени митралези се осмелија да пукаат, глетка што нам ни донесе голема радост и задоволство. Тоа беше уште еден знак дека крајот е близу.

Септември 1944 год. -Едно попладне ја придружував мајка ми на патот во центарот на Тирана. На улицата имаше поголем број луѓе од вообичаено, иако можеше да се види дека се случува нешто невообичаено. Тие некако не изгledаше дека се вклопуваа во секојдневната слика на улицата на минувачи. Бидејќи сонцето заогаше, ние почнавме да си одиме кон дома. Нашата куќа беше на еден рид надвор од градот; како што се оддалечувавме од центарот на градот, гледавме сè повеќе и повеќе луѓе како стојат на секој агол и дополнително, како ги држат пиштолите, додека најпосле не видовме луѓе со црвена петокрака која беше симбол на партизаните и стоеше на нивните капи.

Партизаните со ненадеен напад ја зазедоа речиси цела Тирана без да испукаат ниту еден куршум. За еден дел од Тирана се водеа горчливи битки од куќа на куќа 20 дена.

Нашето соседство не беше вмешано во борбата и освен повремени минофрлачки звук, сè беше тивко. Кога по 23 дена, градот најпосле беше ослободен и на луѓето им беше дозволено да излезат на улиците, партизаните ги оставија сите мртви германски војници на улиците за да можат сите да ги видат.

Ние бевме особено задоволни кога видовме запалена германска гаража со тела на германски војници кои, всушност, беа живи запалени. Не знам како го изгубивме контактот со семејството Топтани кои, во тој период, беа во една многу неблагодарна позиција, што е, всушност, малку така и да се нарече. Тие беа богати, прочуени, учени да бидат непријатели на еден режим.

Сè за што размислуваа моите родители тогаш и имаа на ум беше како да ја напуштат Албанија колку што е можно побрзо и да заминат во Белград кој дотогаш беше веќе ослободен и, можеби, да најдат некој член од семејството кој преживеал. За несреќа, откривме дека само братот на мајка ми, Давид Финци, преживеал, заедно со своето семејство. Тој беше рударски инженер и како таков им беше неопходен на Германците за експлоатирање на Рудникот во Вареш.

Мај 1945 год. - Друго преселувачко искуство имавме кога го сретнавме другиот брат на мајка ми, Шалом Финци од Палестина. Тој беше горд еврејски офицер во британската армија, а беше спуштил со падобран зад непријателските линии и служеше како радио оператор за врска на британските офицери со Титовите сили на југословенските партизани.

Подоцна дознавме дека само поради интервенцијата на некои Евреи кои имаа добри контакти со властите, не бевме уапсени од тогаш веќе секадеприсутните безбедносни служби како случај на „контакт со странски агенти“ и не бевме обвинети за шпионажа.

Декември 1948 год. - Ние имигриравме за Израел. За сите овие години, од 1945 до 1990, немавме никаков контакт досега, со Албанија. Знаејќи ја поставеноста кон комунистичкиот режим на семејството Топтани, ние не се осмелувавме да направиме каква било потрага по нив којашто би била искористена против нив.

Спомените бледнееја, а во меѓувреме моите родители починаа, но името на Топтани сè уште зафаќаше значајно место во нашите сеќавања. Мојот братучед Микица и јас одлучивме да ги најдеме луѓето кои ни пружија рака за помош кога најмногу ни требаше. Се обидовме да сумираме сè на што се сеќававме и дојдовме до следново: семејството по име Топтани имале еден син на наша возраст по име Еди, а го помневме името Атиф или Латиф како име на г-нот Топтани. Но на сликата што ја имав со него, ги немаше и обата, туку на неа беше само нивното куче, еден кокер спаниел со црно крзно.

Со помош на последново, г-н Рефик Весели успеа да ги најде Еди Топтани и неговото семејство. Родителите, нашите добродетели, г-ѓа Ганимет и г-н Атиф веќе не беа живи.

Во 1993 г., кога го сретнавме Еди Топтани во Израел, дознавме за ужасната трагедија што ги раздели неговите родители и него, кога тој бил одделен од својата мајка, кога неговиот татко и неговата мајка биле затворени многу години и осудувани многу години по тоа.

Во 1993 г., Јад Вашем ги одликува г-ѓа Ганимет Топтани и нејзиниот сопруг Атиф како благородни добродетели и нивниот син Еди Топтани ги прими сертификатот и медалите на свечената церемонија на Јад Вашем.

Numbri i shtetpis	70/16 321/2	SHËNIME	
Emri i t'et	Bajram		Shteti:
Emri s' amës:	Engjela		Balli:
Data e lindjes:	21-8-1901		Sytë:
Faja:	Musliman		Hunda:
Vendi i lindjes:	Pristina		Goja:
Banori:)		Flori:
Profesija:	Çetnik		Mekra:
Klasi ushtarak:			Muqet:
Drejtvotimi:			Ngjyra:
Fotografija e afër		Shenja të veçanta:	

False ID card given to Mayer Altarac. He went by the name of Bajram Hasani and listed His religion as a Muslim. (1942 Pristina)

Mbretinija Shqiptare
 Bashkia e Prishtines
 Gjendja Civile
 Nr. 422 R. Tak.

15-0-1942

Letër Identiteti

Emri e Mbiemri *Bajram Hasani* me 21-12-1901
 " i Babës *Bajram Hasani*
 " i Nenes *Feride*
 Vendi Lindja *Prishtina*
 " Banimi
 Profesion
 Besimi
 Gjendja civile *Islam*

Vërtetohet se i përmenduri sipri, asht banorë i lagjes së lartë
 qytetit si dhe fletë Nr. 155 të regjistrit popullorë të regjistruar
 të vjetër 1931.

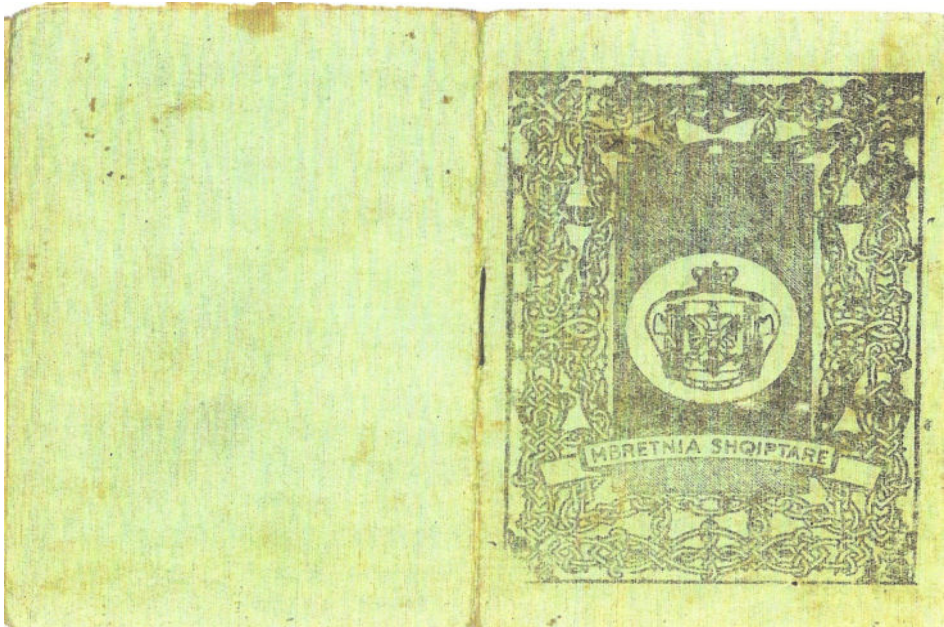
Në mungesë të letër njohimit, i leshohet kjo letër identiteti
 dhe ka vlerë të provizore të pa paktues.

Shënime

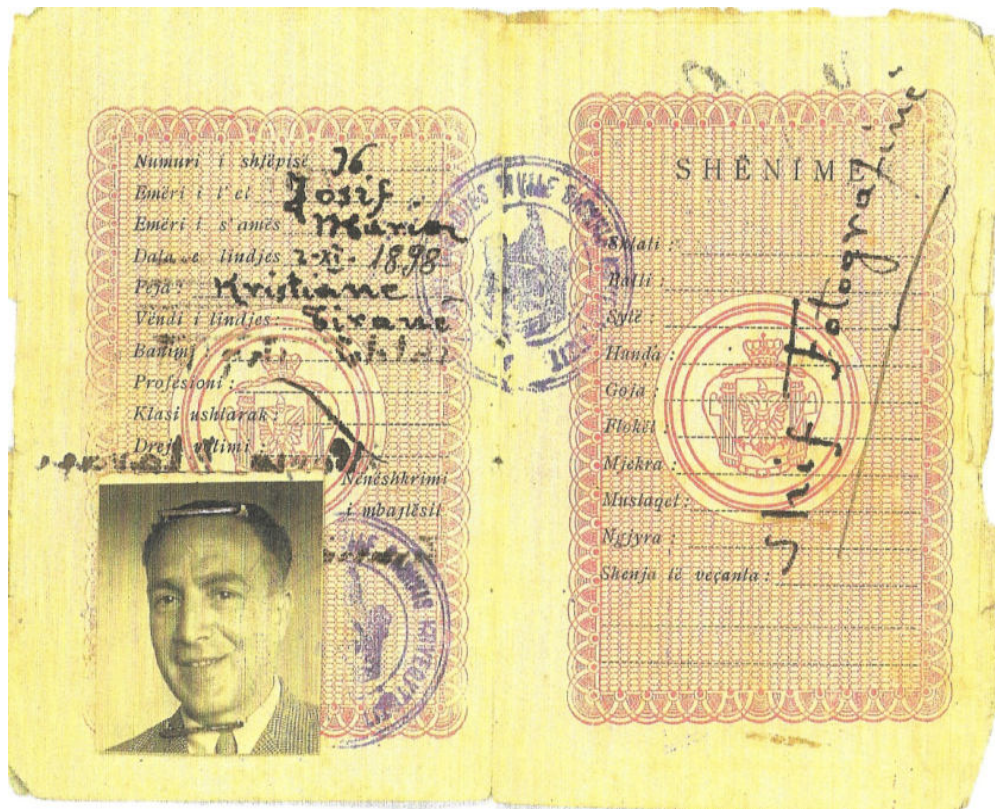
Gjatesia
 Flokë
 Sytë
 Balli
 Hunda
 Mjekësi
 Fytyra
 Mustaqet
 Shënime të veçanta

Tripartit i Bashkisë.
[Signature]

False ID card given to Mayer Altarac. He went by the name of Bajram Hasani and listed His religion as a Muslim. (1942 Pristina)

False ID card issued to Mayer Altarac for the name Josif and listed his religion as a Christian. Oct. 1943, Tirana, Albania

False ID card issued to Mayer Altarac for the name Josif and listed his religion as a Christian. Oct. 1943, Tirana, Albania

False ID card given to Mimi Altarac. She went by the name Fatima Daut and listed her religion as a Muslim. July 16. 1942. Pristina (Kosovo) Albania.

Numri i shtëpis	20/fl. 387/2	SHËNIME
Emni i t'et	Daut	
Emni s' amës :	Fatime	
Data e lindjes :	31-9-1910	
Feja :	Mysliman	
Vendi i lindjes :	Pristinë	
Banimi :	"	
Profesija :	Shërbëtarë	
Klasi ushtar :		
Drejtvotimi :		

Fotografia

Shtati :	
Balli :	
Sytë :	
Hunda :	
Goja :	
Flu :	
Mjekra :	
Musteqet :	
Ngjyra :	
Shenja të veçanta :	

Shënim: fotoqrafia

False ID card given to Mimi Altarac. She went by the name Fatima Daut and listed her religion as a Muslim. July 16. 1942. Pristina (Kosovo) Albania.

ID letter issued to Mario Altarac in Kavaja, Albania. July 15 1942.

MBRETHIJA SHQIPTARE
Nënprefektura e Kavajës

Kavajë, më 11/9/1942 Z.M.

Nr. Extra.-

Letër Identiteti,

Mësi zonja MIMI ALTARAC nuk ka
letër njoftimi i lëshohet kjo, së cilës
i aplikohet edhe fotografija e të për-
mëndurës.

Nënprefti:

Mehmet...

*U na
B. No. 2-qui
Nam. Xero,
S. Kasper*

ID letter issued to Mimi Altarac in Kavaja, Albania. September 11 1942.

IV BATTAGLIONE CARABINIE I REALI MOBILITATO " " I A Z I O " "

Nucleo di Pristina

Le sottototate persone d'ordine superiore sono internate
al campo di concentramento di Kavaj.-

Pertanto hanno libero transito per la suddetta località.-

- 1°) - Mandil Mirko
- 2°) - Mandil Gabriella ✓
- 3°) - Mandil Gerson ✓
- 4°) - Mandil Irena ✓
- 5°) - Konforti Fakvo ✓
- 6°) - Konforti Nafaali ✓
- 7°) - Konforti Nisim ✓
- 8°) - Konforti Mikailo ✓
- 9°) - Berger Emil
- 10°) - Berger Stella
- 11°) - Altarac Mario
- 12°) - Altarac Mimi
- 13°) - Altarac Fasa ✓
- 14°) - Ruhovaroc Ivan
- 15°) - Ruhovarger Ilona
- 16°) - Asriel Isak
- 17°) - Asriel Gitta
- 18°) - Asriel Samilo ✓

8. 7. 1942.

List issued by an Italian carabinieri brigade in Pristina. This document lists 18 Jews who were allowed to leave Yugoslavia for Albania by truck. The Altarac family is listed as well as that of Moshe Mandil the leader of the imprisoned Jews. July 8 1942

Jasa. Mimi and Mario Altarac in Tirana

All the families who were living at the House in Kavaja, Albania 1943.

Jasa and Mimi Altarac, Tirana Albania, 1943

Celebrating a birthday at Kavaja, Albania Jasa - first from the right

Kavaja Labania - 3rd class Jasa Altarac is sitting at the first row second from the right, next to him is sitting Gavra Mandil (first on the right)

The red house in Kavaja, Albania / on the second floor lived five Jewish families.

FAMILJA PILKU (Nijazi dhe Liza Pilku)
ФАМИЛИЈА ПИЛКУ (Нижазу и Луза Пилку)
PILKU FAMILY (Nijazi and Liza Pilku)

RRËFIMI I ORTENCA PILKU KAIMI - TIRANË

“Gjyshi që shpëtoi hebrenjtë, u pushkatua nga regjimi komunist”...

Quhem Ortencia Pilku Kaimi. Kam mbaruar studimet e larta për gjuhë shqipe dhe letërsi në Universitetin e Tiranës në vitin 1996... pak me vonesë, për arsye të biografisë time (gjyshi im Njazi Pilku pushkatuar ne 1945). Pas mbarimit të studimeve kam punuar si mësuese në disa shkolla në rrethin e Tiranës. Në vitin 1998 filloj punë si specialiste e arsimit dhe kulturës në Bashkinë e Tiranës. Në vitin 2000 me ndryshimin e kryetarit të Bashkisë, më largojnë nga puna me motivacionin "shkurtim vendi i punës", sigurisht një persekutim tjetër. Deri në vitin 2005 kam punuar në shkolla private.. Në mars të 2006 emërohem drejtoreshë e gjimnazit “Myslym Keta” në Tiranë... Aty qëndrova rreth 2 vjet. Pastaj kalova po drejtoreshë në gjimnazin “Sander Prosi”. Duke parë ndryshimet e sjelljeve +21dhe komunikimit, risitë në kurrikula, mendova të vazhdoja një fakultet të dytë, atë të punës sociale.... Kurrikula ishte shumë e përshtatshme dhe aq më tepër rritja e numrit të fëmijëve me aftësi ndryshe, dhe arsimi gjithëpërfshirës ishin një plus shumë i madh për karrierën time. Më pas vazhdova dhe masterin shkencor për "Çështje për fëmijët dhe familjen" . Në vitin 2013 me ndryshimin e pushteteve dhe ardhjen e qeverisë Rama, s’kishte si të ndodhte ndyshe ... persekutimi tjetër kaloi

mësuese në shkollën e mesme të gjuhëve të huaja. Aktualisht vazhdoj akoma. Sigurisht jam dhe pedagogje e jashtme pranë Fakultetit të Infermierisë në lënden Psikologji e përgjithshme.

Për herë të parë kam dëgjuar për familjen hebreje dhe në veçanti për Jutten (Joanen), siç e quante babai im kur shikonim albumet e fotografive. Dija vetëm që kjo familje kishte qëndruar tek gjyshërit e mi dhe ishin shpëtuar prej tyre. Nuk kemi patur asnjë komunikim me këtë familje gjatë regjimit komunist. Pas viteve 90' sigurisht që gjërat në Shqipëri ndryshuan, dhe situata ishte më e favorshme në lidhje me hapjen e rrugëve dhe komunikimit me botën.

Nuk e kërkuam ne... Kishte vite që Joana na kërkonte... Një kushëriri im, Ervin Pilku, i cili jeton në Nju Jork, më telefonon dhe më pyet për Joanën... Ai kishte shkuar tek dentistja, e cila ishte hebreje, dhe e kishte pyetur për gjyshërit e mi.

Joana u lidh me xhaxhain tim Edip Pilkun, i cili nuk jeton më. Në vitin 1994 ui dekoruan gjyshërit e mi.

Joana i ka përmendur kudo në të gjitha shkrimet e saj. I jam shumë mirënjohëse.

Të gjithë informacionin e kam marrë përmes shkrimeve dhe librit "Besa".

Babai im ka qenë shumë i vogël, dhe nuk mbante mend detaje.

Më së fundmi, shtetin shqiptar e zuri turpi dhe u kujtua për familjet shqiptare që kishin sakrifikuar jetën e familjarëve të tyre për të shpëtuar hebrenjtë gjatë Luftës së Dytë Botërore...

E para ishte zonja Jozefina Topalli, ish-kryetarja e parlamentit, që me shfaqjen e filmit "Besa", uroi gojarisht familjen tonë.

I dyti ishte kryetari i Bashkisë së Tiranës, z. Erion Veliaj, i cili dekoroi gjyshrit e mi me titullin "Nënë Tereza". Pikërisht atë ditë e

falënderova nga zemra ambasadën e Izraelit, Shoqatën Izrael – Shqipëri, dhe tërhoqa vëmendjen për shtetin shqiptar.

Në fund të fjalës së tij, z.Veliaj mbështeti mendimin tim dhe premtoi që mundësia e tij ishte që të vendoste emrat e tyre në ndonjë shesh ose rrugë të kryeqytetit.

Së treti, në fund të dhjetorit të vitit 2016, Presidenti i Republikës së Shqipërisë, z.Bujar Nishani, organizoi në presidencë "Festën e dritave", një ritual izraelit. Gjatë festes kur u takuam me presidentin, z.Petrit Zorba, kryetari i shoqates, unë dhe pjesëtarë të tjerë të familjeve, i kërkova që të paktën familjet duhet të merrnin një suport për humanizmin e tyre. Ai u tregua shumë i gatshëm brenda kompetencave që i jep ligji për t'i dekoruar me titullin e lartë "Nderi i kombit".

Në 27 janar 2017, u organizua në presidencën shqiptare, dekorimi me titullin e lartpërmendur. Unë jam krenare që jam pjesë e gjyshërve të mi... Jam krenare që ata kanë sakrifikuar për të shpëtuar jetë njerëzore. Do bëja të njëjtën gjë. Më vjen keq për diçka... Gjyshi im human, njerëzor, intelektual, u pushkatua në 9.1.1945, nga regjimi komunist... Lus Zotin vetëm për diçka... të gjejë eshtrat e tij... Ky njeri human s'ka varr!

Me respekt, Ortenca Pilku Kaimi

Mars 2017, Tiranë

ПРИКАЗНАТА НА ОРТЕНЦА ПИЛКУ КАИМИ - ТИРАНА

*„Мојот дедо кој ги спасуваше
Евреите, беше убиен од
комунистичкиот режим“*

Моето име е Ортенца Пилку Каими. Дипломирав албански јазик и литература на Универзитетот во Тирана во 1996... малку подоцна, поради мојата историја (мојот дедо Њази Пилку беше егзекутиран од стрелчки вод во 1945). По дипломирањето работев како наставник во неколку училишта во околината на Тирана. Во 1998 година почнав да работам како специјалист по образование и култура во општина Тирана. Во 2000 година, по промената на градоначалникот, ме отпуштија од мојата позиција со оправдание поради „намалување на работни места“. Тоа, се разбира, е само уште еден прогон. До 2005 година работев во приватни училишта ... Во март 2006 година бев номинирана за директор на гимназијата „Мислим Кета“ во Тирана ... На таа позиција бев околу две години. Потоа бев назначена за директор на гимназијата „Сандер Проси“. Гледајќи ги сите промени во однесувањето и комуникацијата, новите наставни програми, сметав дека треба да се запишам на втор факултет, во областа на социјалната работа ... Наставната програма беше многу погоден и посеофатен, а знаењата за зголемување на бројот на деца со посебни потреби и за инклузивно

образование, беа голем плус за мојата кариера. Потоа го одбра-
нив магистерскиот степен во науката за „Прашања за децата и
семејството“.

Во 2013 година, со смената на власта и со востанувањето на нова-
та влада, немаше друг начин како што беа тргнале работите...
следниот прогон ме направи учителка на високата школа за
странски јазици.

Тековно јас сè уште напредувам. Исто така сум надворешен про-
фесор на Факултетот за медицински сестри за предметот на
Општа психологија.

Првиот пат кога слушнав за еврејското семејство и особено за
Јутен (Јоана) како што ја татко ми, кога ги разгледувавме албуми-
те со фотографии. Сè што знаев беше тоа дека ова семејство пре-
стојуваше кај моите баба и дедо и дека тие беа спасени од нив.
Ние немавме никаква комуникација со ова семејство за време на
комунистичкиот режим.

По деведесеттите години, се разбира дека се сменија работите во
Албанија, и ситуацијата стана поповолна од аспект на отворање
на патиштата и комуникацијата со светот.

Ние не бевме во потрага... Јоана се обидувала да нè најде со
години... Еден мој братучед, Ервин Пилку, кој живее во Њујорк,
ме побара и ме праша за Јоана... Тој бил на стоматолог кој бил
Евреин, и таа го прашала за моите баба и дедо.

Јоана го исконтактирала мојот вујко Едип Пилку, кој веќе не е
меѓу нас. Во 1994 година моите баба и дедо беа одликувани.

Јоана ги споменувала нив во сите нејзини текстови. Многу сум
благодарна за тоа.

Сите информации ги добив преку писмата и од книгата „Беса“
(Светот на честа).

Мојот татко бил многу млад и не се сеќаваше на деталите.

На крајот, албанската земја се чувствуваше засрамено и се потсети на албанските семејства кои ги жртвуваа животите на нивните сопствени членови за да ги спасат Евреите за време на Втората светска војна...

Првата беше г-ѓа Џозефина Топали, поранешна претседателка на Парламентот, којашто за време на премиерата на филмот „Беса“, усно му честиташе на нашето семејство.

Вториот беше градоначалникот на Тирана, г-н Ерион Велиај, кој ги награди моите баба и дедо со титулата „Мајка Тереза“. Тој ден, отсрце, им се заблагодарив на амбасадата на Израел, на Израелско-албанската асоцијација и се сврте вниманието кон албанската држава.

На крајот од говорот, г-н Велиај го поддржа моето мислење и вети дека негова заложба била да се стават нивните имиња на дадени плоштади или улици во главниот град.

Трето, на крајот од декември 2016 година, претседателот на Република Албанија, г-н Бујар Нишани, го организираше „Фестивалот на светилките“, еден израелски ритуал, во седиштето на претседателот. За време на церемонијата кога претседавачот на асоцијацијата, г-н Петрит Зорба, јас и другите членови на семејството се сретнавме со претседателот, јас прашав дали овие семејства конечно треба да добијат некаква поддршка за нивната хуманост. Тој покажа голема подготвеност да ги одликува нив со највисоката титула „Национален орден“ во согласност со инженерциите што ги имаше според законот.

На 27 јануари 2017 година, во албанската претседателска резиденција, беше организирана церемонија за одликување за заслуги.

Јас сум горда што сум дел од моите баба и дедо...

Јас сум горда што тие се жртвувале за да спасат нечии човечки животи. Јас би го сторила истото.

Но има нешто за кое се чувствувам непријатно... Мојот хуман, љубезен дедо, интелектуалец, беше погубен на 9.1. 1945 година, од страна на комунистичкиот режим... Го молам Бога само за една работа... да се најдат неговите коски... Оваа хумана личност нема ниту гроб!

*Со почит,
Ортенца Пилку Каими
март 2017, Тирана*

THE STORY OF ORTENCA PILKU KAIMI - TIRANA

"My grandfather, who rescued Jews, was executed by the communist regime"

My name is Ortenca Pilku Kaimi. I graduated in Albanian language and literature at the University of Tirana in 1996. A bit late, because of my background (my grandfather Njazi Pilku executed by a firing squad in 1945). After my graduation, I worked as a teacher in a few schools in the Tirana County. In 1998, I started working as an education and cultural specialist in the Tirana Municipality. In the year 2000, after the change of the mayor, I was laid off from my position with the elaboration "reduction of work places" which, of course, is just another persecution. Until 2005 I worked in private schools.. In March 2006 I was nominated as the principal of the gymnasium "Mislim Keta" in Tirana ... I was in that position for about two years. Then I was appointed as a principal of the gymnasium "Sander Prosi". Seeing all the changes in the behavior and communication, new curricula, I considered to pursue a second university, that of social work. The curriculum was very convenient and more over, the increasing number of children with disabilities and the inclusive education were a big plus for my career. Afterwards I got my master degree on "Issues for children and family."

In 2013, with the change of the authorities and the advent of the new government, there was no other way of how things could have gone

... the next persecution made me a teacher at the high school of foreign languages. Of course, I am also an external professor at the Faculty of Nursing for the subject of General Psychology.

The first time I heard about the Jewish family and in particular of Jutten (Joana), as my father used to call her, when we was looking at the photo albums. All I knew was that this family had stayed at my grandparents and that my grandparents had rescued them. We didn't have any communication with this family during the communist regime.

After the 90's, of course things changed in Albania, and the situation was more favorable in regards of the opening of the roads and communication with the world.

We weren't searching for them... Joanna had been trying to find us for years ... A cousin of mine, Ervin Pilku, who lives in New York, called me and asked me about Joana ... He had gone to the dentist, who was Jewish, and she had asked him about my grandparents.

Joanna contacted my uncle Edip Pilku, who is no longer among us. In 1994 my grandparents were decorated. Joanna has mentioned them in all of her writings. I am very grateful for that.

All the information I got is through the writings of the book "Besa" (The Word of Honor). My father was very young, and did not remember details.

Finally, the Albanian country felt ashamed and recalled the Albanian families, which had sacrificed the lives of their own family members to save Jews during World War II...

The first one was Ms. Jozefina Topalli, former Speaker of the Parliament, who during the premiere of the movie "Besa" congratulated our family orally.

The second was the Mayor of Tirana, Mr. Erion Veliaj, who awarded my grandparents with the title "Mother Teresa". That very day, sin-

cerely, I thanked the Embassy of Israel, Israel - Albania Association, and drew attention to the Albanian state.

At the end of his speech, Mr. Veliaj supported my opinion and promised that with his position he is going to make an effort name a square or a street of the capital after them.

Thirdly, at the end of December 2016, the President of the Republic of Albania, Mr. Bujar Nishani, organized the "Festival of Lights", an Israeli ritual, at the Presidency. During the ceremony when the chairperson of the association Mr. Petrit Zorba, myself and other family members met with the president, I asked that the families should at least receive some support for their humanity. He showed great readiness to decorate them with the highest title "Honor of the nation", within the powers granted to him by law.

On January 27, 2017, in the Albanian presidency, the decorating ceremony for the aforementioned title was organized.

I am proud to be a part of my grandparent's legacy.

I am proud that they made sacrifices to save a human live. I would have done the same thing.

There is something I do feel bad about ... My humanitarian, kind grandfather, an intellectual, was executed on 09.01.1945, by the communist regime ... I ask God for only one thing ... to find his remains ... This humane person has no grave!

*Respectfully,
Ortenca Pilku Kaimi
March 2017, Tirana*

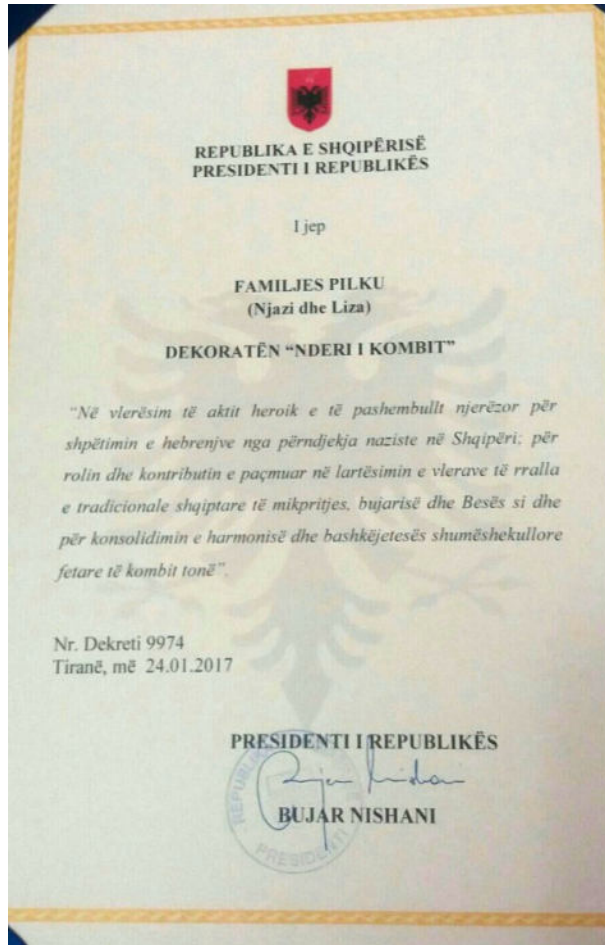
Nijazi and Liza Pilku

Certificate of Honor from Yad Vashem to The Pilku Family
(Nijazi and Liza Pilku)

*Medal of Honor from the President of Albania to The Pilku Family
(Nijazi and Liza Pilku)*

*Honor of Nation Order from the President of Albania to The Pilku Family
(Njazi and Liza Pilku)*

Valon Pilku visiting the Wall of the Righteous Among Nations in Yad Vashem where his family's name is written

FAMILJA FARAXHI
FARAGGI FAMILY
ФАМИЛИЈА ФАРАЏИ

RRËFIMI I MIMI KAMHI ERGAS – FARAXHI:

-Jeta nën okupimin nazist

Kam pasur familje të madhe. Prindërit e nënës sime kanë pasur 10 fëmijë: 4 djem dhe 6 vajza të gjithë të martuar dhe të gjithë kanë pasur fëmijë.

Kemi jetuar në Shkup, kryeqytetin e Maqedonisë, në të njëjtën lagje, afër njëri-tjetrit. Jeta familjare ishte shumë e rëndësishme.

Hebrenjtë, të cilët ishin tregtarë të vegjël, jetonin në afërsi në lagjen e Hebrenjve ku kishin shkollë, sinagogë dhe klub shoqëror.

Me trupat gjermane erdhën ushtarët bullgarë. Shumë maqedonas janë pasardhës të bullgarëve. Disa muajt e parë kaluan relativisht qetë. Udhëheqësit e komunitetit hebraik na informuar për kërkesat e gjermanëve. E para ishte që në veshjet tona të mbajmë një arnë me Yllin e Davidit dhe fjalën Hebre në mes. Duhej të qepet në anën e majtë dhe të jetë plotësisht e dukshme. Të gjithë hebrenjtë nga mosha 6 vjeçe duhej të mbanin arnën e tillë.

Ora policore për hebrenjtë ishte prej orës 20:00 në mbrëmje e deri në ora 06:00 ditën e nesërme në mëngjes. Mosbindja ndaj secilit urdhër donte të thotë burg ose vdekje.

Gjatë ditëve në vijim pas pushtimit gjermanët bënë kërkesë me shkrim të shtëpive të mëdha të njerëzve të pasur për të themeluar Shtabin e Gestapos dhe të banesave për ushtarakët gjermanë të rangut të lartë.

Erdhi vera dhe çdo gjë dukej se është e qetë. Nuk ishte raportuar asnjë incident i veçantë dhe njerëzit kishin filluar të relaksohen dhe

të ndjehen të sigurt. Mund të shkonim kudo pa asnjë problem dhe ushtarët gjermanë pothuaj se nuk e vërenin Yllin e Davidit që i "stoliste" rrobat tona.

Pas disa muajsh jetë të qetë, papritmas qyteti u pushtua nga hebrenjtë serbë në rrugëtimin e tyre për në Kosovë. Kosova jugore ishte e pushtuar nga trupat italiane, duke qenë vendi i vetëm ku mund të kërkohej siguri. Veriu ishte i rrethuar plotësisht nga vendet nën pushtimin nazist dhe nuk kishte shpëtim. Këta refugjatë na treguan në lidhje me mizoritë dhe vrasjet që janë duke u zhvilluar kryesisht nga ana e gjermanëve kundër hebrenjve, por edhe atëherë ne nuk mund të besonim dhe vazhduam të mendojmë po shkonim në Gjermani se vetëm për të kryer punë të rënda.

Këta refugjatë ishin të gatshëm të paguajnë shuma të mëdha parash për të kaluar kufirin dhe për këtë arsye ata mund të gjeni njerëz të cilët do t'i kalojnë ata përtej kufirit, pavarësisht rrezikut. Hebrenjtë në Shkup filluan të ndihen të frikësuar, por edhe atëherë nuk mundën të nxisin veten të veprojnë, ndërsa ndarja nga familjet e tyre ishte pothuajse e paimagjinueshme..

Në ndërkohë urdhrat gjermane bëheshin gjithnjë e më të ashpra.

Urdhri gjerman i radhës ishte se hebrenjtë duhej të jetojnë të paktën dy njerëz në një dhomë, duke na detyruar të shkojmë në shtëpi që ishin mjaft të mëdha për të mbajtur jo vetëm anëtarët e familjeve tona, por edhe miqtë dhe fqinjët. Duke na e mbyllur kështu hapësirën tonë të jetesës që dita-ditës ishte më e vogël.

Pavarësisht se situata po bëhej gjithnjë e më e vështirë, ne përpiqeshim të vazhdojmë me jetët tona normale, duke festuar lindjet dhe dasma. Në atë kohë unë isha martuar dhe shkova të jetoj në shtëpinë e vjehrrit.

Pastaj ... Urdhri i radhës i nazistëve ishte ndalesa që hebrenjtë të kalojnë transit në të gjitha rrugët kryesore të qytetit, të jenë në vende publike si kinema, parqe, kafenetë, restorantet dhe kështu me radhë ... Në këtë pikë populli hebre e kuptoi se po ndodhte diçka shumë e rëndë... shumë më e tmerrshme se sa ata guxonin ta mendojnë. Disa njerëz kërkonin mënyrën si të ikin... por pjesa më e madhe vazhdoi të jetojë si zakonisht. Ata i hapnin dyqanet e tyre gjatë orëve të lejuara, deri sa u zbuluan dhe u konfiskuan nga Gestapo.

Në atë moment e dinim që kishim rënë në kurthin e nazistëve... Ata na kishin mbajtur në një qetësi të rreme duke na bërë të besojmë se mund të jetonim pothuajse një jetë normale, duke e pritur momentin e duhur për të vënë në lëvizje planin e tyre "shfarosjen i të gjithë hebrenjve në Maqedoni".

Filloi kërkimi i pashpresë për ndonjë mënyrë për të shpëtuar.

Disa muaj më parë, u ndjeva shumë e frikësuar. Nga fillimi i pushimit gjerman e kisha ndjerë se situata në të cilën jetonim ishte shumë më e keqe se shumica e njerëzve besonin. Askush nuk donte të më dëgjojë kur thash se duhej të kërkojmë një mënyrë për të shpëtuar. I kishte dëgjuar me vëmendje refugjatëve që kishin kaluar nëpër Shkup, dhe besoja çdo fjalë, ndryshe nga besimi i përgjithshëm.

Por tani nuk mund të mohojmë realitetin vrazhdët edhe më tej. Nevoja për të përgatitur veten për një të ardhme të pasigurt u bë domosdoshmëri. Çdo mbrëmje, pas darke, gratë uleshin në kuzhinë dhe qepnin çanta për mjetet që do t'ju nevojiteshin në kampet e punës në Gjermani. Burrat qëndronin në dhomën e ngrënies, duke folur për të ardhmen duke u përpjekur të përfytyrojnë mundësitë. Unë qëndroja me ta. Talleshin me mua sa herë që thosha se ishim duke shkuar drejt vdekjeve tona dhe në kampet e punës. Kurrë nuk e

kisha humbur besimin te burri im. Isha e sigurt se ai do të gjente ndonjë mënyrë për të shpëtuar.

-Fluturimi prej Shkupi

Të gjithë anëtarët e familjes Faraxhi jetonin së bashku në shtëpinë e vjehrrit tim: shtatë fëmijët, dhëndurët dhe nuset dhe dy nipa e mbesa. Një natë, derisa ishim ulur rreth tryezës - të heshtur -të gjithë të humbur në mendimet e tyre, u tronditëm nga disa trokitje në derë. E shikuam njëri-tjetrin pa frymë, me lemeri nga frika më e keqja. Nuk guxuan të hapim derën, ndjeheshim si të paralizuar. Pritëm. Ata trokitën sërish, këtë herë më fort. Ishte shumë kohë që kishte filluar ora policore dhe Alberto e hapi derën, nga frika se fqinjët do të dilnin jashtë për të parë arsyen e zhurmës. Miku i tij, Levon Armaganian, hyri me nxitim dhe i zbehtë si të ishte i vdekur. Gjermanët do të mbyllnin qytetin në mesnatë dhe do të burgosin gjithë popullsinë hebraike. Mund të shpëtonte vetëm burrin tim dhe mua. Tashmë ishte vonë natën kështu që duhej të shkojmë menjëherë. E ndjemë një tmerr vdekjeprurës dhe si kafshët e egra me vrap dolëm nga dhoma, i mbushëm xhepat me çdo gjë që na u gjend para dore, dhe ikëm, pa shikuar prapa.

Levon na kishte treguar ku të shkojmë. Ai i kishte hipur biçikletës duke na ndjekur deri te vendi ku do të fshiheshim duke pritur momentin e duhur për të ikur. E shqyem yllin e verdhë të Davidit nga rrobat tona, e hodhëm në tokë dhe filluam të ecim.

Ishte 10 marsi i vitit 1943.

Ishte dimër. Ishte një natë shumë e ftohtë. Frynte erë e fortë si dhe binte shi e borë. Kaluam shpejtë nëpër rrugët boshe e të errëta dhe të shumta arritëm deri te dera e duhur. U befasuam shumë kur nuk e pamë Levonin. Ai tashmë duhej të kishte arritur, ishte nisur para nesh

dhe i kishte hipur një biçiklete. Pritëm një kohë, që dukej si një shekull, shumë të ftohtë dhe shumë të frikësuar duke menduar se çfarë do të ndodhte nëse policia do na gjente në rrugë, jashtë orës policore.

E dija njeriun i cili ishte duke na pritur të vijnë. Para luftës ishte një rrobaqepës. Tani ishte polic i gatshëm për të fshehur në shtëpinë e tij për një shumë të madhe parash. Alberto ishte i frikësuar dhe nuk donte të pret më gjatë. Aty pranë jetonin prindërit e mi dhe ai donte të hyn brenda përkundër mendimit tim më të mirë. Isha i sigurt se me ose pa Levonin ata ishin duke na pritur. Në atë moment arriti edhe Levoni, dhe me të shpejtë hymë brenda.

-Në shtëpinë e policit

Pasi hymë brenda dhe pasi u qetësua ata na sqaruan se ishte jashtëzakonisht e rëndësishme të mos dalim jashtë, deri në momentin që do të kalonim kufirin. Arratisja duhej të planifikohet shumë mirë, duhej kalojmë pa u vënë re, nëse jo njerëzit që na ndihmuan do ta kenë jetën në rrezik. Levon ishte përgjegjës për të gjetur një person udhërrëfyes, një mik dhe partner biznesi i Albertos (që të dy kishin shitur mallra nga Shkupi në Kosovë para luftës) i cili i dinte të gjitha mënyrat e sigurta për të kaluar kufirin.

Levon u largua duke premtuar se do të vinte të nesërmen në mëngjes me lajmin e mirë.

Atë natë nuk mundëm të bëjmë gjumë. Mendonim për familjen tonë, familjen që e kishim lënë pas me nxitim, pa thënë lamtumirë. A ishin ata të frikësuar? A thua ndjeheshin të pashpresë? Duke mos ditur nëse ne ia kishim dalë të arrijmë të sigurt në destinacionin tonë.

Gruaja e policit kishte një punëtori për qepje rrobash. Çdo mëngjes ajo e hapte për punëtorët të cilët vinin të punojnë, ndërsa ne duhej të fshihemi gjatë ditës derisa largohej edhe punëtori i fundit.

Të nesërmen në mëngjes u zgjuam shumë herët, pimë kafe dhe hymë brenda një dollapi që nuk ishte më shumë se një gropë një metër me gjysmë metri. Pas kësaj, dollapi mbulohej dollap për tesha për të fshehur çdo lloj gjurme. Brenda gropa ishte e lyer zi. Në fillim nuk kemi mundur të shohim gjë, por pas disa momentesh vërejtëm një stol të vogël afër murit. Hapësira deri te muri para nesh ishte aq e vogël sa që, nëse njëri prej nesh ulej tjetri ishte i shtrydhur për muri dhe nuk mund të lëvizte. Të ndryshosh pozicione ishte torturë. Nuk mund të flisnim, të lëviznim ose të bëjmë ndonjë zë, errësira dhe mungesa e ajrit e kishin çmimin e vet. Forca po na lente. E kishim humbur ndjenjën e kohës. Ishim të sigurt se nuk do të dilnim të gjallë. Më në fund dera u hap dhe ne dolëm jashtë mezi duke marrë frymë, gati të verbër. Policia dhe gruaja e tij na ndihmuan të uleshim, na dhanë për të pirë dhe ushqim. Pak kohë pas kësaj, arriti Levon. Ai kishte gjetur kosovarin i cili do të na ndihmonte të kalojmë kufirin. Kjo na dha pak shpresë.

Një natë më parë, shtatë mijë hebrenj ishin dërguar në Monopol, fabrika e duhanit dhe ishin burgosur. Ishim plotësisht të shkatërruar dhe shumë të trishtuar nga lajmet, sepse nuk kishte asgjë që ne mund të bënim.

Atë natë duhej të kalonim kufirin. Plani ishte të takojmë kosovarin në shtëpinë e Bedi Tuleymat. Ai ishte sirian. Ishte mik i Albertos dhe së bashku kishin një punëtori për qilima të punuar me dorë. Ai jetonte në lagjen myslimane. Alberto duhej të ngiste një biçikletë, ndërsa duhej ta përcjelli në këmbë.

Më vonë atë natë, Levon erdhi për të siguruar se i kishim ne udhëzimet e tij. Para se të dilnim Alberto më pyeti nëse e mbaja mend shtëpinë e shokut të tij. Sigurisht se e mbaja mend. Mendoja se e kisha mbajtur mend. U përshëndetëm me çiftin, na dhanë një pako

ushqimesh, vura një shall në kokë për t'u dukur si punëtores, ndërsa ora policore kishte filluar shumë më herët, më dhanë edhe një palë këpucë me take të ulëta. Fillova të eci. Levon dhe polici më ndiqnin pak metra prapa. Po të ndjenin ndonjë rrezik, ata do të fishkëllenin dhe unë do të duhej të ndalem, të përkulem kinse jam duke i lidhur këpucët e mia dhe të shikoja përreth për të parë se çfarë po ndodhte. E dija se duhej të kaloj një urë hekuri për të shkuar në lagjen myslimane.

Po binte shi dhe po frynte një erë e ftohtë. Isha shumë e frikësuar dhe pas secilit hap shikoja mbrapa t'u siguruar nëse dikush po me përcillte. E dëgjove një bilbil. U ndala dhe kur ata të dy ishin afër meje, më pëshpëritën në vesh se një pajton po vinte në drejtimin tonë. Duhet të udhëtonim për të arritur në destinacionin tonë sa më shpejt. U ula mes tyre. Ata filluan të këndojnë dhe të përqafohen duke pretenduar se janë burra të dehur që e kishin gjetur një grua në rrugë.

Kaluam nëpër urën së hekurt dhe atëherë e kuptova se nuk e kujtoja ku ishte shtëpia. Unë kam qenë atje një herë dhe një ditë vetëm. Ata të dy u përpoqën të më qetësonin dhe të më sigurojnë se do ta gjenin vendin. Ne filluam të shkonim rreth e rreth dhe pas një kohe të gjatë e gjetëm vendin. Filluam të marrim frymë më lehtë. Tashmë ishte vonë dhe duhej të niseshim në rrugë pothuajse menjëherë.

-Faza e parë

Udhërrëfyesi na nxitoi, dhe pasi thamë lamtumirë, ishim në rrugë. Për të arritur në kufi duhej të kalonim nëpër varrezat myslimane. Këto varreza gjendeshin në një kodër të vogël. Pasi u ngjitëm deshëm t'i hedhim shikimin e fundit drejt Shkupit, pamë ndërtesën e fabrikës së duhanit - Monopolin, ku njerëzit tanë ishin të mbyllur dhe plotësisht të ndriçuar dhe hijet lëviznin në dritare.

Në atë moment nisëm të qajmë, duke kërkuar falje prej tyre, që nuk ishim me ta, që nuk u kishim thënë lamtumirë, dhe se kishim ikur si kafshë të egra.

Kosovari u përpoq të na qetësonte. Filloi të na tërheqë, sepse kishim ende rrugë të gjatë për të kaluar. U lëshuam kodrës teposhtë duke qarë dhe duke shikuar prapa derisa ndërtesa u zhduk nga pamja jonë. Po lëshoheshim teposhtë në radhë, e unë isha në mes. Pas disa orësh, ndjeva se nuk mund të vazhdoja. Isha jashtëzakonisht e lodhur, këmbët për shkak se kisha këpucë të reja, i kisha me plagë që më shkaktonin dhimbje dhe s'kisha më forcë. U ula në tokën e lagësht dhe i nxora këpucët. Kosovari dhe burri im më ndihmuan që të ngrihesha dhe të ecim, por e ndjeva se nuk mund ta bëja. I thashë Albertos se në atë moment nuk mund të vazhdoja dhe se ai duhet të më linte aty e të vazhdonte i vetëm. Isha shtatzënë dhe kisha frikë se do të ndodhte diçka. Ai filloi të më tërhiqte zvarrë dhe vazhdova të ecja në tokën e lagësht këmbëzbathur.

Kur mendova se kurrë nuk do të arrijmë, kosovari tha se pasi të kalonim vijën hekurudhore dhe të ngjitemi në një shpat të vogël në mal, do të arrinim atje ku duhej.

Në atë moment udhërrëfyesi më hodhi për toke dhe me dorën e tij më mbuloi gojën. Së bashku me Alberton ramë në një llogaçe me ujë. Era frynte fort duke i lëvizur fuqishëm gjethet e pemëve që ishin pranë. Pranë neve kaloi një Patrullë e armatosur duke e kontrolluar burimin e zhurmës. Ata menduan se erdhi nga era që i lëvizte gjethet dhe u larguan.

Qëndruam për toke duke u dridhur nga të ftohtët. U ngritëm shumë kohë pasi rojet kishin shkuar dhe kuptuam se udhërrëfyesi ishte zhdukur. Vendosëm të prisnim deri në mëngjes dhe nëse na gjenin, ashtu do të ishte fati ynë.

Ne u zvarritëm nën një pemë të strukur poshtë duke u strehuar nga era. Pas pak kohë, nuk mund të them minuta, orë ose më shumë, erdhi udhërrëfyesi. Ai kishte qenë duke kërkuar ndonjë rrugë të sigurt.

Vazhduam tutje, i kaluam linjat hekurudhore dhe filluam të ngjitemi në mal. Ecnim rresht, së pari udhëzuesi, duke më tërhequr me shkopin e tij, unë isha në mes duke u mbajtur për shkopi, dhe Alberto po shtynte. Shtegu i dhive ishte shumë i ngushtë dhe duhej të ecnim me shumë kujdes. Ishte shumë e errët. Në çdo hap të gabuar mund të binim teposhtë shkëmbit.

Kur ndjeva se edhe forca me e fundit më kishte lënë dhe nuk guxoja të pyesja përsëri udhërrëfyenin se sa kohë duhej të shkonim, ai tha se arritëm. Unë nuk e besoja atë derisa dëgjova një qen duke lehur.

Mora frymë e liruar. Para meje e pashë një derë.

-Pushimi në shtëpinë e fshatit

Hymë brenda. Dhoma ishte shumë e madhe dhe e ngrohtë, me një oxhak të madh. Në qendër të dhomës kishte një tavolinë të madhe dhe shumë njerëz uleshin përreth. Fshatarët tashmë ishin mësuar që refugjatët të kalonin dhe ishin të lumtur të na shihnin. Na ndihmuan të hiqnim rrobat e lagura, u ulëm afër zjarrit për t'u tharë, ndërsa ata na dhanë nga një pjatë fasule të ngrohtë për të ngrënë. Udhërrëfyeni kërkoj nga njëri prej tyre të më ndihmonte të hiqja këpucët dhe çorapët që kishin ngjitur në plagët e hapura në këmbët e mia. Ai i lau ata dhe vuri një lloj ilaçi shtëpiak për të zbutur dhimbjen. Kur u përpoqa të ngrihem për të shkuar në banjë, nuk isha në gjendje të qëndroja në këmbë. Kisha nevojë për ndihmë. Kisha dhimbje në trupin, sikur të kisha ngarë me kalë për orë të tëra.

Udhërrëfyeni u largua pasi i dha udhëzime njërit prej fshatarëve se si të vazhdojmë me udhëtimin tonë të nesërmen.

Atë natë kemi fjetur ulur pranë oxhakut së bashku me disa njerëz që kishin qëndruar gjatë natës. Ditën tjetër ishte me diell dhe ngrohtë. Pushova dhe u përpoqa të shëroj plagët në këmbët e mia. Alberto fliste turqisht me disa prej burrave dhe ranë dakord se atë natë do të shkonim në Ferizaj, në Kosovë. Ata nuk parashikonin ndonjë vështirësi për të kaluar kufirin.

Më në fund erdhi nata dhe ne u përgatitëm për të vazhduar udhëtimin tonë drejt sigurisë. Më dhanë një palë sandale prej konopi, që të mund të ecja dhe na thanë lamtumirë duke na bekuar: "Le të jetë Allahu me ju. Le t'ju sjellë Allahu të sigurt dhe të shëndoshë në destinacionin tuaj".

-Rruga drejt kufirit

Ecëm shumë orë pa pushim dhe në heshtje. Për fat të mirë nuk ndjeva ndonjë dhimbje. Rruga deri më tani kishte qenë e vështirë, e pjerrët dhe kishte disa ngjitje të vështira. Tani ishte në rrafsh, vetëm se herë pas here duhej të kërcejmë disa gardhe dhe hendeqe të thata. Takuam disa udhëtarë të vetmuar, qoftë refugjatë ose kontrabandistë, të cilët na informuan për rrugën më të mirë që duhej ta merrnim. Mbaj mend gjallërisht momentin kur u ndaluam për të pushuar. Ishim të ulur dhe po fshiheshim ur në disa shkurre afër rrugës. Alberto dhe drejtuesi po pëshpëritnin mes tyre dhe pinin duhanin. Ata ishin ulur larg meje. Papritmas në qiell u shfaq hëna e plotë që e ndriçoi rrugën si dritë e ditës. Shikova përpjetë dhe nisa të lutem, duke dëshiruar që të fshihej pas ndonjë reje vetëm derisa të mund ta kalonim kufirin të sigurt. Unë po lutesha duke thënë se nëse do të kishim arritur deri më tani, se kjo ishte një shenjë se Perëndia donte që ne të mbijetonim.

Thua sa Perëndia më kishte dëgjuar, hëna u zhduk. Ky moment ishte shansi ynë, ne u hodhëm mbi një hendek dhe udhërrëfyesi filloi të fliste me zë të lartë: "Jeni në Kosovë". U ndjeva e hutuar. E kisha imagjinuar se kufiri ishte shumë i vështirë për të kaluar, me tela me gjemba dhe ushtarë, e jo vetëm mbi një hendek. Pas disa hapash udhërrëfyesi filloi të ulërinte si ujk, u hap një derë dhe shkuam.

Dhoma ishte shumë pak e ndriçuar. Dy burra me një pamje të ligë na lanë të hymë brenda. Njëri prej tyre duhej të na çonte në Ferizaj. Burri im ia dha udhërrëfyesit një letër për Levon ku thoshte se e kishim kaluar kufirin, ishim të sigurt dhe të paguheshin të gjithë njerëzit që na kishin ndihmuar deri tani.

Pasi u largua ai, e shikuam rreth dhomës. Ishte e zbrazët me përjash-tim të një dysheku në dysheme. U ulëm në dysheme shumë pranë njëri-tjetrit pa folur duke pritur të vijë mëngjesi. Nuk kemi fjetur fare. Burrat ishin ulën në dysheme, të mbështetur në murin para nesh, flisnin si me pëshpëritje. Isha shumë e frikësuar nga pamja e tyre. Mendova se mëngjesi nuk po vinte kurrë. Por erdhi dhe ishte një ditë e ngrohtë, e ndritshme që ishte e pazakontë në atë kohë të vitit.

-Hyrja na Ferizaj

Të nesërmen deshëm të shkojmë në qytet herët në mëngjes. Alberto planifikonte të takojë një person të cilin e njihnte dhe e dinte se ai mund të na ndihmonte. Ishim maskuar si dy gra myslimane që po shkonin me burrin e tyre në treg, të ulura në një karrocë të drejtuar nga qe. Duhej të qëndronim drejt, me vellot tradicionale të zeza që mbulonte fytyrat tona, këmbët kryqëzuara nën veshje dhe në heshtje. Në fillim ishte e lehtë. Por pas disa orësh, dielli në shpinën tonë u bë i padurueshëm. Nën maskë, ne ishim ende me veshjet e dimrit me të

cilat kishim ikur nga Shkupi. Të ngrohtit dhe lëvizja e vazhdueshme e karrocës e bënte të vështirë të qëndronim drejt dhe të zgjuar.

Më në fund arritëm në treg. Fshatari na la në një vend të izoluar nën hije që ta prisnim derisa të kthehej, pa frikë se dikush do të na bezdiste, askush nuk do të shqetësonte gra myslimane. Por ai nuk kishte mund të gjejë personin të cilin po e kërkonim, kështu që u desh të kthehemi prapa, sërish. U ngjitëm në karrocë, por tani dielli ishte para nesh. Kur arritëm pothuajse na ra të fikët nga etja dhe të nxehtit.

I hoqëm maskat dhe u ulëm në dysheme duke shikuar dy burra me mosbesim. Unë nuk fjeta duke menduar se mund të na vrasin dhe askush nuk do ta dijë ndonjëherë. Vendosëm që, mëngjesin e ardhshëm, të shkonim në qytet vetë. Do të merrnim përgjegjësinë, le të ndodhë çfarëdo qoftë. U treguam dhe ata ranë dakord.

Të nesërmen në mëngjes u lëshuam kodrës teposhtë drejt qytetit, nën diellin e padurueshëm. Ecëm pa menduar fare, hoqëm dorë nga ardhmëria duke lënë gjithçka në duart e fatit. Nga larg pamë një post ushtarak me roje. Iu afruam me kujdes, por u befasuan kur ushtarët e ngritën shikimin drejt nesh, por pa synuar të na ndalin. Ishin ushtarë italianë, të cilët po laheshin. Nga ajo që na thanë, e kuptuam se dinin se ne ishim hebrenj. Na lejuan të kalojmë. Ishin mësuar të shohin refugjatë hebrenj të cilit kalonin andej.

Vërejtën se disa dyqane tashmë ishin të hapura pavarësisht se ishte shumë herët. Iu afruam një furre dhe era e bukës sapo të pjekur na kujtoi se nuk kishim ngrënë shumë kohë. Blemë bukë dhe kërkuam ndonjë vend për të pirë diçka të nxehtë.

Ferizaji ishte qytezë e vogël ku të gjithë njiheshin mes veti. Arritja e një të huaji menjëherë vërehej.

Papritmas u gjendëm të vetmuar në mes të rrugës. Nuk kishte askush për ta pyetur ku të shkojmë. Nuk dinim çfarë të bënim.

Pastaj, dikush nga mbrapa e godet Alberton. Ky u kthye dhe u gjend ballë për ballë me një të ri i cili ia kërkoi kartën e identifikimit Albertos. Ky ia tregoi një kartë nga komuna e Gjilanit, një qytet në Kosovë. Në atë moment i riu filloi të qesh dhe e pyeti Alberto nëse ai nuk e njohu atë.

Për shumë vite burri im kishte udhëtuar gjithandej në Kosovë për biznes. Kishte pasur klientë hebrenj dhe myslimanë dhe ka qenë i njohur mirë. Njëri prej tyre kishte qenë ky i ri. Tani ishte polic. I vinte shumë keq, por duhej të shkonim me të në Kuesturë, selinë e policisë. Emri i Alberto në kartë ishte Ali Faik Murdedja dhe unë isha Emine, gruaja e tij. Si grua nuk ishte me rëndësi nëse nuk kisha dokumente identifikimi.

Gjatë rrugës për në shefat e policisë, njerëzit që ishin atëherë në rrugë shmangnin shikimin nga ne.

-Burgu në Ferizaj

Hymë në portën e selisë së policisë, kaluam disa hapa nëpër një oborr dhe pastaj hymë në ndërtesë. Sapo iu afruam shkallëve, nga dritaret e hapura dëgjuam britma të gëzimit. Shikuam përpjetë dhe pamë shumë njerëz, të cilët i njihnim nga Shkupi. Ata kishin ikur nga gjermanët para nesh. Ndjemë një lloj shpresë se çfarëdo që të ndodhte nuk ishte aq e tmerrshme. Derisa arritëm në katin e parë, të gjithë u burgosën në birucat e burgut duke e marrë edhe Alberton. Duke qenë gruaja e vetme në burg, më mbyllën në dhomën e policit kujdestar ku u desh të pres derisa shefi të më merr në pyetje. Dhoma kishte një stufë të ndezur një tavolinë dhe një karrige. U ula me bukën e pangrënë në duart e mia.

Pas pak kohe, nuk mund të them sa kohë, më çuan në zyrën e majorit. Ai më pyeti me një gjuhë të përsosur jugosllave, informacion

rreth meje, kryesisht të dhëna personale. Ky lloj marrjeje në pyetje është bërë për të gjithë të burgosurit hebrenj para një oficeri italian.

Gjermanët kishin sjellë ushtarë italianë në Kosovë.

Çështja më e rëndësishme ishte nëse kishim para. I thashë atij se në qytet ishte një tregtar mysliman, mik i burrit tim i cili do të përgjigjej për ne. Çdo vendim për të ardhmen tonë do të bëhej para një oficeri italian, por vetëm të nesërmen. U ktheva në të njëjtën dhomë ku qëndrova ulur gjithë natën duke u kotur, duke mos ditur se çfarë kishte ndodhur me Alberto. Të nesërmen në mëngjes dëgjova të burgosurit të dilnin në oborr për t'u larë. Dëgjova dikë duke u kollitur dhe e njoha kollën e dajës sim Dario, ishte vëllai i nënës sime. Papritmas dëgjova britma të policëve dhe njerëzve që vraponin përreth egërsisht. Nuk e dija se çfarë po ndodhte. Prita disa çaste, e hapa derën dhe shkova në një sallë që ishte bosh. Në anën tjetër të sallës pashë një derë tjetër. Ishte mbyllur. Kalova sallën hyra brenda në dhomë dhe e hapa një dritare për të parë nga ku po vinin të gjitha britmat. Pothuajse më ra të fikët.

Para meje pashë vijën hekurudhore dhe një konvoj vagonësh që po kalonin ngadalë. Dritaret e vogla ishin të mbyllura me shufra hekuri dhe përmes tyre mund të shiheshin shumë duar që kërkonin ndihmë. Kam dëgjuar ulërime dhe të qara. Nga dy anët e vagonëve ushtarët gjermanë po vraponin dhe bërtitnin. Në atë moment kuptova se ishte transportimi i hebrenjve të Shkupit në Gjermani dhe kampet e përqendrimit. Fillova të dënes me dëshpërim duke parë këtë ferr, duke qenë të paaftë për të bërë gjë. Mendova për prindërit e mi, gjyshërit, xhaxhallarët dhe hallat, fëmijët e tyre, kunata ime Rashel që ishte gati të lindte (më thanë se ajo kishte lindur fëmijën në fabrikën e Monopolit), të afërmit e mi, miqtë. Populli hebre i Shkupit. Nuk mundesha të ndalem së qari.

Kur treni u zhduk, u ktheva në dhomën tjetër. U ndjeva e rraskapitur dhe nuk mund ta kuptoja atë që e kisha parë. U ula, fillova të haja bukën, duke qarë gjithë kohën. Më zuri gjumi.

Pas një kohe të gjatë, polici më zgjoi. E konfirmoi atë që tashmë e dija. Konvoi i vagonëve që i kisha parë duke shkuar, ishte konvoj i cili i çoi hebrenjtë e Shkupit në Gjermani. Rrugës drejt zyrës së majorit, ai u përpoq të më ngushëllonte duke thënë se Allahu do të na ndihmonte. Ia përsërita majorit se kishim një mik në qytet. Ai foli me një nga rojet. Roja doli dhe u kthye pas gjysmë ore shoqëruar me një zotëri që nuk e njihja. As ai nuk më njihte. Pas një kohe unë kuptova se natyrisht që ai nuk më dinte mua, sepse ishte mik i Albertos. Ata dërguan dikë për ta marrë Alberton, e njohën njëri-tjetrin dhe përqaftuan fort. Ai bisedoi me majorin në shqip dhe na liruan aty-për-aty. U larguam nga burgu dhe shkuam në shtëpinë e Sulejmanit.

Sulejmani, ishte shok i Albertit, ishte i martuar dhe kishte një djalë 5 vjeç. Gruaja e tij na mirëpriti ngrohtësisht dhe u interesua për nevojat tona të menjëhershme. Nuk mund të ndalonim së qari dhe ishim shumë të mallëngjyer. Nuk thamë asnjë fjalë për atë se çfarë po ndodhte, por ata tashmë e dinin dhe u përpoqën të na ngushëllonin, duke folur për gjëra të tjera, sepse nuk dinin çfarë të thoshin apo të bënin.

Në kohën e drekës u ulëm në dysheme në jastëkë rreth një tryeze të rrumbullakët të ulët. Nuk kisha ngrënë asgjë për më shumë se 24 orë, por edhe kështu nuk isha në gjendje të fus diçka në gojë. Ata vënë në qendër të tryezës një pjatë për shërbim plot me mish dhe fasule dhe të gjithë hanin prej saj me duar. Alberto hante pa asnjë problem, por unë thjesht nuk munda. Ndjeva sikur më vellej. Hëngra vetëm pak pasi më sollën një pjatë të vogël dhe një lugë për mua.

Pas kësaj pimë pak kafe (bërja kafe disa herë në ditë ishte e domosdoshme). Alberto dhe Sulejmani shkuan për të gjetur një taksì

që do të ishte i gatshëm të na çonte në Shqipëri. Do të shkonim në Shkodër (Skutari në italisht).

Unë qëndrova me gruan e Sulejmanit në shtëpi. Ajo, duke parë se nuk mund të ndaloja duke qarë, e luti një shoqe të vinte dhe të dyja u përpoqën të më shpërqendronin. Edhe ajo kishte një djalë të vogël dhe të dy fëmijët shkuan në oborr për të luajtur. Ato folën për fëmijët e tyre dhe ishin të lumtura të dinin se edhe unë po prisja një fëmijë. Fëmija i shoqes ishte 5 vjeç dhe ishte veshur me një kostum dhe kravatë. Dukej si një xhuxh i vogël. Dhe kur ai u largua nga oborri, erdhi dhe u ul në prehrin e nënës dhe filloi të pinte qumësht nga gjiri i saj, pamja ishte aq e çuditshme sa që mu desh të qeshi.

Ndërkohë, Alberto kishte gjetur një taksi që ishte i gatshëm të niset me ne në udhëtimin e gjatë për në Shqipëri. Ne vazhduam të bisedojmë për udhëtimin tonë të nesërmen deri vonë, kur papritmas dëgjuam një trokitje në derë. Një grua myslimane e veshur me të zeza me fytyrën e mbuluar hyri. Në fillim askush nuk kishte asnjë ide se kush ishte ajo, por pasi e nxori vellon nga fytyra, u befasuam kur e pamë dajën tim Egisto, vëllai më i vogël i nënës sime. Ai ishte larguar prej Shkupi para nesh dhe ishte fshehur në shtëpinë e një mikut. Nga ky mik kishte mësuar se një çift i ri nga Shkupi ishte te fqinjët. Ishte shumë i lumtur të na shohë dhe të jetë bashkë me ne; ai kërkoi të udhëtonte me ne për në Shqipëri. Natyrisht, u pajtuam. Ai i kishte lënë pas gruan dhe vajzën e tij.

Atë natë këta njerëz na e liruan dhomën e tyre të gjumit dhe ishte nata e parë që kur ishim larguar nga shtëpia jonë në Shkup, që mund të pushonim vërtet. Ditën tjetër u zgjuam me ndjenjën se mund të përballlemi një të ardhme të pasigurt. Daja im arriti shumë herët i padurueshëm të largohet. Gruaja e Sulejmanit më dha një çador të zi, veshje tipike myslimane dhe një vello të zezë për të mbuluar fytyrën time.

U thamë lamtumirë, shumë mirënjohës për të gjitha gjërat që i kishin bërë për ne. Dhe u nisëm rrugës sonë.

-Udhëtimi në Shqipëri

Rruga për në Shqipëri ishte nëpër një mal me kthesa shumë të ngushta të rrezikshme. Të gjithë heshtnim, secili prej nesh i zhytur në mendimet e tij. E ardhmja dukej shumë e zymtë.

Makina ishte shumë e vogël, vetëm për katër persona. Alberto dhe Egisto u ulën në pjesën e pasme të ulur dhe unë pranë shoferit. Ai ishte i heshtur dhe nuk pyeste asgjë, por hera herë e vëreja se dukej i shqetësuar, fakti që nuk kishim ndonjë bagazh mbase ishte i dyshimtë. Më shikonte në një mënyrë të pakëndshme. Duke u ndjerë shumë e shqetësuar kthehesha për ndihmë, por Alberto më bënte shenja të më heshtë. Kishte frikë ta shqetësonte shoferin. Çdo gabim mund të nënkuptonte të shkosh te poshtë në humnerë.

Gjithë rruga deri në Shkodër ishte ferr. Nën çadër kisha veshur rrobat e dimrit dhe një pallto shumë të trashë. Djersitesha dhe mbi krejt këtë më duhej të mbrohem nga shoferi. E vuri dorën në gjurin tim dhe pavarësisht përpjekjeve të mia nuk u zbraps.

Në mesditë arritëm në Skodër në adresën që Alberto ia kishte dhënë shoferit. Njeriu që hapi derën ishte shumë i befasuar kur pa tre të panjohur që qëndronin para tij. Ai lexoi letrën që vëllai i tij Bedi kishte dërguar. Në këtë letër Bedi i kishte kërkuar vëllait të tij të na ndihmonte dhe ia kishte shpjeguar se kush ishim. Emri i tij ishte Xhemil.

Paguam taksistin, shkuam në shtëpi, u ngjitëm shkallëve dhe hymë në dhomën e pritjes së familjes. Çifti kishte gjashtë fëmijë, katër vajza adoleshente dhe dy djem të vegjël. Pasi u prezantuam dhe pimë kafe, kërkuam të na ndihmojnë. Gjëja e parë që na nevojitej ishte një vend

për të jetuar. Ai e njihte një mik që kishte me qira dhoma në të njëjtën rrugë dhe e kishte një të lirë. Shkuam ta shohim dhomën, e morëm me qira menjëherë duke planifikuar që të shkojmë atje që atë natë. Pronarët jetonin në katin e dytë. Dhoma ishte bosh dhe shumë depressive. Kishte dy dritare që shikonin në oborr, poshtë tyre kishte dy stola të bashkangjitur për muri. Banja ishte një vend i vogël pas një dere me xham të tymosur, një dysheme me çimento dhe një vrimë në qendër për kullim. Kishte disa rafta pas derës dhe pas disa hapash ishte tualeti turk, e aty s'kishte tas tualeti. Lavamani i kuzhinës ishte i vetmi në dhomë dhe ishte për të gjitha qëllimet. Nuk kishte asnjë rubinet uji, kështu që çdo herë që kishim nevojë për ujë, duhej të dilnim te pompa. Kuzhina ishte shumë e errët. Xhemili na dha disa dyshekë dhe disa gjëra për nevojat tona të para. Dyshekun e madh e vendosëm në dysheme për mua dhe burrin tim, dhe një i vogël mbi një nga bankat për dajën tim.

Të gjitha këto rregullime më bënë të ndjehem më shumë në depresion. Nuk ankohesha sepse me të vërtetë nuk më pengonte. Mendoja vetëm për familjen time. Imagjinoja tmerret në të cilat ata jetonin. Pothuajse isha verbuar duke qarë.

E fikëm dritën e dobët dhe ramë të flemë. Ndjeva se diçka vraponte mbi mua. E ndezëm dritën dhe pashë disa minj. E lamë dritën të ndezur për t'i trembur, por nuk ndihmoi, ata vazhduan të vrapojnë rreth e rrotull. Por pas një kohe vërejtëm se ky nuk ishte problemi i vetëm. Pleshta po binin nga tavani.

Mëngjesin tjetër Xhemili dhe Alberto shkuan në treg për të blerë disa gjëra që na nevojiteshin së pari. Për disa ditë kemi ngrënë vetëm bukë dhe djathë. Daja im e ndante bukën në tre pjesë. Unë i merrja copat më të mëdha të bukës, më duhej të ha për dy vetë. E morëm një tavolinë të vjetër dhe një karrige, por sa filluam të hamë, nga kaf-

shata e parë u furëm dhe nuk mundnim të gëlltisim. Menduam për familjen tonë, nëse ata kishin diçka për të ngrënë ose nëse ishin të gjallë dhe filluam të qajmë.

Xhemili kishte një punëtori ku bënte pëlhura me ngjyra të ndryshme për përdorimin nga fshatarëve përreth. Vegjët të ishin prej druri dhe shumë rustike. Kishte katër punëtorë. Daja dhe burri im filluan të shkonin atje për t'ua tërhequr vëmendjen dhe unë isha vetëm në shtëpi. Një ditë, gruaja e qiradhënësit zbriti për të më takuar. Komunikonim me duar, por çdo herë që mendoja se po pyeste për nënën time filloja të qaj dhe komunikimi përfundonte aty. Gjithsesi unë e kuptoja se ajo ishte e gatshme të më ndihmonte nëse më duhej ndihmë.

Disa ditë më vonë, burri im me ndihmën e Xhemilit bleu disa enë kuzhine; gota, takëm, enë dhe pjata, një stufë të vogël për të filluar të gatujmë, për të filluar një jetë normale. Por në momenti kur ngelja vetë, filloja të qaj.

Unë nuk i dija gjërat që një shtëpiake duhej të dine. Një ditë Alberto më solli mish dhe fasule për të gatuar, daja më shpjegoi se si ta gatuj ushqimin, sepse unë s'e kisha idenë si duhet. M'u desh të pyes fqinjën si të ndezi stufën. Më kujtohej se si nëna ime gatuate të njëjtin ushqim, por kjo nuk ndihmonte, zakonisht ushqimi digjej. Kur burrat vinin për të ngrënë, duhej të më ngushëllojnë përsëri dhe u të hanim bukë dhe djathë. Në fund dhe për të përmyllur këtë problem ata vendosën të blejnë ushqime të përgatitura.

Larja e pak rrobave që kishim, ishte torturë. Nuk e dija si. E mbushja lavamanin e kuzhinës me ujë të nxehtë që kisha nxehur në stufë, i fusja rrobat dhe filloja t'i laja dhe kur mbaroja duart i kisha shumë të lënduar dhe me plagë. Sërish fillova të qaja.

Isha vetëm 23 vjeç, me mallin që e kisha humbur të gjithë familjen, dhe me obligim të kujdesem për dy burra pa ditur si t'ia bëj me ta,

dhe çdo ditë më e rëndë se ajo paraprake dhe me shtatzëninë time. E ndjeja se nuk kisha më shumë forcë.

Një ditë isha vetëm në shtëpi, dëgjova britma dhe klithma që vinin nga kati i sipërm. E pyeta qiradhënësit se çfarë kishte ndodhur dhe me gjeste ai më tregoi se gjermanët e kishin vrarë vëllain e gruas së tij. Ai ishte një partizan. Në Shqipëri ishte e zakonshme t'i sillnim gra që kishin aftësi të veçanta për të qarë dhe vajtuar kur ndonjë familje ishte në zi. Zhurma ishte e padurueshme dhe kaq e trishtueshme sa që unë fillova të qaj pa mundur të ndalem. Kur Alberti dhe daja im erdhën në shtëpi më gjetën në një det lotësh. Ata vendosën se duhej të dilja më shumë për të shpërqendruar vetveten.

I vetmi person që njihja ishte gruaja e Xhemilit. Ditën tjetër më çuan në shtëpinë e Xhemilit dhe më thanë se do të më merrnin në agim. Ata kishin filluar të punonin me Xhemili për të rritur prodhimtarinë e dyqanit. Që të dy kishin punuar në Shkup në industrinë e tekstilit dhe ishin ekspertë.

Shqipëria, si shumë vende evropiane ishin pushtuar nga gjermanët, por atje kishte edhe shumë trupa italiane. Shumë partizan fshiheshin gjatë ditës në male dhe zbritnin natën për të sulmuar kazernat e armikut, në mënyrën më të mirë që mundnin. Çdo natë në afërsi të shtëpisë kishte të shtëna prandaj ishim të vëmendshëm për çfarëdo rreziku.

Populli shqiptar ishte shumë i guximshëm. Shumica e tyre kishin armë në shtëpitë e tyre dhe të gjithë luftonin kundër pushtuesit në mënyrën më të mirë që mundeshin. Shumë gra hoqën padorin dhe shkuan në malet për të luftuar krah-për-krahu me burrat.

Ne vazhduam me përpjekjet për të jetuar një jetë normale, dhe pas një kohe jeta jonë e përditshme ishte një rutinë. E kam kaluar pothuajse çdo ditë me Sabilen, gruan e Xhemilit. Bijat e tyre ishin

shumë miqësore. Shpesh shkonim për të vizituar miqtë e tyre, gjithmonë në veshjet myslimane dhe fytyrën e mbuluar. Me ta ndihesha i sigurt. Përballë shtëpisë së tyre jetonin familjen Shurdha. Bijat e tyre ishin shumë kureshtarë dhe donin të takoheshin me mua. Kështu, një ditë gjatë vizitës sime të zakonshme te Sabilja, ajo më mori atje për t'i takuar. Kaluam portën dhe hymë në një kopsht shumë të madh të mbajtur mirë. Kishte një makinë të parkuar. U ngjitëm shkallëve për-pjetë dhe hymë një dhomë shumë të madhe. Disa vajza të reja ishin ulur atje. Ishin shumë të lumtura që takoheshin me mua dhe duke e vërejtur shtatzëninë time të përparuar më mbuluan me vëmendje. Kuptova pak gjuhën dhe kur kërkuam familjen time fillova të qaja dhe ata qanë me mua.

Familja Shurdha kishte biznes me parfume dhe duhan, dhe ishte një nga familjet më të pasura në Shkodër. Shtëpia dykatëshe ishte jashtëzakonisht e madhe. Në katin e parë jetonte pronari me një djalë dhe dy vajza. Vëllai i tij jetonte atje dhe dy motrat e tij me familjet e tyre. Në shtëpinë e tyre të madhe i kishin të gjitha perimet që i duheshin familjes, kishte një ahur të madh me lopë, pula dhe pemë frutore.

Unë fillova të vizitoj edhe këtë familje dhe të dy familjet ishin shumë miqësore ndaj meje. Bijat e Xhemilit bënë gjithçka që ishte në fuqinë e tyre për të më bërë të ndihesha rehat. Të njëjtin trajtim që mora nga familja Shurdha, ata përgatitën të gjitha llojet e ëmbëlsirave tipike myslimane për mua dhe nëse e vërenin se isha e pikëlluar, vallëzonin dhe këndonin që të më bëjnë të ndihem më mirë. Natyrisht, gjithmonë pasi pinim kafe. Ishte zakon. Dhe kur largohesha, mi mbushnin xhepat me gjëra për burrin tim.

Kur e vetmja familje hebraike që jetonte në Shkodër u deportua nga nazistët, miqtë e mi e dinin të vërtetën për ne dhe për atë se çfarë po ndodhte.

Vera erdhi dhe ishte shumë e nxehtë. Unë ende i veshja të njëjtat rroba të dimrit që kur ishim larguar nga Shkupi. Koha për të lindur po afrohej dhe unë isha e shqetësuar, sepse unë nuk kisha ndonjë veshje për foshnje të porsalindur. Një ditë, (çdo shkoja në njërën prej familjeve, sepse nëse qëndroja në shtëpi, qaja së bashku me gruan e pronarit, secila prej nesh e varrosur në dhimbjen e vet) unë u befasova nga Sabilja. I kishte larë dhe hekurosur rrobat e djalit të saj kur kishte qenë foshnjë dhe ajo m'i dha mua. U ndjeva shumë mirënjohëse. E njëjta gjë ndodhi edhe me bijat e familjes Shurdha, ata kishin qepur një fustan mëndafshi për mua.

Që atëherë unë nuk kam takuar ndonjë anëtar të familjes së tyre. Zhurma rreth fustanit ishte aq e zhurmshme sa që nëna e tyre erdhi për të parë se çfarë po ndodhte. Kështu e takova. Babai donte të më njihte.

Unë shkova në një dhomë të gjallë, të madhe, aq me shije sa që u habita. Kati ishte i mbuluar me qilima të mrekullueshme të mëdhenj, mobile të bukura, piktura që vareshin nga muret dhe vitrina plot me ornamente. Babai ishte një njeri i këndshëm i moshës së mesme, dhe duke vërejtur se po ndihesha e shqetësuar, me mirësi më luti të ulesha. Deri atëherë prezantohesha si një grua myslimane nga Bosnja, duke kërkuar strehim, si shumë të tjerë, nga gjermanët. Por ai tashmë e dinte të vërtetën. Më tha se e dinte historinë time, se isha hebreje dhe nuk duhej të kisha frikë. Dhe për të më siguruar sinqeritetin e tij ai do të më thoshte një sekret që edhe djali i tij nuk e dinte. Ai udhëtonte jashtë shtetit për biznes, kryesisht në Austri. Atje ishte njohur me një tregtar hebre që e kishte lutur të ruante një

sandëk plot me stoli familjare, deri në fund të luftës. Kishin rënë dakord t'i dorëzonin ato çdo anëtar të familjes, i cili do të mbijetonte. Në rast se askush nuk do të vinte, stolitë do të ishin të tijat. Ai më tha se një nga vajzat e këtij njeriu e kishte kontaktuar atë nga Hong Kongu dhe se ai ishte në ankth për t'ua kthyer atyre stolitë, që të ishte i qetë. Ai më siguroi përsëri dhe më dha fjalën e tij. Mund t'i besoja.

Para se të largohesha, vajzat e tij më befasuan përsëri, më dhanë një fustan tjetër dhe ishte një arsye për të filluar të qaj përsëri.

Një ditë derisa po kthehesha nga shtëpia e Xhemilit, thellë në mendimet e mia për familjen time, u largova pak nga rruga e zakonshme, ngrita sytë dhe para meje e pash Vito Mandiloviçin, mikun tonë nga Shkupi. Ai ishte shumë i habitur që më pa, por nuk tha një fjalë, por më ndoqi deri shtëpinë time. Kur ishim të sigurt brenda shtëpisë, u përqaftuam duke qarë. Kur Alberto dhe daja im erdhën në shtëpi nuk mund të ndalonim vajin dhe përfundimisht u qetësuam dhe ai na tregoi se si ai dhe motrat e tij kishin ikur nga gjermanët.

Dita që gjermanët kishin rrethuar të gjithë hebrenjtë e Shkupit, ai dhe familja e tij ia kishin dalë të fshiheshin në një bunker pranë shtëpisë së tyre. Atë natë ai dhe dy motrat e tij kishin kaluar kufirin me ndihmën e një busulle. Ata jetonin në lagjen katolike së bashku me shumë çifutë të cilët paraqiteshin si katolikë. Ata takoheshin shpesh dhe në një prej takimeve, ai u njoh me një mjek pediatër. Ai më këshilloi të shkoj e të shihja atë lidhur me gjendjen time. Më premtoi se do t'i tregonte asaj për mua.

Pas disa ditësh mora guximin dhe vendosa të shkoj ta shihja. Ishte mjeke e fëmijëve, por në Shqipëri punonte si gjinekologe për gratë myslimane, sepse ato e kishin të ndaluar të shkonin te ndonjë mjek mashkull. Ishte shumë e lumtur që më takoi dhe më tha, qoftë ditën ose natën, në momentin kur të fillojnë dhimbjet e lindjes, ta thërrasim atë.

Një ditë, ndërsa isha në rrugë me Sabilën, vrapova në një prift jugosllav²¹. Iu afrova, i thashë se isha çifute, e frikësuar për atë që dë të ndodhte në të ardhmen me okupimin gjerman, dhe e luta të më konvertojë në besimin e krishterë. Ai më shikoi me ngulm dhe më tha se do të vijë dita kur do të isha krenare që jam hebreje.

Vito na vizitonte shpesh. Punonte me një tregtar shumë të pasur katolik, dhe kur Vito i tha atij për përvojën e madhe të burrit tim në industrinë e tekstilit, ai deshi ta takonte menjëherë.

Alberto, gjithmonë shumë i etur për çdo gjë që kishte të bëjë me çështjet e tekstilit u pajtua. Shkoi për të parë atë dhe derisa kishin qenë duke ecur nëpër magazinën e tij ata kishin shkuan në një dhomë të pajisur me tufa fije. Ai nuk e dinte çfarë të bënte me makinat si dhe fijet, dhe se do t'i paguante Albertos një shumë të madhe parash nëse Alberto do të mund t'i ndihmonte në zgjidhjen e këtij problemi. Alberto i kërkoi atij të merrte pambuk në vend të parave, dhe ai pranoi.

Përvoja e burrit tim kishte të bëjë me shumë vite punë me babanë e tij, i cili para luftës ka pasur një biznes të madh, për import-eksport në Shkup, të mallrave të tekstilit. Ai kishte vënë re se në mesin e paketave kishte pambuk anglez, shumë më të shtrenjtë se të tjerët. Ai filloi të klasifikojë pambukun sipas cilësisë dhe ia tregonte tregtarit mënyrën më të mirë për të përdorur pambukun me fitim. Ai ishte shumë i kënaqur me punën e Albertos, por tha se preferonte të paguante në para dhe jo pambukun anglez që burri im donte. Ia pagoi një shumë të madhe parash, duke u siguruar që ai të merrte ndihmën e ardhshme. Ai la të kuptohet se ishte i sigurt që Alberto nuk ishte mysliman.

²¹ Është fjala për prift i ritit ortodoks.

Me këto të holla ne ishim në gjendje të blejmë disa gjëra për foshnjën e ardhshme dhe disa veshje për Alberton, i cili pothuajse s'kishte gjë për të veshur.

Ishte një gëzim i vogël pas shumë muajsh pikëllimi.

Sabilja më dha një djep të vogël hekuri dhe një vaskë për foshnje. Gjithçka ishte gati, por ndjehesha e stresuar dhe e shqetësuar, sa më shumë që po afroreshin ditët e lindjes.

Deri në atë kohë daja im u zhvendos nga dhoma jonë. Me foshnjën e cila po vinte ai e kuptoi se ishte e pamundur të qëndronte në të njëjtën dhomë me ne.

Në Shkodër ishte familja Adidges, një çift me dy fëmijë të cilit i njihnim në Shkup dhe ishin të interesuar të punojnë me Alberton. U thamë se kjo ishte e mundur vetëm pasi të lindi. Nëna, tezza Venezia, i tha burrit tim ta thërriste atë, kur të vinte koha për lindjen e foshnjës.

Një mëngjes kur u zgjova ndjeva një dhimbje të fortë dhe e dija se ishte koha.

Alberto vrapoi ta thërret Dushankën, mjeken, tezën Venezia dhe Sabilen. Gruaja e qiradhënësit zbriti, solli një lëkurë shumë të trashë, mendoj se ishte lëkurë ariu dhe më tha të shtrihesh mbi të. Kisha dhimbje të tillë që nuk lejonte asnjë prej tyre të më prekte, përveç mjekes. Të nxehtit ishte i padurueshëm. Dritaret u hapën kah oborri dhe unë mund të shihja fëmijët e fqinjët të përkulur, duke u përpjekur të shohin se çfarë po ndodhte. E dëgjoja Alberton, dajën tim dhe Viton duke folur. Ishte më shumë se sa unë mund të duroja, dhe iu luta grave në dhomë, duke u përpjekur të ngrihesha, vetëm për t'i mbajtur larg vete të gjithë. Vetëm atëherë unë nuk mund të mbaja më në britmat. Teta Venezia më mori dorën duke më ngushëlluar. I ndiqja udhëzimet e mjekes, por e ndjeva se po bëhej

gjithnjë e më e vështirë. Dhe kur të gjithë forcat më kishin lënë, dëgjova britmën e një foshnjës. Ishte vajzë... Doja vetëm të fle, e lodhur, dhe mezi e shikova kur ajo u gjet në krahët e mi. Më ngritën nga dyshemeja, më vendosën në stol mbi një dyshek për të pushuar, më rifreskuan dhe vendosën pranë bankës djepin me foshnjën.

E quajtëm Drita, dritë në shqip.

Pasi ata u larguan dhe qetësia u rivendos, burri dhe daja im erdhën për të parë foshnjën e posalindur. Vetëm atëherë e shikova atë. Ishte si një kukull e vogël, me flokë të zezë dhe nuk mund të besoja se ishte bija ime.

Për ditët e ardhshme, teza Venezia erdhi të kujdeset për mua deri sa u rimëkëmba.

Miqtë e mi të familjes Shurdha ishin shumë të lumtur të dëgjojnë se foshnja kishte lindur dhe më dërgonin çdo ditë qumësht të freskët. Tani, të gjitha shqetësimet e mia i përkisnin vajzës sime, dhe gëzimi im më i madh ishte ta kisha në krahët e mi. Fillimisht kisha frikë ta laja, ajo dukej aq e vogël dhe e brishtë dhe Alberto duhej të më ndihmonte. Ishte verë dhe shumë nxehtë. E merrja djepin në oborr, e lidhja një litar nga djepi deri në kuzhinë ku punoja dhe çdo herë që qante foshnja, e tërhiqja litarin për ta përkundur dhe për ta qetësuar. Ishte e vetmja mënyrë që të mund të bëja diçka dhe në të njëjtën kohë ta mbaja të qetë.

Një javë më vonë e dija se daja im kishte shkuar në një dhomë në vendin fqinj me vëllain e tij Dario dhe nipin Moni. Ai ishte 15 vjeç dhe një ditë u shfaq në pragun tim, duke zbritur rrugës me qetësi, pa u shqetësuar për rreziqet, në njërën anë gjermanët dhe në anën tjetër partizanë. Ai donte të vinte, të rrinte pranë fëmijës dhe ta përkundë nëse ajo qante...

ПРИКАЗНАТА НА МИМИ КАМХИ ЕРГАС - ФАРАЦИ:

-Животот под нацистичка окупација

Имав големо семејство. Родителите на мајка ми имаа десет деца: 4 сина и 6 ќерки, кои сите беа мажени и имаа деца.

Живеевме во Скопје, главен град на Македонија, во истото соседство, еден покрај друг.

Семејниот живот беше многу значаен.

Евреите, меѓу кои повеќемина беа ситни трговци, живееја во близина во еврејскиот кварт, каде што имаа училиште, синагога и клуб за дружење.

Заедно со германските трупи дојдоа бугарски војници. Многу Македонци се бугарски потомци. Првите неколку месеци поминаа релативно мирно. Водачите на еврејската заедница нè информираа за барањата на Германците. Првото беше на нашата облека да носиме ознака на Давидовата ѕвезда и во средината да стои зборот Евреин. Таа ознака мораше да биде сошиена на левата страна и да паѓа в очи. Сите Евреи од 6-годишна возраст мораа да ја носат оваа ознака.

Полицискиот час за Евреите почнуваше од 20:00 навечер до следниот ден наутро до 06:00 часот. Непочитувањето на некоја од овие наредби значеше затвор или смрт.

Во деновите што следеа по окупацијата, Германците ги конфискуваа големите куќи на богатите луѓе и во нив ги утврдија институциите на Гестапо и живеалиштата на германските војници со повисок ранг.

Дојде летото и сè изгледаше мирно. Не беше забележан ниту еден необичен инцидент, па луѓето се олабавија и се чувствуваа безбедно. Можевме секаде да одиме без проблеми, а германските војници речиси и не ја забележуваа Давидовата ѕвезда што ја „красеше“ нашата облека.

По неколку месеци тивок живот, ненадејно градот беше нападат од српски Евреи на нивниот пат кон Косово. Косово, на север беше окупиран од италијанските војници, прераснувајќи во единственото место каде што можеше да се бара засолниште. Југот целосно беше опколен со земји под нацистичка окупација и во таа насока не можеше да се бега. Овие бегалци ни кажаа за сверствата и за убиствата што беа направени главно врз Евреите од страна на Германците, но дури и тогаш не можевме да поверуваме и мислевме дека едноставно ќе одиме на принудна работа во Германија.

Овие бегалци нудеа да платат високи парични износи за да ја поминат границата и така тие можеа да најдат луѓе кои би ги пренеле преку границата и покрај опасноста. Евреите во Скопје почнаа да се чувствуваат исплашено, но дури и тогаш тие не можеа себеси да се натераат на таков акт, а пак одделувањето од своите семејства беше речиси незамисливо.

Во меѓувреме, германските наредби секојдневно стануваа сè потешки.

Следната наредба на Германците беше дека Евреите мораат да живеат така што во една соба ќе престојуваат најмалку две лица, што нè натера да се преселиме во куќи кои беа доволно големи да ги соберат не само членовите на семејството туку исто така и пријателите и соседите. Така, го затворавме просторот на живеење што стануваше сè помал од ден на ден.

Иако оваа ситуација стануваше сè потешка, ние сеобидовме да продолжиме со нашите животи како да е сè нормално, прославувајќи ги родендените и свадбите. Во тоа време, јас бев во брак и отидов да живеам во домот на родителите на мојот брачен другар. Сè додека... следната наредба на нацистите упатена кон Евреите беше забраната на движењето по сите главни улици во градот, да престојуваат на јавни места како кина, паркови, кафулиња, продавници, ресторани итн. ... Во тој миг Евреите сфатија дека се случуваше нешто многу сериозно... но мнозинството од популацијата си продолжи да живее на вообичаен начин. Ги отвораа своите продавници за време на дозволениот временски период, сè додека еден ден не дојдоа и не ги најдоа продавниците конфискувани од страна на Гестапо.

Во тој момент знаевме дека паднавме во нацистичката стапица... Тие нè држеа во привиден мир терајќи нè да веруваме дека можеме да живееме речиси нормално, чекајќи го вистинскиот момент да почнат со реализација на нивниот план „истребување на сите Евреи во Македонија“.

Започна очајна потрага по начин како да се избега.

Со месеци претходно, јас се чувствував многу исплашено. Од почетокот на германската окупација имав чувство дека ситуацијата во која живеевме е многу полоша отколку што многумина веруваа дека не е така. Никој не сакаше да ме слуша кога реков дека мораме да бараме начин да избегаеме. Внимателно ги слушав бегалците кои поминуваа низ Скопје и им верував во секој збор спротивно на општото убедување.

Сега веќе не можевме да ја негираме суровата реалност. Потребата да се подготвиме за несигурната иднина стана задолжение. Секоја вечер, по вечерата, жените седнуваа во кујната и шиеја вреќи

за алатките кои ќе им бидат потребни во камповите за принудна работа во Германија. Мажите остануваа во трпезаријата, зборувајќи за иднината и обидувајќи се да ги визуализираат можностите. Јас бев со нив. Тие ми се потсмеваа секојпат кога велев дека итаме кон нашата смрт и кон камповите за работа. Никогаш не го напуштив местото покрај мојот сопруг. Бев сигурна дека тој би нашол начин за бегство.

-Летот од Скопје

Сите членови на семејството Фараги (Faraggi) живеат заедно во куќата на родителите на мојот сопруг: седум деца, синови и ќерки на свекорот и свекрвата и две внучиња.

Една ноќ како што седевме околу масата – тивки, секој изгубен во своите мисли, нè стаписаа неколку чукања на вратата. Се погледнавме мешу себе без здив со страв претчувствувајќи го најлошото. Не се осмеливме да ја отвориме вратата, се чувствувавме како да сме парализирани. Чекавме. Тие повторно чукнаа, овој пат посилено. Беше поминало долго време по започнувањето на полицискиот час и Алберто ја отвори вратата, исплашен дека соседите би излегле за да ја проверат причината за вревата. Неговиот пријател Левон Армаганиан (Levon Armaganian) се втурна внатре блед како мртовец. Германците ќе го затвореле градот на полноќ и ќе го заробеле целото еврејско население. Тој би можел да нè спаси само мојот сопруг и мене. Веќе беше доцна ноќ, па моравме да заминеме во тој ист момент. Го почувствувавме смртоносниот терор и како диви животни отрчавме во нашата соба, ги наполнивме џебовите со сè што ни беше при рака и побегнавме не погледнувајќи зад себе.

Левон кажа каде да се оди. Тој го возеше својот велосипед следејќи нè до местото каде што моравме да се криеме чекајќи го правиот момент за да избегаме. Ја истргнавме жолтата Давидова ѕвезда од нашата облека, ја фрливме на земја и почнавме да маршираме.

Беше 10-ти март 1943 година.

Беше зима. Беше многу студена ноќ. Ветерот беше силен, врнеше и снежеше. Одевме брзо низ празните темни улици и по многу кружења стигнавме пред договорената врата. Се изненадивме кога не го видовме Левон. Тој требаше веќе да биде пристигнат, бидејќи замина пред нас и возеше велосипед. Чекавме извесно време кое ни се чинеше како век, премрзнати и преплашени, мислејќи што би се случило ако полицијата нè најде на улицата во текот на полицискиот час.

Јас го знаев човекот што нè чекаше да дојдеме. Пред војната тој беше кројач. Сега тој беше полицаец расположен за прикривања во неговата куќа за голема сума пари. Алберто беше исплашен и веќе не сакаше да чека. Близу живееја моите родители и тој сакаше да влезе кај нив и против моето спротивно мислење. Јас бев сигурна дека со или без Левон тие нè чекаа. Во тој момент Левон пристигна и ние брзо влеговме внатре.

-Во куќата на полицаецот

Веќе влезени внатре и откако се смиривме, тие ни објаснија дека е од извонредна важност да не се излегува, единствено во моментот кога ќе ја преминуваме границата. Бегството мора да биде многу добро испланирано, мораме да се движиме незабележливо, во спротивно луѓето кои ни помогнале би можеле да се најдат во смртна опасност. Левон беше задолжен да го најде водичот,

еден пријател и деловен партнер на Алберто (и двајцата продаваа стока од Скопје во Косово пред војната) кој ги знаеше сите сигурни патишта за поминување на границата.

Левон замина со ветување дека следното утро ќе дојде со добри вести.

Ноќта не можевме да спиеме. Нашите мисли беа упатени кон нашето семејство, семејството што го оставивме набрзина без да се збогуваме. Дали тие беа исплашени? Дали се чувствуваат безнадежно? Не знаеја дали сме успеале и дали пристигнавме безбедно на нашата дестинација.

Сопругата на полицаецот имаше работилница за шиене. Секое утро таа ја отвораше за да ги прибере работниците, затоа ние моравме во текот на денот да се криеме сè додека и последниот од нив не си заминеше.

Следното утро се разбудивме многу рано, се напивме кафе и влеговме во плакарот кој не беше ништо друго туку една дупка широка еден метар на половина метар. Потоа, плакарот беше прекриен со гардероба за да се покријат трагите. Внатре беше црна темнина. Отпрвин не можевме ништо да видиме, но по неколку мига забележавме мала клупа до сидот. Просторот до сидот пред нас беше толку мал, така што ако еден од нас седеше, другиот беше пригмечен до сидот и не можеше да мрда. Беше вистинско мачење ако се посакаше да се смени положбата. Не можевме да зборуваме, да се движиме или да испуштаме каков било звук, темнината и недостигот од воздух си го земаа данокот. Силата нè напушташе. Изгубивме чувство за времето. Бевме сигурни дека нема да излеземе живи.

Најпосле, вратата се отвори и излеговме оттаму тешко дишејќи, речиси слепи. Полицаецот и неговата жена ни помогнаа да

седнеме, ни дадоа вода и храна. По малку време, Левон пристигна. Тој нашол некој Косовец кој ќе ни помогне да ја преминеме границата. Ова ни влеа малку надеж.

Претходната ноќ, седум илјади Евреи беа однесени во Монополот, во фабриката за преработка на тутун и беа затворени. Потполно бевме обесхрабрани со оваа вест и бевме многу тажни, бидејќи не можевме ништо да сториме.

Таа ноќ имавме намера да ја преминеме границата. Планот беше да се сретнеме со Косовецот во куќата на БедиТулимет. Тој беше Сириец. Тој беше пријател на Алберто и тие заедно имаа работилница за домашна изработка на ќилими. Тој живееше во муслиманскиот квартал. Алберто требаше да вози велосипед, а јас требаше да го следам пеш.

Подоцна таа ноќ, Левон дојде за да се увери дека сме ги разбрале неговите инструкции. Пред да излеземе, Алберто ме праша дали сум ја запомнила куќата на неговиот пријател. Се разбира, дека ја запомнив. Се збогувавме со брачниот пар, а тие ни дадоа пакет со храна, ми ставија марама на главата за да личам на работничка. Времето беше поодминато од завршувањето на полицискиот час. Тие ми дадоа исто така и еден пар чевли со ниски потпетици. Тргнав. Левон и полицаецот ме следеа на растојание од неколку метри. Доколку се случело да почувствуваат некаква опасност, тие би свирнале и јас требаше да заставам, да се наведнам божем ги врзувам чевлите и да погледнам околу мене за да видам што се случува. Знаев дека морам да го преминам железниот мост за да преминам во муслиманскиот квартал.

Врнеше и дуваше ладен ветер. Бев многу исплашена и на неколку чекори се обсирав зад мене за да видам дали ме следат. Одеднаш слушнав свирење. Заставав и кога тие стигнаа блиску

до мене ми шепнаа в уво дека еден фијакер се приближува по патот. Требаше да патуваме за да стигнеме побрсо на нашата дестинација. Седнав меѓу нив. Тие почнаа да пеат и да ме гушкаат претворајќи се дека се пијани мажи кои нашле некоја жена на улица.

Го минавме железниот мост и тогаш сфатив дека не се сеќавам на тоа каде беше куќата. Само еднаш сум била таму и тоа преку ден. Обајцата се обидуваа да ме смират и да ме убедат дека тие ќе го најдат местото. Почнавме да кружиме наоколу и по долго време го мајдовме местото. Со олеснување издишувавме. Веќе беше доцна и речиси веднаш моравме да тргнеме на пат.

-Првата фаза

Водичот нè повика и откако се поздравивме тргнавме по нашиот пат. За да стигнеме до границата, моравме да поминеме низ муслиманските гробишта. Овие гробишта беа лоцаирани на еден мал рид. Откако се искачивме сакавме да фрлиме еден последен поглед на Скопје, при што ја здогледавме зградата на тутунската фабрика Монопол, каде што беа заробени нашите луѓе, а таа беше потполно осветлана и се забележуваше како сенките се движеа во рамките на прозорците.

Во тој миг, почнавме да плачеме барајќи ја нивната прошка, затоа што не бевме таму со нив, затоа што не се збогувавме и затоа што побегнавме од нив како диви животни.

Косовецот се обиде да нè смири. Тој се обиде да нè одвлече, затоа што сè уште имавме долг пат за одење. Го поминавме ридот плачејќи и вршејќи се зад себе, сè додека зградата не исчезна од нашиот видик. Одевме во редица, а јас бев во средината. По неколку часа, почувствував дека не можам да продолжам. Беше

сурово студенило, стапалата ми беа прекриени со болни рани од новите чевли и веќе немав сила. Седнав на влажното тло и ги собув. Косовецот и мојот сопруг ми помогнаа да станам и да продолжам понатаму, но чувствував дека нема да успеам. Му реков на Алберто дека во мигот кога нема да можам да продолжам понатаму, тој мора да ме остави таму и да продолжи сам. Бев бремена и дека нешто би можело да се случи. Тој почна да ме влече и јас продолжив да одам по влажната земја босонога. Кога помислив дека никогаш нема да стигнеме, Косовецот рече дека по преминувањето на железничката пруга и по искачувањето по тесната патека на планината, ќе стигнеме на местото. Во тој момент водачот ме бутна на земја и ми ја затна устата со неговата дланка. Заедно со Алберто паднавме во вир полн со вода. Ветрот силно дуваше шушкајќи во лисјето на крајпатните дрвја. Близу крај нас, поминуваше вооружена патрола проверувајќи го изворот на вревата. Тие помислија дека тоа е звукот на ветрот што дуваше во лисејето и си отидоа.

Останавме наземи тресејќи се од студ. Станавме по подолго време откако тие си заминаа, но видовме дека водачот исчезнал. Одлучивме да чекаме до утрото и дека имавме среќа што не нè најдоа. Се искачивме под едно дрво и се стуткавме под него засолнувајќи се од ветрот. По некое време, не можам да кажам дали беа минути, часови или повеќе, водачот се врати. Тој барал безбеден пат.

Продолживме, преминувајќи ги железничките линии и почнавме да се искачуваме по планината. Одевме во редица, прво водачот, кој ме влечеше до неговиот стап за одење, јас бев на средина грчевито држејќи се за него, а Алберто ме туркаше. Козјата патека беше мошне стрмна и моравме да одиме мошне внимателно.

Беше многу темно. Секој погрешен чекор можеше да значи паѓање од карпата.

Кога почувствував дека последната сила ме напушти и не се осмелував повторно да го прашам водачот уште колку долго треба да одиме, тој рече дека пристигнавме. Не му поверував сè додека не слушнав лаеж на куче.

Олеснето воздивнав. Пред мене видов порта.

-Одмор во селската куќа

Влеговме. Собата беше многу голема и топла, уредена крај огромно огниште. Во центарот на собата имаше голема маса и многу луѓе седеа околу неа. Селаните веќе беа навикнати на бегалците кои отука поминуваа и беа љубезни кон нас. Ни помогнаа да ги слечеме мокрите алишта, седнавме близу до огност да се исушиме и ни дадоа жешка чорба од грав да јадеме. Водачот замоли еден од нив да ми помогне да ги собујам моите чевли и чорапи кои се вовлекоа во отворените рани на моите стапала. Тој ми ги изми и ми стави некаков домашен лек за да ја ублажи болката. Кога се обидов да станам за да одам во бањата, не можев сама да заставам. Мораа да ми помогнат. Целото тело ме болеше, како да бев јавала на коњ со часови.

Водачот си замина откако му даде инструкции на еден од селаните како да продолжиме со нашиот пат следниот ден.

Таа ноќ спиевме седејќи близу до огништето со некои луѓе кои останаа тука во текот на ноќта. Следниот ден беше сончево и топло. Се одморив и се обидував да ги лечам раните на моите стапала. Алберто зборуваше турски со некои од луѓето и се согласи дека таа ноќ треба да одиме во Урошевац во Косово. Тие не гледаа какви било тешкотии да се помине границата.

Најпосле, се стемни и се подготвивме да го продолжиме нашето патување кон безбедно место. Тие ми дадоа чифт опинци со кои можев да одам и ме испратија поздравувајќи се, благословувајќи нè: „Нека Алах биде со вас. Нека Алах ве однесе живи и здрави до вашата цел“.

-Патот до границата

Одевме многу часови без одмор и во тишина. Среќа беше што не чувствував никаква болка. Претходно, патот беше напорен, тесен и тежок за искачување. Сега тој беше прав, само одвреме-навреме моравме да прескокнуваме преку некои огради и исушени вирови. Сретнавме некои осамени патници, и бегалци или шверцери, кои нè информираа кој пат е најдобро да го фатиме.

Јас живо се сеќавам на мигот кога застанавме да се одмориме. Клечевме скриени во некакви грмушки близу патот. Алберто и водачот си шепкаа и пушеа. Седеа далеку од мене. Оеднаш на небото се појави полна месечина која го осветли патот со светлина толку силна како да беше ден. Гледајќи го тоа почнав да се молам, посакувајќи месечината да се скрие зад некој облак додека безбедно да ја преминеме границата. Толку усрдно се молев, така што знаев дека ако стасавме дотаму, тоа беше знак дека Господ сакаше да преживееме.

Како ме слушна во молитвата, месечината исчезна. Тој миг беше нашата шанса, го прескокнавме вирот и водачот почна гласно да зборува. „Виe сте во Косово.“ Се чувствував збунето. Мислев дека е многу тешко да се помине една граница, со бодликава жица и со војници, а не само прескокнувајќи еден вир. По неколку чекори, водачот почна да завива како волк, се отвори една врата и ние влеговме внатре.

Собата беше многу слабо осветлена. Двајца мажи кои стоеја одлево нè пуштија да влеземе. Еден од нив требаше да нè однесе во Урошевац. Мојот сопруг му даде на водачот едно писмо од Левон велејќи дека сме ја поминале границата, дека сме безбедни и дека треба да им се плати на сите луѓе кои ни помогнале досега. Откако тој си замина, ја разгледавме собата. Беше празна, освен чергичето на подот. Се стутуливме на подот стиснати еден до друг, без да проговориме ниту збор, чекајќи го утрото. Не заспавме. Мажите седеа на подот, потпрени на сидот пред нас и зборуваа со шепот. Бев многу исплашена од нивниот изглед. Мислев дека утрото нема никогаш да дојде. Но се раздени, а беше топол светол ден, што беше невообичаено за тој период од годината.

-Влегувањето во Урошевац

Следното утро, рано сакавме да одиме во градот. Алберто планираше да се сретне со лицето што тој го знаеше и кое можеше да ни помогне. Бевме се преправиле во две жени-муслиманки кои одат со нивниот сопруг на пазар и седевме на запрежна кола која ја влечеше еден вол. Моравме да седиме исправено, а традиционалниот црн превез ни ги покриваше лицата, со нозете скрстени под фустанот и без зборување.

На почетокот беше лесно. Но по неколку часа, сонцето што ни ги вжештуваше грбовите беше неиздржливо. Под маската сè уште ги носевме зимските капути со кои избегавме од Скопје. Жештината и континуираното движење на запрежната кола правеа седењето исправено да биде тешко и да се остане буден.

Најпосле стигнавме на пазарот. Селанецот нè остави во едно изолирано засенчено место да чекаме додека тој да се врати, без

да се плаши дека некој би можел да ни додева, бидејќи никој не би смеел да им додева на муслиманските жени. Но тој не можеше да ја најде личноста која ние ја баравме, па затоа моравме да го поминеме сето тоа повторно враќајќи се назад. Се качивме во запрежната кола, но сега сонцето ни биеше в очи. Пристигнавме речиси онесвестени од жед и жештина.

Ги слековме нашите маски и се најдовме како седиме на подот зјапајќи во двајца мажи со недоверба. Не спиев мислејќи дека тие би можеле да нè убијат и никој никогаш не би дознал за тоа. Решивме следното утро сами да одиме во градот. Ќе ја преземеме одговорноста, што и да се случи. Ги запознавме со тоа и тие се согласија.

Следното утро се спуштивме од ридот кон градот опсипани со неиздржливо сонце. Одевме дури и без да размислуваме, препуштени на нашата судбина, препуштајќи му сè на она што ни беше пишано. Оддалеку видовме фигура на стражар. Пристапивме со внимание, но бевме изненадени кога војниците погледнаа кон нас без намера да нè сопрат. Тие беа италијански војници и се миеја. Според тоа што го зборуваа, тие знаеја дека сме Евреи. Нè пуштија да поминеме. Тие беа навикнати да гледаат како поминуваат оттука еврејски бегалци.

Забележавме дека неколку продавници веќе беа отворени и покрај тоа што беше рано. Поминавме покрај една пекарница, па мирисот на свежо печен леб нè потсети дека не сме јаделе со часови. Купивме леб и баравме место да се напиеме нешто топло.

Урошевац беше мал град и тука секој секого го познаваше. Пристигнувањето на еден туѓинец беше веднаш забележано.

Од еднадеж бевме оставени сами на среде улица. Немаше никого кого што би го прашале каде треба да одиме. Не знаевме што да правиме.

Тогаш, некој го потчукна Алберто одзади. Тој се сврте и се најде лице в лице со еден млад човек кој му бараше лична карта. Тој му покажа лична карта со седиште во општина Гњилане, еден град што се наоѓаше во Косово. Во тој миг, младиот човек почна да се смее и го праша Алберто дали го препознава.

Многу години мојот сопруг патуваше кон и од Косово по работа. Имаше еврејски и мулимански муштерии и беше добро познат. Еден од нив беше и овој млад човек. Тој сега беше полицаец. Нему многу му беше жал, но моравме да појдеме со него во полициската станица, во седиштето на полицијата.

Името на Алберто на личната карта беше Али Фаик Мурдеца, а јас бев Хемина, неговата сопруга. За жената не беше важно и ако немаше документи за идентификација.

Додека одевме кон полициската станица, луѓето кои тогаш се најдоа на улицата избегнуваа да гледаат кон нас.

-Затворот во Урошевац²²

Влеговме низ портата на полициската станица, се симнавме во дворот, а потоа во зградата. Како што се качувавме по скалите слушнавме извици на поздравување од отворените прозорци. Погледнавме нагоре и видовме многу луѓе надвиснати над прозорците, луѓе кои ги познававме од Скопје. Тие избегале од Германците пред нас. Ние чувствувавме некаква надеж дека што и да се случи нема да биде толку страшно. Додека стигнавме до првиот кат, сите беа затворени долу во заңданите и Алберто

²² Феризај (алб. Ferizaj) – Косово.

беше однесен со нив. Со оглед на тоа дека бев единствената жена во затворот, бев заклучена во канцеларијата на полицаецот што беше на должност, каде што морав да чекам да бидам сослушана од страна на градоначалникот. Собата имаше запалена печка, маса и стол. Седнав со недојадениот леб во моите дланки.

По некое време, јас не можам да кажам колку долго, ме однесоа во канцеларијата на градоначалникот. Тој ме прашуваше на совршен југословенски јазик, информации за мене, претежно лични податоци. Ваков вид испрашување беше направено за сите еврејски затвореници пред еден италијански офицер.

Германците донесоа италијански војници во Косово.

Најважното прашање беше дали имаме пари. Јас му го кажав дека во градот има муслиман – трговец, пријател на мојот сопруг, кој ќе одговори за нас. Одлуката за нашата иднина требаше да биде донесена од еден италијански офицер, но следниот ден. Се вратив во истата просторија каде што седев цела ноќ дремејќи, не знаејќи што се случило со Алберто. Следното утро ги слушнав затворениците како излегуваат во дворот да се измијат. Слушнав како некој кашла и јас ја препознав кашлицата на мојот вујко Дарио, кој беше брат на мајка ми.

Одеднаш слушнав извици на полицајци и луѓе како трчаат наоколу диво. Не знаев што се случува. Чекав неколку моменти, ја отвори вратата и се најдов во една празна сала. Во салата видов уште една врата. Таа беше затворена. Ја поминав салата, отидов во собата и го отворив прозорецот за да видам од каде дојдоа сите тие извици. Речиси се онесвестив.

Пред мене видов железничка пруга и конвој од вагони кои поминуваа бавно. Малите прозорци беа затворени со железни шипки и преку нив можеа да се видат многу подадени раце како

бараат помош. Слушнав викање и плачење. Покрај вагоните, германски војници трчаа и викаа. Тој момент сфатив дека тоа беше транспортот на Евреите од Скопје во Германија и во концентрационите логори. Во мене почна да расте грутка горчина, полна со очај гледајќи го овој пекол а не можев ништо сторам. Мислев на моите родители, баби и дедовци, чичковци и тетки, на нивните деца, на золва ми Рашела која требаше да се породи (ми кажаа дека таа се породила во фабриката Монопол), на моите роднини, пријатели. На еврејскиот народ од Скопје. Не можев да престанам да плачам.

Кога возот исчезна, се вратив во другата соба. Се чувствував исцрпена и не можев да сфатам што сум видела. Седнав, почнав да јадам леб, плачејќи цело време. Така заспав.

По долго време, полицаецот ме разбуди. Тој ми го потврди она што веќе го знаев. Конвојот на вагони што го гледав како поминува, „тоа беше конвојот на Евреите од Скопје упатен кон Германија“. На патот кон канцеларијата на градоначалникот, тој се обиде да ме утеши велејќи дека Алах ќе ни помогне. Му повторив и овој пат на градоначалникот дека имавме пријател во градот. Тој зборуваше со еден од стражарите. Чуварот излезе и се врати по половина час, во придружба со еден господин кој не го знаев. Ниту, пак, тој ме знаеше. По некое време сфатив дека се разбира дека тој не ме познава, бидејќи тој беше пријател на Алберто. Тие го повикаа Алберто, двајцата се препознаа и се прегрнаа силно. Тој зборуваше со градоначалникот на албански и ние беме ослободени на самото место. Го напуштивме затворот и отидовме во куќата на Сулејман.

Сулејман, пријателот на Алберто, беше оженет и имаше 5-годишен син. Неговата сопруга нè пречека топло и се погрижи

за нашите непосредни потреби. Не можевме да престанеме да плачеме и бевме многу тажни. Ние не кажавме ни збор за тоа што се случува, но тие веќе знаеја и се обидоа да нè утешат, зборувајќи за други работи, затоа што не знаеја што да кажат или да направат.

За време на ручекот седевме на подот на перници околу ниска тркалезна маса. Не сум бев јала повеќе од 24 часа, а не бев во можност да ставам што и да било во уста. Тие ставија во центарот на масата чинија полна со месо и грав и сите јадеа од него со раце. Алберто јадеше без проблем, но јас едноставно не можев. Јас се чувствував вознемирено. Само малку каснав, откако ми донесоа мала чинија и лажица за мене.

Откако се напивме кафе (да се пие кафе неколкупати дневно беше задолжително), Алберто и Сулејман отидоа да најдат такси што ќе сака да нè однесе до Албанија. Требаше да одиме кон Скадар, на италијански јазик – Скутари.

Останав со неговата жена дома. Таа, гледајќи дека не можам да престанам да плачам, викна една пријателка да дојде, па двете се обидоа да ми го одвлечат вниманието и да ме утешат. Таа имаше мал син исто така, па двете деца отидоа во дворот да си играат. Тие зборуваа за своите деца и беа среќни кога дознаа дека и јас очекував бебе. Детето на пријателката беше 5-годишно и беше облечено во костум со вратоврска. Тоа изгледаше како мало цуце. И кога тоа го напушти игралиштето, седна во skutot на мајка му и почна да цица млеко од градите, а глетката беше толку бизарна што морав да се насмеам.

Во меѓувреме, Алберто нашол такси што беше подготвено да нè однесе на долго патување во Албанија. Ние продолживме да зборуваме за нашето патување до крајот на следниот ден, кога

одеднаш се слушна тропање на вратата. Влезе една муслиманска жена, облечена во црно, со покриено лице. На прв поглед никој немаше поим која е таа, но откако таа го извади превезот од лицето, бевме изненадени гледајќи во вујко ми Августус, помладиот брат на мајка ми. Тој заминал од Скопје пред нас и се криел во куќата на еден пријател. Тој дознал од овој пријател дека еден млад пар од Скопје се наоѓал во соседството. Му беше многу мило што нè гледаше и бидејќи беше сам, нè праша дали може да патува со нас во Албанија. Се разбира дека ние се согласивме. Тој ги беше оставил својата сопруга и ќерката.

Таа ноќ овие љубезни луѓе ни ја отстапија нивната спална соба и тоа беше првата вечер откако го напуштивме нашиот дом во Скопје, кога навистина можевме да се одмориме. Следниот ден имавме чувство дека можеме да се соочиме со неизвесната иднина. Тетин ми пристигна многу рано нетрпелив да замине. Жена му на Сулејман ми даде црна одора, типичен муслимански фустан и црн превез за да го покријам моето лице.

Се поздравивме многу благодарни за сите работи што ги направиле за нас. И отидовме на нашиот пат.

-Патувањето во Албанија

Патот кон Албанија беше планински со многу тесни и опасни кривини. Молчевме, секој од нас беше потонат во сопствените мисли. Иднината изгледаше многу мрачна.

Автомобилот беше многу мал, само за четири лица. Алберто и Августус седнаа на задните седишта, а јас седев во близина на возачот. Тој беше тивок и не побара ништо, но по некое време забележав дека тој погледнува вознемирено, всушност, ние немавме багаж и, можеби, тоа беше сомнително. Тој гледаше во

мене на непријатен начин. Чувствувајќи се многу вознемирено, јас ќе се свртев за помош, но Алберто ќе направеше знаци да молчам. Тој се плашеше да не се вознемири возачот. Каква било грешка можеше да значи пропаст.

Целиот пат до Скадар беше пеколен. Под одората носев зимска облека и многу дебел капут. Се препотив и, згора на тоа, морав да се заштитам себеси од возачот. Тој ја стави раката на моето колено и покрај моите напори не се воздржа.

Стигнавме на пладне во Скадар на адресата која Алберто му ја даде на возачот. Човекот кој ја отвори вратата, беше многу изненаден кога здогледа три непознати лица како стојат пред него. Тој го читаше писмото што го прати неговиот брат Беди. Во ова писмо Беди побарал од својот брат да ни помогне објаснувајќи му кои сме. Неговото име беше Џемил.

Му плативме на таксистот, влеговме во куќата, се искачивме по скалите и влеговме во семејната дневна соба. Брачната двојка имаше шест деца, четири девојки во своите тинејџерски години и две момчиња. Откако се претставивме и се напивме кафе, ги замоливме да ни помогнат. Првото нешто што ни беше потребно беше место за живеење. Тој познаваше еден пријател што изнајмувал простории на истата улица и имаше една слободна. Отидовме да ја видиме собата, ја изнајмивме на самото место со намера да одиме таму таа ноќ. На вториот кат живееја стопаните. Собата беше празна и многу депресивна. Таа имаше два прозорци, кои гледаа во дворот, под нив имаше и две клупи прикрупени на ѕидот. Бањата беше мала просторија зад една врата со матирано стакло, со цементиран под со дупка во центарот за одвод. Имаше неколку полици зад вратата и по неколку чекори беше сместен турскиот тоалет, без тоалетен сад.

Лавабото во кујната беше само едно во собата и за сите намени. Немаше славина за вода, така што секојпат кога ни беше потребно вода, моравме да наполниме од пумпата. Кујната беше многу темна. Џемил ни даде неколку душеци и некои работи за нашите најнеопходни потреби. Големиот беше ставена на подот за мене и мојот сопруг, а помалиот врз една од клупите, за вујко ми. Сите овие уредувања ме направива подепресивна. Јас не се жалев, бидејќи навистина не ми беше важно. Моите мисли беа упатени само кон моето семејство. Ги замислував ужасите што ги преживуваат. Бев речиси слепа од плачење.

Ја исклучивме слабата светлина и си легнавме. Почувствував како нешто ме лази. Ја вклучивме светлината и видовме неколку глумци. Ја оставивме вклучена светилката за да ги исплаши, но тоа не помогне, тие продолжија да трчаат наоколу. Но, по некое време забележав дека тоа не беше единствениот проблем. Болви паѓаа од таванот.

Следното утро Џемил и Алберто отидоа на пазар да купат неколку работи кои ни беа неопходни. Неколку дена, ние јадевме само леб и сирење. Мојот вујко го подели лебот на три дела. Јас го добивав најголемото парче леб, морав да јадам за двајца. Добивме стара маса и стол, но кога почнавме да јадеме, при првиот залак ние се заскрнавме и не можевме да голтаме. Размислувавме за нашето семејство, дали имаат нешто за јадење или дали се живи, и почнавме да плачеме.

Џемил имаше работилница во која тој изработуваше ткаенини во различни бои за потребите на селаните во околината. Разбоите беа дрвени и многу примитивни. Имаше четири работници. Вујко ми и мојот сопруг почнаа да одаат таму за да се занимаваат и јас останував сама дома. Еден ден, жената на сопственикот

дојде да ме запознае. Разговаравме со помош на гестикулација со нашите раце, но секојпат мислев дека таа прашува за мојата мајка. Почнав да плачам и комуникацијата заврши. Во секој случај, јас разбрав дека таа беше подготвена да ми помогне, кога ќе ми биде потребно.

Неколку дена подоцна, маж ми со помош на Џемил, купи малку кујнски прибор; чаши, прибор за јадење, садови и чинии, мала печка за да можеме да готвиме, за да започнеме нормален живот. Но во моментот кога јас ќе останев сама, почнував да плачам. Не знаев работи што една домаќинка треба да ги знае. Еден ден, Алберто ми донесе месо и грав за готвење, а вујко ми ми објасни како да се направи јадење, затоа што јас не знаев. Морав да ја прашам мојата сосетка како да го запалам шпоретот. Се сетив како мајка ми готвеше иста храна, но тоа не помогна, обично храната беше загорена. Кога мажите дојдоа да јадат, тие мораа да ме утешаат и повторно моравме да јадеме леб и сирење. На крајот, за да заврши овој проблем, тие одлучиле да купат готова храна.

Перењето на онаа малку облека што ја имавме беше вистинско мачење. Јас не знаев како да ја перам. Го полнев кујнскиот мијалник со топла вода што ја загревав во печката, ја ставав облеката и почнував да ја перам и кога завршував рацете ме болеа и ми беа со рани. Повторно почнував да плачам.

Имав само 23 години, со тага дека го изгубив сето мое семејство, требаше да се грижам за двајца мажи а не знаев како и секој ден стануваше потешок поради мојата бременост. Почувствував дека немав веќе сила.

Еден ден, кога бев дома сама, од катот над мене слушнав крик и плачење. Го прашав сопственикот што се случило и со гестови со

раката, тој ми кажа дека Германците го убиле братот на неговата сопруга. Тој беше партизан. Во Албанија, беше адет да се донесат дома жени да плачат и да врескаат, кога семејството беше ожалостено. Бучавата беше неподнослива и толку тажна, така што и јас почнав да плачам и не можев да престанам. Кога Алберто вујко ми дојдоа дома, тие ме најдоа во море од солзи. Тие одлучија дека морав да излегувам почесто од дома за да ми се отргнат мислите.

Единствената личност што ја знаев беше жена му на Џемил. Следниот ден тие ме однесоа во куќата на Џемил и ми рекоа дека ќе ме соберат во раните утрински часови. Тие почнаа да соработуваат со Џемил за зголемување на производството на продавницата. Обајцата работеле во Скопје, во текстилната индустрија и беа експерти.

Албанија, како и многу европски земји била окупирана од страна на Германците, но исто така, имаше многу италијански војници. Многу партизани се криеле во текот на денот во планините и доаѓаа во текот на ноќта да ја нападнат непријателската касарна. Секоја вечер имаше пукање во близина и бевме подготвени за секаква опасност.

Албанскиот народ беше многу храбар. Повеќемина од нив имаа оружје во нивните куќи и сите се бореа со окупаторите најдобро што можеа. Многу жени ја беа извадиле мантијата и отишле на планините да се борат рамо до рамо со мажите.

Се обидувавме да живееме нормален живот и по некое време нашиот секојдневен живот стана рутина. Речиси секојдневно бев со Сабила, жена му на Џемил. Нивните ќерки беа многу пријателски настроени. Често одевме во посета на нивните пријатели, секогаш во муслиманските фустани и со лицето покриено. Со нив

се чувствував безбедно. Наспроти нивната куќа живееше семејството Шурда. Нивните ќерки беа многу љубопитни и сакаа да се запознаат со мене. Така, еден ден при мојата вообичаена посета на Сабила, таа ме одведе таму, да ги запознаам нив.

Ја преминавме портата и се најдовме во многу голема добро негувана градина. Еден автомобил беше паркиран. Се искачивме по скалите и влеговме во огромна дневна соба. Неколку млади девојки седеа таму. Тие беа многу среќни да се запознаат со мене и забележувајќи ја мојата напредната бременост, тие ме опсипаа со внимание. Јас малку го разбирав јазикот и кога тие прашаа за моето семејство, почнав да плачам и тие липаа со мене.

Шурда водеа бизнис со парфеме и со тутун и беа едно од најбогатите семејства во Скадар. Куќата со две продавници беше огромна. На првиот кат, живееше сопственикот, со синот и двете ќерки. Неговиот брат живееше таму и неговите две сестри со своите семејства. Во нивното огромно место, ги имаше сите видови зеленчук кои им беа потребни на семејството, имаше голема штала со крави, кокошки и со овошни дрвја.

Почнав често да го посетувам ова семејство и двете од нив беа многу пријателски расположени кон мене. Ќерките на Џемил правеа сè што беше во нивна моќ, за да се чувствувам удобно. Истиот третман го добив и од семејството Шурда, тие ги подготвуваа сите видови типични муслимански слатки за мене и ако видеа дека бев тажна, танцуваа и пееја, за да се чувствувам подобро. Се разбира, секогаш откако ќе се свари кафе. Тоа беше обичај. И кога заминував, тие ми ги полнеа џебовите со секакви дреболии за мојот сопруг.

Кога единственото еврејско семејство што живеело во Скадар, било депортирано од страна на нацистите, моите пријатели ја дознаа вистината за нас и за она што се случуваше.

Летото дојде и беше многу жешко. Јас сè уште ја носев истата зимска облека со која заминав од Скопје. Времето за породување се приближуваше и бев многу загрижена, бидејќи немав каква било облека за новороденчето. Еден ден, {секој ден одев кај било кое семејство, затоа што ако седев дома, плачев заедно со сопругата на сопственикот, секоја од нас потоната во својата болка} бев изненадена од Сабила. Таа ги испрала и ги испеглала алиштата кои биле на нејзиниот син, кога тој бил бебе, и ми ги испорача. Се чувствував многу благодарно. Истото се случи и со ќерките на семејството Шурда, тие сошија свилен фустан за мене. Дотогаш не бев сретнала кој било член на овие семејства. Возбудата околу фустанот беше толку бучна, така што нивната мајка дојде да види што се случува. Така се сретнав со неа. Таткото сакал да ме запознае.

Отидов во една голема дневна соба, толку со вкус уредена што бев изненадена. Подот беше покриен со огромни убави теписи, со убав мебел, слики висеа од сидовите и украсени беа со орнаменти. Таткото беше еден пријатен средовечен маж и забележувајќи дека јас се чувствував непријатно, љубезно ме замоли да седнам. Јас се претставив како муслиманка од Босна, во потрага по засолниште, како и многу други, што побегнаа од Германците. Но, тој веќе ја знаеше вистината. Тој ми рече дека ја знае мојата приказна, дека сум Еврејка и дека јас не треба да се плашам. И со цел да ми ја докаже неговата искреност, тој ми кажа тајна која не ја знаеше дури ни неговиот син. Тој патувал во странство поради бизнис, главно, во Австрија. Таму тој се запознал со еден

еврејски трговец, кој побарал од него да му го чува ковчетот полн со семеен накит до крајот на војната. Тие се договориле ковчето да го достави до оној член на семејството, кој ќе ја преживее војната. Ако никој не дојде, накитот беше препуштен на неговата волја. Тој ми кажа дека една од ќерките на човекот го контактираше од Хонгконг и дека тој беше нестрплив да им го даде наследството, за да биде мирен. Тој ме увери повторно и ми вети. Можев да му верувам.

Пред да заминам, неговите ќерки ме изненадија повторно, тие ми дадоа уште еден фустан и тоа беше причина да се започне одново со плачење.

Еден ден, додека се враќав назад од куќата на Џемил, задлабочена во моите мисли за моето семејство, јас скршнав од вообичаениот пат, погледнав нагоре и го видов пред мене Вито Мандловиќ, нашиот пријател од Скопје. Тој беше многу изненаден што ме виде, но не кажа ниту еден збор, но ме следеше до мојата куќа. Откако се најдовме на сигурно во домот, се прегрнавме плачејќи. Кога Алберто и чичко ми дојдоа дома, не можевме да престанеме да плачеме, но на крајот ние се смиливме и тој ни раскажа како тој и неговите сестри избегале од Германците.

Денот кога Германците ги опколија сите Евреи од Скопје, тој и неговото семејство успеале да се скријат во еден бункер во близина на нивниот дом. Таа ноќ, тој и неговите две сестри ја преминале границата со помош на компас. Тие сега живеат во Католичкиот квартал заедно со голем број Евреи кои се претставуваат како католици. Тие се среќаваат често и за време на еден од нивните состаноци, тој се запознал со еден педијатриски лекар. Тој ме советуваше да одам кај него и тој да ја види мојата состојба. Тој вети дека ќе ѝ каже за мене.

По неколку дена, зедев храброст и одлучив да одам и да ја видам. Таа беше детски лекар во Албанија, но таа работеше и како гинеколог за муслиманските жени, бидејќи им беше забрането да одат на машки лекар. Таа беше многу среќен што се запозна со мене и ми рече, дење или ноќе, во моментот кога ќе започнат болките за породување, да ја повикам.

Еден ден, како што бев на улица со Сибила, јас се втурнав во еден југословенски поп (православен свештеник). Јас му се приближив, му кажав дека сум Еврејка и дека се плашам од она што ќе се случува во иднина, со германската окупација, и побарав од него да ме пренесе во христијанската вера. Тој ме погледна внимателно и ми рече дека ќе дојде денот кога ќе бидам горда што сум Еврејка.

Вито често нè посетуваше. Тој работеше со многу богат католичката трговец и кога Вито му кажа за огромното искуство на мојот сопруг во текстилната индустрија, тој веднаш сакаше да се сретне со него.

Алберто, секогаш многу сакаше сè што е поврзано со текстил. Тој отиде да го види и како што тие се движеле околу неговата продавница, тие влегле во една соба покриена со снопови предиво. Тој не знаеше што да прави со машините ниту со предивото и тој ќе му плати на Алберто голема сума пари, ако тој може да помогне во решавањето на овој проблем. Алберто побара од него да добие памук, наместо пари, и тој се согласи.

Искуство на мојот сопруг се должеше на годините работа со неговиот татко, кој пред војната имаше голем увоз-извоз во Скопје на текстилна стока. Тој забележал дека меѓу сноповите има англиски памук, многу поскап од другите. Започна селектирање на памукот според нивниот квалитет и кажувајќи му на трговецот кој е најдобар начин тој да се користи профита-

билно. Тој беше многу задоволен со работата на Алберто, но рече дека тој преферира да се плати во пари, а не во англиски памук како што сакаше мојот сопруг. Му платил голема сума на пари, сигурен дека може да добие помош и во иднина. Тој навести дека е сигурен дека Алберто не е муслиман.

Со тие пари ние бевме во можност да се купат неколку работи за бебето и неколку алишта за Алберто кој речиси немаше ништо за носење.

Тоа беше мала радост по толку месеци тага.

Сибила ми даде мала железна лулка и корито за бебето. Сè беше подготвено, но јас се чувствував под стрес и немир, како што се приближуваа деновите за породување.

За тоа време, вујко ми се пресели од нашата соба. Со доаѓањето на бебето, тој сфати дека е невозможно да остане во истата просторија со нас.

Во Скадар Адиџис (Adidges) имаше семејството, пар со две деца кои ги познававме во Скопје и тие беа заинтересирани да работат со Алберто. Тој им рекол дека тоа е можно само откако ќе се роди бебето. Мајката, тетка Венеција, му кажа на мојот сопруг да ѝ се јавам кога ќе дојде време за раѓање на бебето.

Едно утро како што се разбудив, почувствував силна болка и знаев дека е време.

Алберто се стрча да се јави на Душанка, лекарката, на тетка Венеција и на Сабилата. Сопругата на сопственикот слезе, таа донесе многу дебела кожа, мислам дека бше мечкина кожа, и ми рече да се истегнам над неа. Јас бев во таква болка што не дозволував ни еден од нив ме допира, само лекарката.

Топлината беше неподнослива. Прозорците беа отворени во дворот и можев да ги видам децата на соседот така како што бев

наведната, обидувајќи се да видат што се случува. Слушнав дека Алберто, чичко ми и Вито зборуваа. Тоа беше повеќе отколку што можев да поднесам, и јас ги молев жените што беа во собата да станам, само за да ги држам сите далеку. Само тогаш веќе не можев да ги потиснувам криковите.

Тетка Венеција ја зеде мојата рака и ме тешеше. Ги следев упатствата на лекарот, но јас чувствував дека тоа стануваше сè потешко и потешко. И кога силите ме оставија, го слушнав плачот на бебето. Ми се роди девојче. Јас само сакав да спијам, исцрпена и двај гледав во неа кога ми ја ставија во моите раце. Тие ме кренаа од подот, ме поставија на клупата, на еден душек да се одморам, ме освежија и ја ставија веднаш крај клупата колекката со бебето.

Ја нарековме Дрита, што значеше на албански, светлина.

Откако тие заминаа и мироот се врати, маж ми и чичко ми дојдоа да го видат новороденото. Дури тогаш јас ја погледнав неа. Таа беше како мала кукла, со црна коса и не можев да верувам дека тоа беше мојата ќерка.

Следните денови, тетка Венеција дојде да се грижи за мене, додека не закрепнам.

Моите пријатели од семејството Шурда беа многу среќни да слушнат дека бебето се родило и ми праќаа свежо млеко секој ден. Сега, сите мои грижи беа насочени кон ќерка ми и мојата најголема радост беше да ја земам во моите раце. Отпрвин ми беше страв да ја капам, таа изгледаше толку мала и кривка, и Алберто мораше да ми помага. Беше лето и многу топло. Имав навика да ја извадам колекката во дворот, да врзам јаже од колекката до кујната, каде што работев и секојпат кога бебето заплакуваше, јас го повлекував јажето да ја залулам и ја смиру-

вав. Тоа беше единствениот начин на кој можев да направам нешто и во исто време да ја смирувам.

Една недела подоцна, дознав дека вујко ми ќе се пресели во една соба во соседството, со својот брат Дарио и со неговиот внук Мони. Тој имаше 15 години и еден ден тој се појави на мојот праг, слегувајќи по патот мирно, без грижа за опасностите, за Германците, од една страна, а од друга, за партизаните. Тој сакаше да дојде, да седне крај бебето и да ја лула кога таа плачеше.

THE STORY OF MIMI CAMHI ERGAS - FARAGGI:

-Life under the Nazi Occupation

I had a big family .My mother' parents had ten children: 4 sons and 6 daughters all of them married with children.

We lived in Skoplie, Macedonian's capital, in the same neighborhood, one near the other. Family life was very important.

The Jews, who were mostly small merchants, lived nearby In the Jewish quarter where they had school, Synagogue and Social Club.

With the German troops came Bulgarian soldiers .Many Macedonians are Bulgarian descendents .The first few months passed relatively calm. The leaders of the Jewish Community informed us of the German demands .The first one was to wear on our clothes a patch with the Star of David and the word Jew in the middle. It had to be sewn on the left side and in full view. All Jews from the age of 6 had to wear one.

The Curfew for Jews was from 20:00 pm till next day 06:00 in the morning. Not to obey to any of these orders meant prison or death.

The following days after the occupation the Germans made a requisition of the big houses of the wealthy people to establish the Head Quarters of the Gestapo and dwellings for the German soldiers of high rank.

Summer came and all seemed to be calm. No special incident was reported and people start to relax and feel confident. We could go anywhere with no problem and the German soldiers hardly noticed the Star of David that "adorned" our garments.

After a few months of a quiet life, suddenly the city was invaded by Serbian Jews on their way to Kosovo. Kosovo, on the South was occupied by Italian troops, being the only place to seek for safety. The North was completely surrounded by the countries under the Nazis' occupation and there was no escape. These refugees told us about the atrocities and murders that were taking place mainly against the Jews by the Germans, but even then we could not believe and went on thinking that we were only going to Germany for hard work.

These refugees were willing to pay large sums of money to pass the frontier and therefore they could find people who would take them across the border in spite of the danger. The Jews in Skoplie started to feel frightened but even then they could not bring themselves to act, to separate from their families was almost unthinkable.

In the meanwhile German orders were everyday harder.

The next German order was that Jews had to live at least two people in one room, making us move into houses big enough to hold not only members of the family but also friends and neighbors. Thus, closing our living space that was everyday smaller.

In spite of this situation being harder and harder, we tried to continue with our normal lives, celebrating births and weddings. At that time I was married and went to live at my parents' in law home.

Afterthe next Nazis' order for the Jews was to forbid the transit in all the main streets of the city ,to be in public places such as cinemas , parks, coffee shops restaurants and so on.....

At that point the Jewish people realized that something very serious was happeningmuch more terrible that they dare to think about .Some people sought a way to fleebut the big majority went on living as usual .They opened their shops during the allowed hours till they came and found them confiscated by the Gestapo.

That moment we knew we had fallen in the Nazis' trap-..... They had kept us in a false calm making us believe that we could live almost a normal life, waiting for the right moment to put their plan in motion "the extermination of all the Jews in Macedonia ".

It began a desperate look for a way to escape.

Months before, I felt very frightened. From the beginning of the German occupation I sensed that the situation we were living was far worse than most people believed .Nobody wanted to listen to me when I said we ought to seek a way to escape. I had intently listened to the refugees that passed through Skoplie, and believed every word, contrary to the general belief.

Now we could not deny the harsh reality no more. The need to prepare ourselves for an uncertain future became a must. Each evening, after dinner, women sat in the kitchen and sewn the bags for the tools they would need in the working camps in Germany. The men stayed in the dining room , talking about the future trying to visualize the possibilities .I was with them .They mocked me every time I said that we were going to our deaths and to working camps. I never left my husband's side .I was sure he would find a way to escape.

-The Flight from Skopje

All the members of the family Faraggi lived together in my parents' in law house: seven children, sons' and daughters' in law and two grandchildren.

One night as we sat around the table – silent-everyone lost in their own thoughts, we were startled by a few knocks at the door. We looked one another breathless with fright fearing the worst .We did not dare open the door, we felt paralyzed. We waited. They knocked again, this time louder. The time was long after the Curfew dead line

and Alberto opened the door, afraid that the neighbors would come out to check the meaning of the noise. His friend Levon Armaganian rushed in paled as dead .The Germans were going to close the city at midnight and imprison all the Jewish population .He could save only my husband and me. It was already late at night so we had to go that same moment. We felt a deadly terror and like wild animals we ran to our room, filled the pockets with everything we found at hand, and fled, not looking back.

Levon had told where to go. He was riding his bicycle following us to the place where we would hide waiting for the right moment to run away. We torn the yellow Star of David from ourselves, threw it to the ground and started marching.

It was the 10th March 1943.

It was winter. It was a very cold night. The wind was strong , it was raining and snowing . We walked quickly through empty dark streets and after many detours we arrived at the precise door. We were surprised not to see Levon. He was supposed to arrive already, he had left before us and he was riding a bicycle. We waited for a while that seemed a century ,very cold and very frightened thinking what would happen if the police found us in the street out the curfew hour.

I knew the man that was waiting for us to come. Before the war he was a tailor. Now he was a policeman willing to hide in his house for a large sum of money. Alberto was scared and didn't want to wait any longer. Nearby lived my parents and he wanted to go inside against my best opinion. I was sure that with or without Levon they were waiting for us. At that moment Levon arrived and we went quickly inside.

-In the policeman's house

Once inside and after we calmed down they explained that it was of the outmost importance not to go out, only in the moment we would cross the frontier. The escape had to be very well planned, we had to go unnoticed, if not the people that helped us could be in danger of death. Levon was to be in charge of finding the guide, a friend and business partner of Alberto {both of them used to sell goods from Skoplie to Kosovo before the War} who knew all the secure ways to pass the frontier.

Levon parted promising to come the next morning with good news. That night we could not sleep. Our thoughts went to our family, the family we had left behind in a hurry without saying goodbye. Were they afraid? Feeling hopeless? Not knowing if we had made it and arrived safe to our destination.

The policeman's wife had a sewing workshop. Each morning she opened it for the workers to come, so we had to go hiding during the day till the last of them left.

Next morning we woke up very early we drank coffee and went inside a closet that was no more than a pit one meter by half a meter. After that, the closet was covered by a wardrobe to raise any traces. Inside it was pitched black. At first we could not see a thing, but after a few moments we noticed a small bench next to the wall. The space to the wall in front was so small that if one of us sat the other one was squeezed to the wall and could not move. To change positions was a torture. We could not talk, move or make any sound, the darkness and the lack of air, took their toll. The strength was leaving us. We lost the sense of time. We were sure that we would not come out alive.

At last the door was opened and we came out barely breathing, almost blind. The policeman and his wife helped us to sit, they gave us

to drink and food. A while after that, Levon arrived. He had found the Kosovar who was going to help us pass the border. This gave us some hope.

The night before, seven thousand Jews had been taken to the Monopol, the tobacco factory and had been imprisoned. We were completely devastated by the news and very sad because there was nothing we could do.

That night we were going to cross the border. The plan was to meet the Kosovar at Bedi Tuleymat's house. He was Syrian. He was Alberto's friend and they had together a workshop of handmade carpets. He lived in the Muslim Quarter. Alberto was to ride a bicycle and I was to follow by foot.

Later that night Levon came to make sure we understood his instructions. Before we went out Alberto asked me if I remembered his friend's house. Of course I did. I thought I did. We said goodbye to the couple, they gave us a packet of food, put a scarf on my head to look as a worker, the time being long after curfew, they gave me also a pair of low heeled shoes. I started walking. Levon and the policeman followed me a few meters behind. In case that they sensed some danger, they would whistle and I had to stop, bend over as tucking my shoes and look around to see what was happening. I knew I had to cross an iron bridge to go to the Muslim Quarter.

It was raining and a cold wind was blowing. I was very frightened and each few steps I would look back to make sure I was being followed. Suddenly I heard a whistle. I stopped and when they were nearby me they whispered in my ear that a Fiaker was coming our way. We would travel to get to our destination sooner. I sat between them. They start singing and hugging me pretending to be drunken men that had found a woman in the street.

We passed through the iron bridge and then I realized that I did not remember where the house was. I had been there only once and by day. Both of them tried to calm me down and assure me they would find the place. We started to go around and around, and after a long time we found the place. We breathed relieved. It was already late and almost immediately we had to be on our way.

-The First Phase

The guide urged us, and after we said goodbye we were on our way. To get to the border we had to pass through the Muslim Cemetery. This cemetery was located upon a small hill. After we climbed we wanted to give a last look of Skoplie, we saw the building of the tobacco factory Monopol, where our people was enclosed fully lightened and shadows moving in the windows.

At that moment we started crying asking for their forgiveness, for not being with them, for not saying goodbye and for running away like wild animals.

The Kosovar tried to calm us down. He started to pull us because we had still a long way to go. We came down the hill crying and looking back till the building vanished from our view.

We were coming down in a queue, I in the middle. After a few hours, I felt I could not go on. It was bitterly cold, my feet had painful wounds from the new shoes and I had no more strength. I sat on the wet floor and took them off. The Kosovar and my husband helped me to get up and to go on but I felt I could not make it. I told Alberto that the moment I couldn't go on, he should leave me there and continue alone. I was pregnant, and afraid that something would happen. He started dragging me and I continued walking on the wet floor barefooted.

When I thought we would never arrive, the Kosovar said that after passing the railway line and climbing a little stretch in the mountain, we would be there.

At that moment the guide threw me on the floor and covered my mouth with his hand. Together with Alberto we fell into a puddle of water. The wind was blowing strongly moving the leaves of the trees that were by. Near us passed an armed Patrol checking the source of the noise. They thought it came from the wind moving the leaves and went away.

We stayed on the floor shivering of cold. We got up long after they had gone only to realize that the guide had disappeared. We decided to wait till the morning and if we were found, that was our luck. We crawled under a tree and crouched down sheltering from the wind. After some time, I couldn't say minutes, hours or more, the guide came back. He had been looking for a safe way.

We went on, crossed the railway lines and started climbing the mountain. We were going in a line, first the guide, pulling me with his walking stick, I was in the middle grabbing it, and Alberto was pushing. The goat's path was very narrow, and we had to walk very carefully. It was very dark. At any false step we could fall down the cliff.

When I felt my last strength had left me and didn't dare ask the guide again how long we had to go, he said we arrived. I did not believe him till I heard a dog barking.

I breathed relieved. In front of me I saw a door.

-Resting at a country house

We went in. The room was very big and warm, tempered by a huge fireplace. In the center of the room there was a large table and many

people sitting around. The peasants were already used for refugees to pass through and were glad to see us. They helped us to take off the soaked clothing, we sat near the fire to dry ourselves and gave us a warm bean soup to eat. The guide asked one of them to help me remove my shoes and stockings that had stuck to the open wounds of my feet. He washed them and put some kind of home remedy to soothe the pain. When I tried to get up to go to the bathroom, I was not able to stand on by myself. They had to help me. My whole body was hurting, as if I had been riding a horse for hours.

The guide left after he gave instructions to one of the peasants how to continue with our journey the next day.

That night we slept sitting near the fireplace together with some people that had stayed overnight. Next day was sunny and warm. I rested and tried to heal the wounds in my feet. Alberto was talking in Turkish with some of the men and agreeing that that night we would go to Uroshevatz in Kosovo. They didn't foresee any difficulties to pass the border.

At last the night came and we prepared ourselves to continue our journey to safety. They gave me a pair of rope sandals so I could walk and said goodbye, blessing us: "Let Ala be with you. Let Ala bring you safe and sound to your destination".

-The road to the border

We walked for many hours without resting and in silence. Luckily I didn't feel any pain. The way so far had been hard, steep and with some difficult climbing. Now it was flat, we only had to jump over from time to time some fences and dry ditches. We met some lonely travelers, either refugees or smugglers, who informed us about the best way to take.

I remember vividly the moment we stopped to rest. We were sitting hiding in some bushes near the road. Alberto and the guide were whispering between them and smoking. They sat far from me. Suddenly it appeared in the sky a full moon that lit the road as in broad day light. I looked up and start praying, wishing it would hide behind a cloud only till we could cross the border safely. I was imploring saying that if we had arrived so far it was a sign that God wanted us to survive.

As if listening to me, the moon disappeared. That moment it was our chance, we jumped over a ditch and the guide start to talk loudly." You are in Kosovo ". I felt confused. I had imagined that the border was very hard to pass, with barbed wire and soldiers, not only over a ditch. After a few steps the guide started to howl like a wolf, a door was opened and we went in.

The room was barely alight. Two men of sinister aspect let us in. One of them was supposed to take us to Uroshevatz. My husband gave the guide a letter to Levon saying that we had passed the border, we were safe and to pay all the people that had helped us till now.

After he left we looked around the room. It was empty except a mat on the floor. We crouched on the floor very near one another without talking waiting for the morning to come. We did not sleep. The men sat on the floor leaning on the wall in front of us talking in whispers. I was very frightened by the way they looked. I thought morning was never coming. But it did, and it was a warm bright day unusual that time of the year.

-The Entrance to Uroshevatz

Next morning, we wanted to go into town early. Alberto planned to meet a person he knew could help us. We were disguised as two

Moslem women going with their husband to the market sitting on a cart driven by ox. We had to sit straight, the traditional black veil covering our faces, the legs crossed under the dress and in silence.

At the beginning it was easy. But after a few hours, the sun on our backs was unbearable. Under the disguise we were still had on the winter coats we had escaped from Skoplie. The heat and the continuous movement of the cart made it hard to sit straight and to stay awoken.

At last we got to the market. The peasant left us in an isolated shadowed place to wait till he came back, with no fear somebody would bother us, nobody would bother Moslem women. But he couldn't find the person we were looking for, so we had to make the all the way back, again. We went up the cart but now the sun was on our faces. We arrived almost fainting of thirst and heat.

We took off our disguises and found ourselves sitting on the floor gazing at the two men with mistrust. I didn't sleep thinking they could kill us and nobody would ever know. We decided to go into the city next morning by ourselves. We would take the responsibility, happened what happened. We let them know and they agreed.

Next morning we went down the hill towards the town under an unbearable sun. We walked without even thinking, resigned to our fate, leaving everything in the hands of destiny. From far we saw a guard position. We approached with caution but were surprised when the soldiers looked up our way but without intentions of stopping us. They were Italian soldiers, washing themselves. By what they said we understood they knew we were Jews. They let us pass. They were used to see Jewish refugees pass through.

We notice that a few stores were already open in spite of the early hour. We went by near a bakery shop, and the smell of newly baked

bread reminded us that we hadn't eaten for many hours. We bought some bread and searched for a place to drink something hot.

Uroshovatz was a small town where everybody knew everybody. The arrival of a stranger was immediately noticed.

Suddenly we were left alone in the middle of the street. There was nobody to ask where to go. We didn't know what to do.

Then, somebody stroke Alberto's back. He turned around and found himself face to face to a young man who asked for his Identification Card. He showed him a card from the municipality of Guilane , a town in Kosovo. In that moment the young man started laughing and asked Alberto if he didn't recognize him.

For many years my husband used to travel in and out of Kosovo for business. He had Jewish and Moslem customers and was well known. One of them was this young man. He was now a policeman. He was very sorry but we had to go with him to the Questura, the police headquarters.

Alberto's name in the card was Ali Faik Murdedja and I was Hemine, his wife. As a woman it was not of importance if I didn't have identification papers.

During our way to the police Head Quarters, people that were then in the street avoided looking at us.

-The jail in Ferizaj (Uroshevatz)

We entered the gate of the police headquarters, we went down a few steps to a courtyard and then to the building. As we just approached the steps we heard shouts of joy from the opened windows. We looked up and saw many people leaning out, people we knew from Skoplie. They had fled from the Germans before us. We felt some hope that whatever would happen was not so terrible. Till we ar-

rived to the first floor, everybody was jailed down in the dungeons and Alberto was taken with them. Being the only woman in jail I was locked up in the policeman's in duty room where I had to wait to be interrogated by the mayor. The room had a lit stove a table and a chair. I sat down with the uneaten bread in my hands.

After some time, I couldn't say how long, they took me into the Mayor's office. He asked me in perfect Yugoslavian, information about me, mostly personal details. This kind of interrogation was made to all the Jewish prisoners in front an Italian officer.

The Germans had brought Italian soldiers into Kosovo .

The most important question was if we had money. I told him that in town was a Moslem merchant, friend of my husband who would answer for us. Any decision about our future was to be made in front of an Italian officer but only next day. I went back to the same room where I sat all night long dozing, not knowing what had happened to Alberto. Next morning I heard the prisoners go out in the yard to wash. I heard somebody coughing and I recognized my Uncle Dario's cough, he was my mother's brother.

Suddenly I heard shouts of the policemen and people running wildly around. I did not know what was happening. I waited a few moments, opened the door and went out to a hall that was empty. Across the hall I saw another door. It was closed. I crossed the hall went inside the room and opened a window to see from where all the shouts came. I almost fainted.

In front of me I saw the railway line and a convoy of wagons passing slowly. The small windows were closed with iron bars and through them could be seen many hands asking for help. I heard screaming and crying. By the side of the wagons German soldiers were running and shouting. That moment I realized that it was the transport of the

Jews of Skoplie to Germany and the concentration camps. I started to sob desperately seeing this hell and unable to do anything. I thought about my parents, grandparents, uncles and aunts, their children, my sister in law Rashel that was about to give birth { I was told she had given birth in the Monopol factory }, my relatives ,friends . The Jewish people of Skoplie. I couldn't stop crying.

When the train disappeared I went back to the other room. I felt exhausted and couldn't grasp what I had seen. I sat down, started eating the bread, crying all the time. I fall asleep.

After a long time, the policeman woke me up. He confirmed what I already knew. The convoy of wagons I had watched go by, 'was the convoy that took the Jews of Skoplie to Germany. On the way to the Mayor's office, he tried to comfort me saying that Ala would help us. I repeated again to the Mayor that we had a friend in the town. He talked with one of the guards. The guard went out and came back after half an hour accompanied with a gentleman I didn't know. Nor did he know me. After a while I realized that of course he didn't know me, he was Alberto's friend. They sent for him, they recognized each other and hugged strongly. He talked to the Mayor in Albanian and we were freed on the spot. We left the jail and went to Suleyman's house.

Suleyman, he was Alberto's friend, he was married and had a son 5 years old. His wife welcomed us warmly and looked to our immediate needs. We couldn't stop crying and were very sad. We didn't say a word what was happening, but they already knew and tried to comfort us, talking about other things because they didn't know what to say or do.

At lunch time we sat on the floor on cushions around a low round table. I hadn't eaten anything for more than 24 hours but even so I

felt I was not able to put a thing in my mouth. They put at the center of the table a serving dish full with meat and beans and everybody was eating from it using their hands. Alberto was eating without any problem but I just could not. I was feeling nauseas. I only ate a little after they brought me a small saucer and a spoon for myself.

After we had some coffee {to drink coffee a few times a day was a must}, Alberto and Suleyman went to find a taxicab that would be willing to take us to Albania. We were heading to Skodra, Skutari in Italian.

I stayed with his wife at home. She, seeing that I couldn't stop crying asked a friend to come and both of them tried to distract me. She had a small son too and both children went to the courtyard to play. They talked about their children and were happy to know that I was expecting a baby too. The friend's child was 5 years old and was dressed with a suit and tie. He looked like a small dwarf. And when he left the play yard, sat at his mother's lap and started to take milk from her breast, the sight was so bizarre I had to laugh.

Meanwhile Alberto had found a taxicab that was willing to take us the long journey to Albania. We went on talking about our trip next day till late, when suddenly we heard knocking on the door. A muslim woman dressed in black with her face covered came in. At first nobody had any idea who she was, but after she took out the veil from her face we were surprised to see my uncle Egisto , my mother's younger brother. He had left Skoplie before us and was hiding at a friend house. He knew by this friend that a young couple from Skoplie was next door. He was very glad to see us and being alone, he asked to travel with us to Albania. Of course we agreed. He had left behind his wife and daughter.

That night this kind people gave us their bedroom and it was the first night since we left our home in Skoplie we could really rest. Next day we got up feeling we could face an uncertain future. My uncle arrived very early impatient to leave. Suleyman's wife gave a black chador, typical Moslem dress and a black veil to cover my face. We said goodbye very grateful for all the things they had done for us. And we went on our way.

-The Journey to Albania

The road to Albania was up the mountain with very narrow dangerous turns. We were in silence, each one of us was immersed in his own thoughts. The future looked very bleak.

The car was very small, just for four people. Alberto and Egisto sat at the rear sit and I sat near the driver. He was silent and didn't ask anything but after sometime I noticed he looked anxious, the fact we didn't have any luggage was perhaps suspicious. He was looking at me in an unpleasant way. Feeling very upset I would turn around for help but Alberto would make signs to silence me. He was afraid to upset the driver. Any mistake could mean going down into a precipice.

All the way to Skodra it was hell. I was wearing under the chador winter clothes and a very thick coat. I was sweating and on top of that I had to protect myself from the driver. He put his hand in my knee and in spite my efforts did not desist.

We arrived in Skodra midday at the address Alberto had given the driver. The man that opened the door was very surprised to see three strangers standing in front of him. He read the letter his brother Bedi had sent. In this letter Bedi asked his brother to help us explaining who we were. His name was Djemil.

We paid the taxi driver, went in the house, climbed the stairs and entered the family lounge. The couple had six children, four girls in their teens and two small boys. After we introduce ourselves and had coffee, we asked for their help. The first thing we needed was a place to live. He knew a friend that rented rooms on the same street and had one free. We went to see the room, rented it on the spot planning to go in that night. The landlords lived on the second floor. The room was empty and very depressing. It had two windows that opened to the yard, below them there were two benches attached to the wall. The bathroom was a small place behind a glass smoked door, a cement floor with a hole in the center for drain. There were a few shelves behind the door and after up a few steps was the Turkish toilet, no toilet bowl. The kitchen's basin was the only one in the room and was for all purpose. There was no water faucet, so every time we needed water we had to pump. The kitchen was very dark. Djemil gave us a few mattresses and some things for our first needs. The big one was put on the floor for me and my husband, the small one over one of the benches for my uncle.

All this arrangements made me more depressed. I didn't complain because really I did not mind. I had only thoughts for my family. I imagine the horrors they were living. I was almost blind crying.

We turned off the weak light and went to sleep. I was feeling something running of top of me. We turned the light on and saw a few mice. We left the light on to scare them but it didn't help, they went running all around. But after a while we noticed that that was not the only problem. Flea was falling from the ceiling.

Next morning Djemil and Alberto went to the market to buy a few things first need. For a few days we only ate bread and cheese. My uncle divided the bread in three. I was getting the biggest bread

piece, I had to eat for two. We got an old table and a chair, but we started to eat, from the first bite we choked and couldn't swallow. We thought about our family, if they did have something to eat or if they were alive, and we started crying.

Djemil had a workshop where he made fabrics in different colors for the use of the peasants around. The looms were wooden and very rustic. There were four workers. My uncle and husband started to go there to distract them and I was left alone at home. One day the landlord's wife came down to meet me. We were communicating with our hands, but every time I thought she was asking for my mother. I started crying and the communication ended there. Anyhow I understood that she was willing to help me should I needed.

A few days later my husband with the help of Djemil bought some kitchen utensils; cups, cutlery, pots and saucers, a small stove to start cooking, to begin a normal life. But the moment I was left by my on, I start crying.

I didn't know the things a housewife is suppose to know, One day Alberto brought me meat and beans to cook, my uncle explain how to do the dish because I had no idea how. I had to ask my neighbor how to light the stove. I remembered how my mother cooking the same food, but it didn't help, usually the food was burnt. When the men came to eat they have to comfort me and again we had to eat bread and cheese. At the end and to finish with this problem they decided to buy prepared food.

To wash the few clothes we had was a torture. I didn't know how. I filled the kitchen sink with hot water that I had heated in the stove, put in the garments and start washing them, and when I finished my hands were very sore and wounded. Again I started to cry.

I was only 23 years old, with the sorrow of having lost all my family, having to take care of two men not knowing how and each day heavier with my pregnancy. I felt that I didn't have more strength.

One day I was by myself at home I heard screams and cries coming from the upper floor. I asked the landlord what had happened and with hand gestures he told me that the Germans had killed his wife's brother. He was a partisan. In Albania it was customary to bring women that their special skill was crying and screaming when a family was in mourning. The noise was unbearably and so sad that I start crying and couldn't stop. When Albert and my uncle came home they found me a sea of tears. They decided I had to go out more to distract myself.

The only person I knew was Djemil's wife. Next day they took me to Djemil's house, and said they would pick me up at dawn. They had started to work with Djemil to increase the shop's production. Both of them had worked in Skopje in the textile industry and were experts.

Albania, like many European countries had been occupied by the Germans but also there were many Italian troops. Many partisans were hiding during the day in the mountains and coming down at night to attack the enemy barracks, the best way they could. Every night there was shooting nearby and we were alert for any danger.

The Albanian people were very brave. Most of them had weapons in their houses and everyone fought the invaders the best way they could. Many women took out the chador and went up the mountains to fight hand in hand with the men.

We went on trying to live a normal life and after a while our daily life was a routine. I spent almost every day with Sebilla, Djemil's wife. Their daughters were very friendly. Often we went to visit their

friends, always in Muslim dresses and the face covered. With them I felt safe. Opposite their house lived the Shurda family. Their daughters felt very curious and wanted to meet me. So, one day at my usual visit to Sebilla, she took me there to meet them. We crossed the gate into a very big well kept garden. A car was parked. We climbed up the staircase and walked into an enormous living room. A few young girls were sitting there. They were very glad to meet me and noticing my advanced pregnancy they filled me with attentions. I understood a little the language and when they asked for my family I started to cry and they cried with me.

The Shurdas' had a perfume and tobacco business, and was one of the richest families in Skodra. The two store house was enormous. In the first floor lived the owner with a son and two daughters. His brother was living there and his two sisters with their families. In their huge place they had all the vegetables the family needed, there was a big barn with cows, chicken and fruit trees.

I started visiting this family too and both of them were very friendly to me. Djemil's daughters did everything in their power to make me feel comfortable. The same treatment I received from the Shurda family, they prepared all kind of typical Moslem sweets for me and if they saw I was sad, danced and sing to make me feel better. Of course, always after having some coffee. It was the custom. And when I left they filled my pockets with things for my husband. When the only Jewish family that lived in Skodra was deported by the Nazis, my friends knew the truth about us and what was happening.

Summer came and was very hot. I still wore the same winter clothes I had when we left Skoplie. The time to deliver was coming close and I was worried because I didn't have any clothes for a new born baby. One day, I was going every day to either family because if I stayed

at home I cried together with the landlords' wife, each one of us buried in her own pain. I was surprised by Sebilla. She had washed and ironed clothes that had been of her son when he was a baby, and she handled them to me. I felt very grateful. The same happened with the daughters of the Shurda family, they had sewn a silk dress for me.

Since then I hadn't meet any member of their family. The commotion around the dress was so noisy that their mother came to see what was happening. Thus I met her. The father wanted to know me.

I went inside a big living room, so tasteful I was amazed. The floor was covered with beautiful huge carpets, fine furniture, paintings hanging from the walls and showcases full of ornaments. The father was a middle aged pleasant man, and noticing I was feeling uneasy kindly asked me to sit down. Till then I introduced myself as a Moslem woman from Bosnia, looking for shelter, as many others, from the Germans. But he already knew the truth. He told me he knew my story, that I was Jewish and I didn't have to be afraid. And in order to ensure me of his sincerity he would tell me a secret that even his son didn't know about. He used to travel abroad for business mainly to Austria. There he got acquainted to a Jewish merchant that asked him to keep a chest full with the family jewels till the end of the war. They agreed to deliver it to any member of the family who survived. In case nobody came, the jewels were his to have. He told me that one of this man's daughter had contacted him from Hong Kong, and that he was anxious to give them back, so he would be in peace. He reassured me again and gave me his word. I could trust him.

Before I left, his daughters surprised me again, they gave another dress, and it was a reason to start crying again.

One day as I was coming back from Djemil's house, deep in my thoughts about my family, I turned aside the usual way, looked up

and saw in front of me Vito Mandilovitch, our friend from Skoplie. He was very surprised to see me but didn't say a word, but followed up my house. Once at the safety of home, we hugged crying. When Alberto and my uncle came home we couldn't stop crying but eventually we calmed down and he told us how he and his sisters had escaped the Germans.

The day the Germans had surrounded all the Jews of Skoplie, he and his family managed to hide in a bunker near their home. That night he and his two sisters had crossed the border with the help of a compass. They lived in the Catholic Quarter together with many Jews that posed as catholic. They meet frequently and during one of their meetings, he got acquainted with a pediatric doctor. He advised me to go and see her in view of my condition. He promised to tell her about me.

After a few days, I took courage and decided to go and see her. She was a children's doctor but in Albania she worked as a Gynecologist for Moslem women, for them being forbidden to go to a male doctor. She was very happy to meet me and told me, day or night, the moment the labor pains started, to call her.

One day, as I was in the street with Sebilla, I run into a Yougoeslavian Pope [Orthodox Priest}. I approached him, told him I was Jewish, afraid of what would happen in the future with the German Occupation, and asked him to convert me in the Christian faith. He looked at me intently and told me the day was to come when I would proud to be a Jew.

Vito frequently used to visit us. He was working with a very wealthy Catholic merchant, and when Vito told him about my husband's vast experience in the textile industry, he wanted immediately to meet him.

Alberto, always very keen with everything related to textile issues agreed. He went to see him and as they were walking around his storehouse they went in a room stocked with yarn bundles. He didn't know what to do with the machines nor the yarn, and he would pay Alberto a large sum of money if he could help in solving this problem. Alberto asked him to receive cotton instead of money, and he agreed.

My husband's experience was due to years of working with his father, who had before the war a big import-export business in Skoplie of textile goods. He had noticed that among the bundles there was English cotton, much more expensive than the others. He started sorting out the cotton according their quality and telling this merchant the best way to use profitably. He was very pleased with Alberto's work but said he preferred to pay in money and not the English cotton my husband wanted. He paid a large sum of money, making sure he could get in the future assistance. He hinted he was sure Alberto was not a Moslem.

With this money we were able to buy a few things for the coming baby and some cloches for Alberto that had almost nothing to wear.

It was a small joy after so many months of sorrow.

Sebilla gave me a small iron cradle and a baby bath. All was ready, but I was feeling stressed and restless, more as the days of the delivery were getting close.

By that time my uncle moved from our room. With the baby coming he understood it was impossible to stay in the same room with us.

In Skodra there was the Adidges family, a couple with two children we knew in Skoplie and were interested to work with Alberto. He told them it was possible only after I gave birth. The mother, Aunt

Venezia, told my husband to call her when the time of the baby to be born had come.

One morning as I woke up I felt a strong pain and knew it was the time.

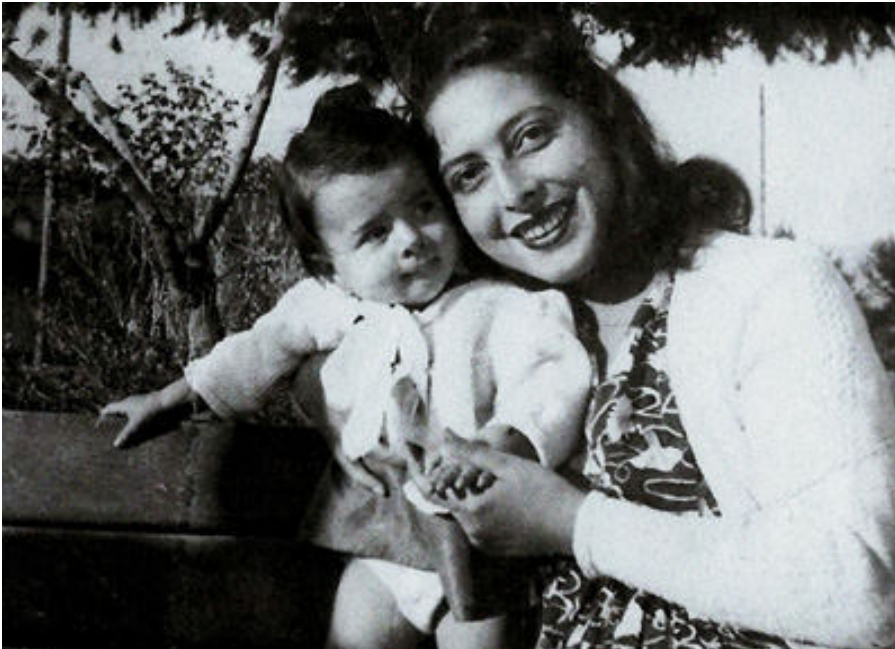
Alberto ran to call Dushanka, the doctor, aunt Venezia and Sebilla. The landlord's wife came down, she brought a very thick skin, I think it was a bear skin, and told me to stretch down on top of it. I was in such a pain that didn't allowed one of them touching me, only the doctor. The heat was unbearable. The windows were opened to the yard and I could see the neighbor's children leaning over, trying to see what was happening. I heard Alberto, my uncle and Vito talking. It was more than I could bear, and I begged the women that were in the room, trying to get up, just to keep away everybody. Only then I couldn't hold in anymore the screams. Aunt Venezia took my hand comforting me. I was following the doctor's instructions, but I felt it was harder and harder. And when my strengths had left me I heard the cry of a baby. It was a girl. I only wanted to sleep, exhausted, and I barely looked at her when she was put in my arms. They raised me from the floor, laid me on the bench over a mattress to rest, refreshed me and put next to the bench the cradle with the baby,

We called her Drita, light in Albanian.

After they left, and the calm was restored, my husband and uncle came in to see the newly born. Only then I looked at her. She was like a small doll, with black hair and could not believe it was my daughter. For the next days, aunt Venezia came to take care of me till I recovered. My Shurda's friends were very happy to hear the baby was born, and sent me fresh milk every day. Now, all my worries belonged to my daughter, and my biggest joy was to have her in my arms. At first I

was afraid to bathe her, she looked so small and fragile, and Alberto had to help me. It was summertime and very hot. I used to take out the cradle into the yard, tie a rope from the cradle to the kitchen where I was working, and every time the baby cried, I pulled the rope to rock and soothe her, It was the only way I could do something and at the same time keep her quiet.

A week later I knew that my uncle had moved to a room next door with his brother Dario and his nephew Moni. He was 15 years old, and one day he appeared at my doorstep, coming down the road calmly, unconcerned to the dangers, on one hand the Germans and in the other the partisans. He liked to come, sit by the baby and rock her if she cried.

Mimi Camhi Ergas and (Drita) Ita Faraggi

Faraggi sisters and their mother

Faraggi Family - Skopje

Italy , Refugees' Camp

Onboard to Chile 1948

T.SKARLET EPSHTAJN
T. СКАРЛЕТ ЕПШТАЈН
T. SCARLETT EPSTEIN

T. SCARLETT EPSTEIN – NJË VAJZË ÇIFUTE NGA VJENA NË SHQIPËRI

E lindur si Trude Grünwald në vitin 1922 në Vjenë. Duhej të arratisej nga Austria në vitin 1938 dhe të shkojë në Shqipëri. Vëllai i saj Otto arriti më herët të largohet për në Britani të Madhe. Në prill 1939 ai arriti të siguroj dokumentacionin e largimit për vete, nënën e tij, pak më vonë edhe për babanë. Në Angli ata duhej së pari të punonin nëpër fabrika. Në vitin 1957 pason martesë me Bill Epstein. T. Scarlett Epstein pas luftës kishte studiuar ekonomi dhe shkencat politike dhe doktoroi më 1958. Çifti, që adoptoi një vajzë dhe u lindi edhe një vajzë tjetër, jetoi dhe dha mësim si antropologë në vende të ndryshme në Angli, Australi, Indi, Papa-Neuguinea dhe në SHBA. Scarlett Epstein publikoi një numër të shumtë punimesh shkencorë dhe shkroi 14 libra. Ajo ndërroi jetë në Brighton, një vit pasi u zhvillua kjo intervistë, që këtu publikohet për herë të parë.

Albert Ramaj: A kishit një fëmijëri të lumtur?

Scarlett Epstein: Unë u lindi në Vjenë. Edhe pse babai dhe nëna ime ishin çifut, ata ishin plotësisht të asimiluar. Ne kurrë nuk shkonim në ndonjë sinagoge, dhe asnjëherë nuk festonim festa çifute. Unë jam rritur si një vajzë e zakonshme vjeneze.

Albert Ramaj: Si erdhi deri te ajo që ju emigruat për në Shqipëri?

Scarlett Epstein: Njëri vëlla i nënës sime kishte një fabrikë në Maribor të Jugosllavisë dhe një motër e saj ishte martuar në Zagreb. Kur ndodhi Bashkimi i Austrisë me Gjermaninë, ne donim menjëherë të emigrojmë në Jugosllavi me besimin, që ne atje do të mund të jetonim të qetë. Arrita që të siguroj viza turistike jugosllave, të cilat

na mundësuan që të qëndrojmë atje tre muaj. Kështu që në qershor 1938 u nisëm nga Vjena, së pari për në Maribor dhe më pas për në Zagreb, ku banonim te tezja ime. Ne mendonim, që do të kishim mundur të rrimë në Jugosllavi, gjersa do të ishim te tezja ime. Por kjo nuk na doli ashtu. Në fund të tetorit 1938 policia na njoftoi, që ne duhej ta lëshojmë vendin. Nëse neve do të na lejohej hyrja në ndonjë vend tjetër, atëherë do të mund të udhëtonim më tutje pa ndonjë pengesë, se përndryshe do të na kishin kthyer rishtas në kufirin gjerman. Ne natyrisht që dinim, se në atë rast do të na kishin dërguar në një kamp përqendrimi. Prindërit e mi atëherë dëshironin të bënin vetëvrasje, pasi ata nuk shihnin asnjë të ardhme për ne: Babai im nuk kishte punë dhe nuk mund ta mbante familjen, nëna ime kishte humbur orënditë shtëpiake dhe gjërat tjera. Unë atëherë kisha 15 vjet e gjysmë, dhe nuk doja të vdes. Kështu që i mora pasaportat tona dhe shkova te konsullata të ndryshme, për të kërkuar vizë. Pasi pasaportat tona kishin një J të madhe, kjo tregonte, që ne ishim çifutë, gjithandej u refuzova menjëherë. Kur isha plotësisht e dëshpëruar, xhaxhai im më pyeti, se a kam pyetur në konsullatën shqiptare. Atje nuk kisha qenë, sepse nuk dija asgjë për Shqipërinë. Në konsullatën shqiptare më pritën mirë dhe menjëherë më dërguan te konsulli. Unë e turpëruar i tregova pasaportat tona dhe e pyeta për vizë. Duke buzëqeshur me mirësjellje ai më tha, që ne do të kishim qenë të mirëseardhur në Shqipëri. Ai më dha menjëherë vizat dhe më siguroi, që ne në Shqipëri do të mund të jetonim pa asnjë pengesë. Së pari nuk mund të besoja, që vërtet do të mund të hynim në Shqipëri. E gëzuar këtë menjëherë ua tregova prindërve të mi, por babai im ishte ende i shqetësuar, pasi ne nuk dinim asgjë mbi vendin dhe popullatën atje. Ai nuk mund ta merrte me mend, se si pa para do të mund të shkonim në një vend të huaj. Por pasi nuk kishim

asnjë mundësi tjetër, u nisëm me anijen nga Spliti për në Durrës. Kur arritëm në Durrës, për befasinë tonë të këndshme, u përshëndetëm nga dy emigrantë çifutë gjermanë. Ata na siguruan, që ne do të mund të jetonim të qetë, pasi tanimë këtu kishte një grup të vogël emigrantësh çifutë, të cilët të gjithë, ndihmoheshin nga JOINT, një organizatë bamirëse amerikano-çifute.

Që në Shqipëri u pritëm miqësisht. Kjo për ne ishte një befasi e madhërishme, pasi në Austri dhe në Jugosllavi ishim përndjekur tmerrësisht. Ne Shqipërisë i ishim mirënjohës, pasi ky vend na shpëtoi jetën.

Albert Ramaj: Si ishin përshtypjet e juaja të para për Shqipërinë?

Scarlett Epstein: Java e parë, që ne kaluam në Durrës, na duhej të banonim në hotel Metropol. Ky ishte hoteli më primitiv, në të cilin kisha qenë ndonjëherë. Unë u interesova shumë për vendin dhe njerëzit. Gjersa prindërit e mi rrinin në hotel, unë shëtisja rreth e përqark rrethinës. Krugëve shihja gra të mbuluara tërësisht dhe të shoqëruara nga një burrë, gjersa unë isha e veshur, ashtu siç isha mësuar në Vjenë. Aty takova një grup të rinjsh, të cilët më shikonin çuditshëm, më pas më rrethuan dhe donin të flisnin me mua në shqip dhe italisht, gjë që unë nuk mund të kuptoja. Pasi nuk mund të prisja, që ata të flisnin gjermanisht, i pyeta djemtë e rinj në frëngjisht, se çka donin nga unë. Atëherë më kuptuan. Ata më pyetën, se a jam një vajzë normale, pasi isha e veshur krejt ndryshe dhe shëtisja vetëm rreth e rrotull, diçka që asnjë vajzë, apo grua shqiptare nuk do ta kishte bërë. Kështu që unë u sqarova atyre, që isha një emigrante çifute nga Vjena. Me këtë grupin e entuziazmova, pasi ata dinin, që Vjena është e famshme si qytet i muzikës dhe teatrit. Ata më pyetën menjëherë, se a e kisha parë Mojsin, aktorin shqiptar, në Vjenë. Ky ishte fillimi i një miqësie të bukur, pasi grupi mua më tregoi

Durrësin, dhe unë u tregoja atyre për jetën në Vjenë. Njëri prej djemve të rinj ishte djali i familjes Dovana, të cilët ishin afaristë. Ai e organizoi, që unë dy motrave të tij më të reja t'u mësoja gjermanisht, frëngjisht dhe matematikë. Vajzat ishin 12 dhe 14 vjeçare dhe kishin qenë më herët në një internat italian. Por atë vit nëna e tyre i kishte ndalur në shtëpi. Për mua ishte e mrekullueshme, pasi e tërë familja mua më shihte si vajzën e tyre. Unë vërtetë te ata ndjehesha si në shtëpi. Konsulli italian në Durrës, Luigi Aloisio, te familja Dovana ishte shpesh mysafir. Kur dëgjoi, që unë jap mësim gjermanisht, më luti t'i mësoj edhe atij gjermanishten. Kur në prill 1939 Musolini pushtoi Shqipërinë, të gjithë ne emigrantët kishim frikë, që italianët do të na dorëzonin te Hitleri, dhe ne do të ishim dërguar menjëherë në një kamp përqendrimi. Aloisio pas pushtimit kishte marrë një post më të lartë dhe një zyrë më të madhe. Pasi ai edhe më tej dëshironte të mësoj gjermanisht, më merrte çdo ditë me makinën e tij. Për të shkuar tek ai, më duhej të kaloj nëpër vende të ndryshme që kontrolloheshin. Për këtë arsye ai më lëshoj një dokument zyrtar me vula të ndryshme. Ky dokument, mua dhe nënës sime na shpëtoi jetën, kur ne në fund të prillit duhej të fluturonim nga Italia nëpër Gjermani për në Angli. Kur ateruam në Këln, më shumë se tri orë u morëm në pyetje dhe u torturuam.

Ne duhej të rrinimë aty lakuriq, gjersa dy gra naziste na torturonin dhe kontrollonin çdo pjesë të teshave tona. Për fat ata gjetën dokumentin e Aloisit, që ata i bindi, neve të na lëshojnë të vazhdojmë më tutje.

Për mua ata muaj, që kisha kaluar para luftës në Shqipëri, ishin një pushim pas përndjekjes, të cilën unë më parë e përjetova. Për atë unë tani tentoj, që Shqipërisë t'ia kthej borxhin që e ndjej ndaj saj, pasi unë këtë vendi dhe këtë populli i kam borxh jetën.

Albert Ramaj: Çfarë raporti kishit atëherë me prindërit e juaj?

Scarlett Epstein: Edhe pse nuk isha as 16 vjeçe, më duhej që të vendosja për të gjitha gjërat në familje. Vetëm pak njerëz sot mund ta kuptojnë, që gjenerata e prindërve të mi kishte vuajtur më së shumti nga përndjekja naziste dhe shumica flisnin vetëm për vetëvrasje. Kur isha unë me prindërit e mi në Shqipëri, ata nuk ishin përgjegjës më për mua por e kundërta: unë isha përgjegjëse për ata dhe gjatë gjithë kohës tentoja, që jetën e tyre ta organizoja sa më mirë, aq sa ishte e mundur në ato rrethana. Ne emigrantët jetonim në një shtëpi, njësoj si në një lloj kibuc, në Izrael. Burrat blinin atë çka u duhej grave për të përgatitur ushqimin, pasi ne kishim vetëm pak para, për të mbuluar të gjitha harxhimet. Shumica e emigrantëve të vjetër ishin çifte. Pastaj kishte të rinj e burra të pamartuar. Në atë kohë në Shqipëri, unë isha e vetmja vajzë e re. Unë shpesh isha e uritur, por ne nuk kishim para për të blerë diçka. Produktet ushqimore si buka, për grupin tonë të emigrantëve, ruhej në një dhomë të vogël, të mbyllur. Kur burri përgjegjës njëherë kishte harruar ta mbyllë me çelës dhomën, unë shkova menjëherë atje dhe mora një copë bukë. Pasi u kapa, të gjithë pjesëmarrësit organizuan një takim, ku burrat përgjegjës donin të më sqaronin se çfarë krimi kisha bërë. Kur babai im e dëgjoi këtë, filloi të qajë. Ai ndjehej i poshtëruar dhe ishte tepër i pikëlluar, që nuk mund të më siguronte ushqim të mjaftueshëm. Grupi dëshironte që unë të pranoj fajin, por unë isha e lumtur, që copa e bukës më ndihmoi, të mos jem e uritur.

Kjo që tregova shpresoj që e sqaron, se raporti im ndaj prindërve të mi në emigracion ishte krejt tjetër.

Albert Ramaj: A kishit mundur të thoni diçka mbi çifutët tjerë në Shqipëri?

Scarlett Epstein: Me sa mund të kujtohem, pjesëtarët e grupit të emigrantëve çifutë në Durrës para luftës vinin nga Gjermania, Austria dhe Polonia. Unë isha e vetmja, e cila kishte diçka për të bërë. Të tjerët kryesisht merreshin me atë, që shtëpinë ta ekonomizonin dhe ta bënin të banueshme: ata mblidhnin kuti e arka nga dyqanet shqiptare dhe nga ato bënin shtretër, sirtarë, tavolina, karrige etj. Gratë merreshin me atë, që shtëpinë ta mbanin të pastër, dhe të bënin më të mirën me atë që kishin.

Për shumicën prej tyre ishte tepër e vështirë, që ta bëjnë këtë punë, sepse ata nëpër shtëpitë e tyre kishin pasur shërbëtore. Atyre nuk u dukej e lehtë, pasi kishin humbur pozicionet e tyre të larta shoqërore. Më kujtohet një çift më i vjetër gjerman, burri kishte qenë kryeinxhinier në një fabrikë të madhe gjermane. Gruaja e tij ende ngulte këmbë, që t'i drejtohem me "zonja kryeinxhinier". Mua më dukej kjo qesharake, por për atë e gjithë kjo ishte tepër e rëndë, për të ruajtur edhe më tutje pozitën e saj të zakonshme.

Albert Ramaj: Në librin e juaj "Es gibt einen Weg" (Ka një rrugë (dalje)), ju e përshkruani se si shqiptarët në fillim u morën për prostitutë?

Scarlett Epstein: Të gjitha gratë, jo vetëm myslimanet, shkonin rrugëve të Durrësit të mbuluara dhe shoqëroheshin nga një burrë. Vetëm prostitutat shkonin rrugës të pambuluara dhe të pashoqëruara. Burri për të cilin ata punonin, duhej ta paraqiste në polici çdo grua, që punonte për të. Natyrisht që unë këtë atëherë nuk e dija dhe shëtisja e veshur si në Vjenë dhe me më shumë djem të rinj.

Një ditë isha duke dhënë mësim te familja Doveni, ne ishim në katin e dytë në pjesën e grave, ku nuk mund të hynte asnjë burrë. Pa prituri dëgjuam një bërtitje të grave dhe unë e njoha menjëherë zërin e babait tim. Zbrita menjëherë poshtë dhe e nxora atë shpejt nga

shtëpia, gjersa tentoja grave t'ua sqaroj, që babai im nuk e dinte, se në këtë pjesë të shtëpisë nuk lejohej asnjë burrë. Babai im ishte tepër i shqetësuar, sepse kishin dërguar një polic, i cili e njoftoi babanë të paraqitet sa më parë në stacion të policisë. Babai u frikësua tepër, që të mos na largojnë nga Shqipëria, pasi vizave tona u kishte skaduar afati. Ai fliste vetëm gjermanisht dhe hungarisht, kështu që unë i duhesha si përkthyes. Ne shkuaam menjëherë në polici, atje u dërguam te përgjegjësi. Ai ishte një burrë i vogël, i cili ishte ulur pas një tavoline të madhe pune. Ai më pas më luti, që të dilja jashtë, pasi donte të fliste vetëm me babanë tim. Unë i sqarova që babai nuk fliste as italisht e as frëngjisht, dhe për atë më ka marrë mua me vete si përkthyes. Sjellja e tij më dha të kuptoj, që ai dëshironte t'i thotë diçka babait, që nuk mund t'ia kumtoj para meje. Njëkohësisht babai më pyeste vazhdimisht, se çka thotë polici dhe kur do të përfundonte qëndrimi ynë në Shqipëri. Më duhej të qetësoja babanë, gjersa tentoja të bindë policin, që jam një përkthyes e mirë dhe do të përktheja gjithçka fjalë për fjalë. Dukej si një djalosh i turpëruar, kur më pyeti, se a më ka regjistruar mua babai. Më pas nisa edhe unë të besoj, që ai vërtetë donte të na largonte nga vendi dhe donte të shohë vizat tona. Kur i tregova vizat, filloi të qesh dhe tha: "Kjo është në rregull, por a të ka lajmëruar babai ty si prostitutë... pasi këtë duhet ta bëjnë të gjithë burrat, të cilët kanë vajza të reja, që punojnë për ata?!" Të them të drejtën në atë çast, nuk dija se çka t'i them babait tim, pasi e dija, që ai do të ishte tmerruar, që vajza e tij merrej si prostitutë. Kështu që unë atij ia sqarova shpejt, që polici do të di, se a është ai dakord me atë që unë rregullisht shkoj te familja Dovana. Babai pastaj nisi po ashtu të qesh, gjersa unë policin i thosha, që babai im do të di, përse ai mendon, që unë punoj si prostitutë? Më pas më tha, që ai më ka parë shpesh në Durrës, të veshur siç vishen vajzat e shturura, dhe

me një grup djemsh të rinj. Aty fillova të jap mësimin e parë mbi kulturat e huaja, dhe i tregova atij, që unë isha përjashtuar nga shkolla, sepse isha çifute, dhe që unë kisha me vete vetëm teshat, me të cilat vishesha në Vjenë, dhe që ne nuk kishim para, të blejmë të tjera. Grupi i të rinjve shqiptarë, që më shoqëronin mua, më bënte vazhdimisht pyetje, se si është jeta në Vjenë. Atij i sigurova, që jam ende e virgjër dhe këtë mund ta vërtetonte gjithashtu ndonjë mjek. Kur polici e dëgjoj të gjithë këtë, nisi të më kërkoj falje, që më kishte marrë për një prostitutë. Dhe ai më tha po ashtu, që ishte i gëzuar, që këtë nuk ia kisha përkthyer babait tim. Që nga ajo ditë, ky polic vinte shpesh, sa herë që kishte mundësi me grupin e shqiptarëve, për të dëgjuar diçka për Vjenën. Babait vetëm i tregova, që polici dëshironte që të na njoftoj të dyve. Një jetë të tërë babait nuk i kam treguar, përse polici dëshironte të flas me atë. Unë besoj që në asnjë vend tjetër si në Shqipëri polici nuk do të kishte pranuar, atë se çka i sqarova unë – të tjerët menjëherë do të më kishin futur në qeli. Gjatë asaj kohe të shkurtër, që isha në Shqipëri, kam njohur shumë miq të mirë.

Albert Ramaj: Si u ndihmuar shqiptarët juve dhe familjes suaj?

Scarlett Epstein: Pasi ne emigrantët çifutë të gjithë kishim vuajtur nga nazistët, miqësia e shqiptarëve ndikoi si një ilaç shërues. Unë isha veçmas e lumtur, pasi mundesha të jap mësim. Gratë atje më trajtonin si një anëtar të familjes së tyre. Ata shpejt e kishin vënë re, që ëmbëlsirat për ne emigrantët ishin një luks i vërtetë, dhe më jepnin ëmbëlsirë jo vetëm mua, por edhe për prindërit e mi. Ata më tregonin gjërat e tyre me vlerë, enët e argjendta dhe mobiljet e bëra me dorë. Ata më kanë dërguar edhe një dëftesë për mësim-mbajtjen time, që mban datën 20 dhjetor 1939, pra pas kohës së fillimit të luftës. Këtë letër e kam ende, bashkë me ditarin tim prej atëherë. Më shumë vite me radhë kam tentuar të gjej pjesëtarë të familjes Dovana,

dhe në vitin 2006 takova Matilda Dovana në Tiranë. Ajo është mbesa e burrit, i cili më kishte lutur mua t'u jap mësim motrave të tija. Matilda tani më sheh mua si gjyshen e saj. Ajo më tregoi, që gjatë regjimit komunist gjyshi i saj kish vdekur në burg dhe të gjitha pronat e tij ishin konfiskuar. Pasi në Shqipëri erdhi në pushtet qeveria demokratike, e gjitha pasuria e familjes Dovana iu kthye nipërve dhe mbesave të saj. Më vonë arrita të vendos kontakt me dr. Ingrid Stratti, e cila ishte profesore universitare në Milano. Ajo flet shqip dhe dy herë me burrin dhe djalin e saj më ka vizituar mua këtu në Angli.

Albert Ramaj: A kishit mundur që ta përshkruani disi jetën e çifutëve në Shqipëri?

Scarlett Epstein: Në Durrës nuk kishte shumë çifutë, dhe ne emigrantët mbështeteshim nga JOINT, një organizatë ndërkombëtare çifute, e cila nga Nju Jorku ka ndihmuar çdo çifut, që ia ka dalë t'i shpëtoj përndjekjes naziste. Grupi me rreth 45 emigrantë kishte marrë me qira një shtëpi, në të cilën mund të banonim ne të gjithë. Mbështetja nga JOINT mezi mjaftonte për të blerë gjërat më të nevojshme, që na duheshin për të jetuar më tutje, por jo për shembull për orendi shtëpiake. Ata sende gratë i kishin sajuar vetë, gjërat e nevojshme prej stofi, çarçafë dhe mbulesa tavoline, dhe burrave u duhej të bëjnë mobilejet prej arkave të frutave. Policia shqiptare, e cila ishte stacionuar aty pranë, ishte habitur kur panë se çka duamë të bëjmë prej tyre. Ata na sollën çekanë dhe shajka, po ashtu shpesh u ndihmonin burrave tanë. Pasi ishim përndjekur prej policisë naziste, nuk mund ta besonim, që policët në Durrës mund të ishin miqtë tanë. Por policët shqiptarë të gjithë u bënë miqtë tanë. Pas pushtimit të Shqipërisë nga Musolini fqinjët tanë policë u përkuajdesën për ne dhe bënë gjithçka, me qëllim që të mos vuanim

nën pushtimin italian – krejt e kundërta e nazistëve, të cilët të gjithë çifutët e botës donin t'i vrisnin.

Albert Ramaj, Leiter des Albanischen Institut in St. Gallen
(www.albanisches-institut.ch).

Përktheu nga gjermanishtja: Izer Maksuti, bashkëpunëtor i Institutit Shqiptar në St. Gallen (www.albanisches-institut.ch)

Të dhënat bibliografike të librit të saj: T. Scarlett Epstein: *Es gibt einen Weg. Eine Jüdin aus Wien.* (Ka një rrugë(dalje). Një çifute nga Vjena). Verlag der Theodor Kramer Gesellschaft, Wien 2011, ISBN 978-3-901602-45-0 (Englisch *Swimming Upstream: A Jewish Refugee from Vienna.* Vallentine Mitchell, London 2005, ISBN 978-0-85303-607-4)

Т. СКАРЛЕТ ЕПШТАЈН – ЕДНО ЕВРЕЈСКО ДЕВОЈЧЕ ОД ВИЕНА ВО АЛБАНИЈА

Родена како Труд Грунвалд (Trude Grünwald) во 1922 во Виена, таа мораше да избега од Австрија во 1938 година, и да замине во Албанија. Нејзиниот брат Ото, успеа пред неа да замине во Велика Британија. Во април 1939 година, тој успеал да набави документација за неговата депортација, на неговата мајка, амалку подоцна и за неговиот татко. Во Англија, тие најпрво работеа во фабриките. Во 1957 година, следи мажењето за Бил Епштајн. По војната, Т. Скарлет Епштајн студирала економија и политички науки и завршила докторат во 1958 година. Парот посвоил едно девојче и подоцна добиле друга ќерка, живееле и предавале антропологија во различни места во Англија, во Австралија, Индија, Папуа – Нова Гвинеја и во САД. Скарлет Епштајн објавила голем број научни статии и напишала 14 книги. Умрела во Брајтон, една година по одржаното интервју, кое сега тука се објавува за првпат.

Алберт Рамај (Albert Ramaj): Дали имавте среќно детство?

Скарлет Епштајн (Scarlett Epstein): Се родив во Виена. Иако моите татко и мајка беа Евреи, тие беа целосно асимилирани. Никогаш не одевме во синагога, и никогаш не ги славевме еврејските празници. Растев како обично виенско девојче.

Алберт Рамај: Како се случи да имигрирате во Албанија?

Скарлет Епштајн: Еден од моите вујковци имаше фабрика во Марибор, во Југославија и една од моите тетки беше мажена во Загреб. Кога Австрија се отцепи од Германија, ние веднаш посакавме да емигрираме во Југославија со верба дека таму би

можеле спокојно да живееме. Јас можев да земам југословенска туристичка виза, која ни овозможуваше да престојуваме таму три месеци. Така, во јуни 1938 година заминавме за Виена, прво отидовме во Марибор, а потоа во Загреб, каде што престојувавме и живеевме кај мојата тетка. Мислевме дека би можеле да останеме во Југославија онолку колку што би можеле да престојуваме кај мојата тетка. Но работите не излегоа така. До крајот на октомври 1938 година полицијата нè информираше дека мораме да ја напуштиме земјата. Доколку добиевме влез во друга земја, тогаш ќе можевме да патуваме понатаму без какви било пречки, инаку тие би морале да нè вратат назад на германската граница. Се разбира, бевме свесни дека во таков случај тие ќе нè однесат во концентрационен логор. Тогаш моите родители сакаа да извршат самоубиство, затоа што видоа дека нема иднина за нас: татко ми немаше работа и не можеше да го издржува своето семејство, мајка ми ги изгуби нејзините вредни работи и другиот куќен мебел. Во тоа време, јас бев 15 и пол-годишна и не сакав да умрам. Ги земав нашите пасоши и отидов во различни конзулати да барам виза. Бидејќи нашите пасоши имаа огромна буква Ј, тоа значеше дека сме биле Евреи, јас веднаш бев отфрлувана насекаде. Кога потполно се разочарав, вујко ми ме праша дали сум прашала во албанскиот конзулат. Бев топло примена во албанскиот конзулат и тие веднаш ме испратија кај конзулот. Срамејќи се, ги покажав нашите пасоши и прашав за виза. Насмеан и многу учтиво ми рече дека ќе бидам добре дојдена во Албанија. Тој веднаш ми даде визи и ме увери дека во Албанија би можеле да живееме без никакви пречки. Отпрвин не можев да верувам дека навистина ќе можеме да влеземе во Албанија. Чувствувајќи се задоволно веднаш им

кажав за ова на моите родители, но мојот татко беше и понатаму загрижен зашто ништо не заневме за земјата и за населението таму. Тој едноставно не можеше да замисли, како ќе одиме во една туѓа земја без пари. Но бидејќи немавме други опции, пловевме со брод од Сплит до Драч. Кога пристигнавме во Драч, на наше пријатно изненадување, бевме пречекани од страна на двајца еврејски имигранти од Германија. Тие нè уверија дека ние би можеле да живееме удобно, бидејќи сега таму веќе имаше една мала група еврејски имигранти, кои сите биле потпомогнати од JOINT, американска еврејска добротворна организација. Во Албанија бевме примени на многу пријателски начин, тоа беше големо изненадување за нас, бидејќи во Австрија и Југославија бевме прогонети. Ние сме ѝ благодарни на Албанија, бидејќи оваа земја ги спаси нашите животи.

Алберт Рамај: Кои беа Вашите први впечатоци за Албанија?

Скарлет Епштајн: Првата недела ја поминавме во Драч, моравме да престојуваме во хотелот Метропол. Ова беше еден најпримитивен хотел, во каков што првпат сум престојувала. Се распрашував многу за земјата и за луѓето. Додека моите родители беа во хотелот, јас на мопед се возев наоколу. На улиците видов жени целосно покриена и во придружба на еден човек, додека јас бев облечена по виенска мода. Таму се запознав со една група млади луѓе, кои ме гледаа на некој чуден начин, тогаш тие ме опколија и сакаа да зборуваат со мене на албански и на италијански јазик, но јас не можев да ги разберам. Во моментот кога веќе не можев да чекам некој од нив да прозборува германски, ги прашав младите момчиња, што сакаат од мене, на француски јазик. По тоа тие ме разбраа. Тие ме прашаа дали сум нормална девојка, бидејќи јас бев облечен поинаку и шетав сама, нешто

што ниту една албанска девојка или жена не би го направиле. Знам дека им објаснив дека бев една еврејска доселеничка од Виена. Бев воодушевена од оваа група, бидејќи знаеја дека Виена е позната како град по својата музика и по театарот. Тие веднаш ме прашаа дали сум го видела Мојсиу, еден албански актер во Виена. Ова беше почеток на едно убаво пријателство, така што групата ми го претставуваше Драч, а јас им кажував за животот во Виена. Едно од младите момчиња беше по потекло од семејството Дована, кои беа бизнисмени. Тој ми организираше да им предавам на две од неговите помлади сестри, германски, француски јазик и математика. Девојчињата беа на 12 и 14-годишна возраст и преходно беа во еден италијански интернат. Но истата година, нивната мајка ги чуваше дома. За мене тоа беше прекрасно, бидејќи целото семејство ме третираше како своја ќерка. Јас навистина се чувствував како дома, како во своја куќа. Италијанскиот конзул во Драч, Луици Алоисио, беше чест гостин во куќата на семејството Дована. Кога слушна дека ги поучував германски јазик, тој ме праша дали може и тој да го научи германскиот јазик, исто така. Кога Мусолини ја нападна Албанија, во април 1939 година, сите ние имигрантите се плашевме дека Италијанците дека ќе нè предадат на Хитлер и дека веднаш ќе бидеме испратени во концентрациони логори. Но по инвазијата, Алоисо беше унапреден на повисока позиција и доби поголем кабинет. Со оглед на тоа дека тој сè уште сакаше да учи германски, тој секој ден ме земаше со неговиот автомобил. За да стигнам во неговата канцеларија, морав да поминувам низ различни места каде што се вршеше проверка. Поради ова тој ми извади еден официјален документ со различни марки. Овој документ, ни ги спаси животите мене и на мојата мајка, кога, при

крајот на април, моравме да летаме од Италија преку Германија во Англија. Кога се приземјивме во Колоњ, бевме испрашувани и измачувани повеќе од три часа. Бевме принудени да стоиме голи, додека две нацистки нè претресуваа и го проверуваа секое делче на нашите облеку. За среќа го најдоа документот издаден од Алоиси, што ги убеди да нè пуштат да продолжиме. За мене, месеците што ги поминав во Албанија пред војната, претставуваа празник по прогоните што јас претходно ги искушив. Затоа, сега се обидувам да го вратам долгот што го чувствувам кон Албанија, бидејќи им го должам мојот живот на оваа земја и на овој народ.

Алберт Рамај: Какви беа Вашите односи со родителите тогаш?

Скарлет Епштајн: Иако не бев дури ни 16-годишно девојче, морав да ги носам сите одлуки поврзани со семејството. Малку луѓе денес можат да сфатат дека генерацијата на моите родители најмногу страдаше од нацистичките прогони и многумина зборуваа само за самоубиства. Кога бев со моите родители во Албанија, тие не беа единствените кои се грижеа за мене, туку беше обратно: јас бев одговорна за нив и цело време се обидував да го организирам нивниот живот најдобро што можев толку колку што тоа го дозволуваа условите. Како имигранти живеевме во една куќа слична на кибуците во Израел. Мажите обично пазираа работи кои на жените им беа потребни да подготват храна, бидејќи имавме само малку пари да ги покриеме нашите трошоци. Повеќемина од имигрантите беа повозрасни двојки. Имаше исто така млади и неженети мажи. Во тој период, во Албанија, јас бев единственото мало девојче. Често бев гладна, но немавме пари да купиме повеќе храна. Прехранбените производи како леб, за нашата имигрантска група, беа чувани во една мала соба,

заклучени. Кога одговорното лице за оваа соба еднаш заборави да ја заклучи, влегов во неа и брзо грабнав едно парче леб. Подоцна ме фатија, сите учесници организираа состанок, на којшто одговорните лица сакаа да ми го објаснат злосторството што сум го сторила. Кога мојот татко слушна за тоа, почна да плаче. Тој се чувствуваше понижено и беше многу тажењ, затоа што не беше способен да ни ја обезбеди потребната храна. Групата сакаше да ме натера да признаам, но јас бев среќна поради тоа парче леб кое ми помогна да не се чувствувам гладна. Се надевам дека ова што Ви го кажав ја разјаснува врската помеѓу мене и моите родители во емиграција која беше сосема поинаква.

Алберт Рамај: Би можеле ли да ни кажете нешто за другите Евреи во Албанија?

Скарлет Епштајн: Колку што се сеќавам, членовите на еврејската имиграција во Драч пред војната доаѓаа од Германија, Австрија и Полска. Јас бев единствената којашто требаше нешто да стори. Другите главно беа фокусирани на работата во куќата и околу неа и напорите да ја направат погодна за живеење: тие собираа гјџби од продавниците на Албанците и од нив, тие правеа кревети, фиоки, маси, столови, итн. Жените ја одржуваа куќата чиста и даваат сè од себе со тоа со што располагаа. За повеќемина од нив ова беше многу тешко да се направи, затоа што тие имаа слугинки во своите домови. Тоа не изгледаше лесно за нив, бидејќи тие ги изгубија своите високи општествени позиции. Се сеќавам на една постара германска двојка. Сопругот бил главен инженер во една голема германска фабрика. Неговата сопруга сè уште инсистираше да ѝ се обраќаеме со „г-ѓа главен инженер“. Ми се чинеше смешно, но за неа сето тоа беше

премногу тешко за понатамошно одржување на својата вообичаена позиција.

Алберт Рамај: Во Вашата книга „Es gibt einen Weg“ („Постои излез“/„There is a way(out)“), Вие опишувате како Албанците отпрвин Ве третирале како проститутка?

Скарлет Епштајн: Сите жени, не само муслиманките, одеа по улиците во Драч покриени и придружувани од маж. Само проститутките шетаа по улиците непокриени и непридружувани. Мажот за којшто тие работеа, мораше да ја известува полицијата за секоја жена што работи за него. Се разбира дека јас тоа тогаш не го знаев и јас се шетаа така облечена како што би се облекувала во Виена и во друштво со многу млади момчиња. Еден ден предавав во семејството Довена, бевме на вториот кат во женскиот оддел, каде што не му беше дозволен влез на ниту еден маж. Оеднаш ги слушнавме жените како врескотат и тогаш го препознав гласот на мојот татко. Веднаш слегав долу и брзо го извлеков од куќата, обидувајќи се да им објаснам на жените дека мојот татко не знаеше дека на мажите не им е дозволено да влегуваат во овој дел од куќата. Татко ми беше многу загрижен, бидејќи испратиле еден полицаец кој го информирал татко ми дека треба што побрзо да се појави во полициската станица. Татко ми многу се исплаши, се плашеше дека би можеле да нè депортираат од Албанија, бидејќи истекле нашите визи. Тој знаеше да зборува само германски и унгарски, затоа му бев потребна да му преведувам. Веднаш отидовме во полициската станица, и таму бевме одведени пред задолженото лице. Тој беше кус човек, и седеше зад едно големо биро. Тој тогаш ме замоли да излезам од просторијата, бидејќи сакаше да зборува со татко ми. Јас му објаснив дека мојот татко не знае да зборува

ниту италијански ниту француски и затоа тој ме зел со нго да му преведувам. Неговото однесување ме натера да сфатам дека тој сакаше да му каже нешто на татко ми, нешто што тој не можеше да му го довери во мое присуство. Во исто време, татко ми постојано ме прашуваше што вели полицијата и кога ќе заврши нашиот престој во Албанија. Морав да го смирам татко ми, додека се обидував да го убедам полицаецот дека јас сум добар преведувач и дека ќе му преведам сè од збор до збор. Тој изгледа се засрами, кога ме праша дали мојот татко ме пријавил. Тогаш јас исто така почнав да верувам дека тој навистина сака да нè депортира и сака да ги види нашите визии. Кога јас му ги покаав визите, тој почна да се смее и рече: „Убаво, но дали Вашиот татко Ве пријавил дека сте проститутка? Бидејќи ова мора да го стори секој човек кој има млади девојки кои работата за него“. Да бидам искрена, во тој момент, јас не знаев што да му кажам на мојот татко, бидејќи јас знаев дека тој ќе биде вчудовиден дека неговата ќерка се третира како проститутка. Затоа ова брзо му го објаснив нему, дека полицаецот сака да знае дали тој се согласува јас редовно да одам во куќата на семејството Дована. Татко ми тогаш почна исто така да се смее, додека јас му кажував на полицаецот дека мојот татко би сакал да знае зошто тој мисли дека јас работам како проститутка? Тогаш тој рече дека често ме има гледано во Драч, облечена во промискуитетен женски фустан, придружена од група млади момчиња. Почнав со мојата прва лекција за културата на другите и му кажав дека сум била избркана од училиште, затоа што сум била Еврејка и дека ја имам само облеката што сум ја носела во Виена и ние немавме пари да купиме друга облека. Групата млади Албанци, кои ме следеа, му кажав дека постојано ме прашуваат каков е животот

во Виена. Јас го уверив дека сè уште сум девица и дека тоа исто така може да се докаже од лекар. Кога полицискиот службеник слушна за сето ова, тој почна да се извинува што ме сметаше за проститутка. И тој ми рече дека е среќен ако не го преведам овој дел од разговорот на мојот татко. Од тој ден овој полицаец често користеше можност да дојде кога беше слободен со групата Албанци, за да слушне нешто за Виена. Јас му кажав само на мојот татко дека полицијата сакаше да нè запознае подобро. Јас не му ја кажав на татко ми, во текот на целиот живот, причината зошто полицаецот сакаше да зборува лично со него. Верувам дека на ниту едно друго место освен во Албанија, еден полицаец би поверувал во едно објаснување како моето – други веднаш би ме фрлиле во ќелија. За тоа кратко време, додека бев во Албанија, стекнав многу добри пријатели.

Алберт Рамај: На кои начини Албанците Ви помогнаа Вам и на Вашето семејство?

Скарлет Епштајн: Бидејќи ние бевме еврејски имигранти кои страдаа од нацистите, албанските пријателства имаа лековит ефект. Бев особено среќна затоа што можев да учам. Жените се однесуваа кон мене како член на нивното семејство. Тие наскоро забележаа дека слатките за нас имигрантите беа вистински луксуз и ќе ми дадеа десерти не само за мене, туку и за моите родители. Тие ми ги покажуваа своите скапоцености, сребрениот прибор за јадење и рачно изработениот мебел. Тие испратија сертификат за мојата настава, со датум од 20 декември 1939 година, односно по почетокот на војната. Јас сè уште го имам ова писмо, заедно со мојот дневник од тој период. Пробав да се најдам со членови на семејството Дована многу години по ред, а во 2006 година се сретнав со Матилда Дована во Тирана. Таа е

внука на човекот кој ме замоли да ги учам неговите сестри. Матилда сега ме смета како нејзината баба. Таа ми кажа дека за време на комунистичкиот режим, нејзиниот дедо починал во затвор, и сите негови работи беа конфискувани. По доаѓањето на власт на демократската влада во Албанија, сите конфискувани богатства на семејството Довена, им се вратија на нивните внуци и внуки. Подоцна јас бев во можност да се поврзам со д-р Ингрид Страти, која беше универзитетски професор во Милано. Зборува албански и ме посети двапати со нејзиниот сопруг и со синот тука во Англија.

Алберт Рамај: Би можеле ли некако да ги опишете Евреите во Албанија?

Скарлет Епштајн: Немаше многу Евреи во Драч, а нас имигрантите нè поврзуваше JOINT, една меѓународна еврејска организација, која од Њујорк му помагаше на секој Евреин кој успеал да избега од нацистичкиот прогон. Групата од околу 45 мигранти изнајми една куќа во која сите ние можевме да живееме. Поддршката од JOINT беше одвај доволна да ги купиме основните работи кои ни беа потребни за да преживееме, но не беше доволна на пример за опремување на домаќинството со мебел. Овие предмети беа направени од жените, потребите од облека, чаршави и прекривки за маса, а мажите мораа да работуваат мебел од гајби. Албанската полиција, која беше стационарирана во непосредна близина, беше изненадена да види што сакаме да направиме со овие работи. Тие ни купија чекани и шајки, и тие често им помагаа на нашите мажи. Со оглед на тоа дека тие бевме прогонувани од нацистичката полиција, ни беше тешко да веруваме дека полицајците во Драч би можеле да бидат наши пријатели. Но сите албански полицајци станаа наши

пријатели. По окупацијата на Албанија од Мусолини, нашите соседи полицајци се погрижија за нас и сторија сè да го спречат нашето страдање од италијанската окупација – сосема спротивно од нацистите кои сакаа да ги убијат сите Евреи во светот.

Алберт Рамај

Albert Ramaj, Leiter des Albanischen Institute in St. Gallen (www.albanisches-institut.ch Translated from German: Izer Maksuti, associate of the Albanian Institute in St. Gallen (www.albanisches-institut.ch) The bibliographic data of her book: T. Scarlett Epstein: Es gibt einen Weg. Jüdin Eine aus Wien. (There is a way(out). a Jewish female from Vienna). Verlag der Theodor Kramer Gesellschaft, Wien 2011, ISBN 978-3-901602-45-0 (Englisch Swimming Upstream: a Jewish Refugee from Vienna. Valentine Mitchell, London, 2005, ISBN 978-0-85303-607-4)

T. SCARLETT EPSTEIN - A JEWISH GIRL FROM VIENNA TO ALBANIA

Born as Trude Grünwald in 1922 in Vienna, she was supposed to escape from Austria in 1938 and go to Albania. Her brother Otto managed to move to the United Kingdom earlier. In April 1939, he managed to provide documentation for his departure, his mother, a bit later for his father. In England, they first had to work in factories. In 1957 follows the marriage to Bill Epstein. After the war, T. Scarlett Epstein had studied economics and political sciences and earned a PhD degree on 1958. The couple, adopted a girl and later had another daughter, lived and taught as anthropologists in various places in England, Australia, India, Papa- Neuguinea and the USA. Scarlett Epstein published a number of scientific papers and wrote 14 books. She died in Brighton; one year after this interview took place, which is being published now, here for the first time.

Albert Ramaj: Did you have a happy childhood?

Scarlett Epstein: I was born in Vienna. Though my father and my mother were Jewish, they were completely assimilated. We never went to a synagogue, and never celebrated Jewish holidays. I grew up as an ordinary Viennese girl.

Albert Ramaj: How did it come for you to immigrate to Albania?

Scarlett Epstein: One of my uncles had a factory in Maribor, Yugoslavia and one of my aunts was married in Zagreb. When Austria conjoined with Germany, we immediately wanted to immigrate to Yugoslavia with the belief that we would be able to live a quiet life there. I was able to obtain Yugoslav tourist visa, which enabled us to stay there for three months. So in June 1938 we left Vienna, going first to Maribor and then to Zagreb, where we stayed and lived at my

aunts'. We thought that we could stay in Yugoslavia, as long as we would be staying at my aunt's. However, things did not turn out that way. By the end of October 1938 the police informed us that we had to leave the country. If we were granted entry into another country, then we would be able to travel further without any obstacle, otherwise they would have taken us back to the German border. Of course, we were aware that in such a case they would have taken us to a concentration camp. My parents then wanted to commit suicide because they saw no future for us: my father had no job and could not support his family; my mother had lost her valuable things and other house furnitures. At the time, I was 15 and a half years old, and I did not want to die. Therefore, I took our passports and went to different consulates for a visa. Because our passports had a huge letter J, it showed that we were Jews, I was immediately rejected everywhere. When I got completely desperate, my uncle asked me if I asked at the Albanian consulate. There I had not been, because I did not know anything about Albania. I was warmly received in the Albanian consulate and they immediately directed me to the Consule. I was embarrassed, showed him our passports and asked for visa. Smiling and very politely he said to me, that we would be welcomed in Albania. He immediately gave me the visas, and assured me that in Albania we could live without any hindrance. At first, I could not believe that we were really going to be able to enter to Albania. Feeling joyful, I told my parents about this immediately, but my father was still worried because we knew nothing about the country and the population there. He just couldn't imagine, how we could go to a foreign country without any money. However, since we had no other options, we sailed the ship from Split to Durres. When we arrived in Durres, to our pleasant surprise, two Jewish immigrants from Ger-

many greeted us. They assured us that we could live comfortably, because there was already a small group of Jewish immigrants, all of whom were being assisted by JOINT, an American Jewish charitable organization. In Albania we were received in a very friendly way, this was a great surprise for us, because in Austria and Yugoslavia we were terribly persecuted. We are grateful to Albania, because this country saved our lives.

Albert Ramaj: What were your first impressions of Albania?

Scarlett Epstein: The first week, we spent in Durres; we had to stay in the Metropol Hotel. This was the most primitive hotel, I had ever been in. I asked a lot about the country and the people. While my parents were at the hotel, I moped around the surroundings. In the streets, I saw completely covered women and accompanied by a man, while I was dressed the way I had been used to dress in Vienna. I met a group of young people there, who were looking at me in a strange way, then they surrounded me and wanted to talk to me in Albanian and Italian, which I could not understand. The moment when I could not wait any longer, for them to speak German, I asked the young boys, what they wanted from me, in French. Then they understood me. They asked me, whether I am a normal girl, since I was dressed differently and I was alone walking around, something that no Albanian girl or woman would have done. So I explained them that I was a Jewish immigrant from Vienna. I was thrilled by this group, because they knew that Vienna is famous as a city for its music and theater. They immediately asked me, whether I had seen Mojsiu, the Albanian actor in Vienna. This was the beginning of a beautiful friendship, as the group showed me Durres, and I would tell them about the life in Vienna. One of the young men was from the Dovana Family, who were businessmen. He organized for me to

teach, two of his younger sisters, German, French and mathematics. The girls were 12 and 14 years old and had previously been in an Italian dormitory. However, that same year, their mother had kept them home. For me it was wonderful because the whole family treated me as their own daughter. I really felt at home in their house. The Italian Consul in Durres, Luigi Aloisio, was a frequent guest at the Dovana family. When he heard that I was teaching German language, he asked me to teach him German, too. When Mussolini invaded Albania in April 1939, all of us, the immigrants, were afraid that Italians would hand us over to Hitler, and we would be sent to concentration camps immediately. After the invasion, Aloisio had been promoted to a higher post and got a bigger office. Since he still wanted to learn German, he would take me every day with his car. In order to arrive at his office, I had to go through different places in which check were carried out. For this reason, he issued me an official document with different stamps. This document, saved my mother's life and me when, by the end of April, we had to fly from Italy through Germany to England. When we landed in Cologne, we were interrogated and tortured for more than three hours. We were forced to stay there naked, while two Nazi women tortured us and checked every piece of our clothes. Fortunately, they found the document issued by Aloisi, which convinced them to let us proceed. For me, the months I spent in Albania before the war, had been a holiday after the persecution, which I previously experienced. That is why, I now try to pay back that debt I feel for Albania, because I owe my life to this country and this nation.

Albert Ramaj: What were your relations with your parents back then?

Scarlett Epstein: Even though I was not even 16 years old, I had to make all the family decisions. Few people today can understand that my parents' generation had suffered most from Nazi persecution and many spoke only about committing suicide. When I was with my parents in Albania, they were not the ones who were taking care of me, but it was the opposite: I was responsible for them and all the time I was trying to organize their life as well as I could, as much as the circumstances made it possible. We immigrants lived in a house, same as a kind of kibbutz in Israel. The men used to buy the things women needed to prepare food, because we only had a little money to cover all expenses. Most of the immigrants were older couples. There were also young and unmarried men. At that time in Albania, I was the only young girl. I was often hungry, but we had no money to buy some things. Food products such as bread, for our immigrant group, were kept in a small room, locked. When the responsible person for this room had once forgotten to close it with a key, I went there and quickly took a piece of bread. Later, when I got caught, all the participants organized a meeting, where the people in charge, wanted to explain me the crime I had done. When my father heard about it, he started to cry. He felt humiliated and was very sad, for not being able to provide us with sufficient food. The group wanted me to confess, but I was happy for that piece of bread, because helped me not to feel hungry. I hope that what I just told you clarifies that relationship between my parents and I during the emigration was quite different.

Albert Ramaj: Could you tell us something about the other Jews in Albania?

Scarlett Epstein: As far as I can remember, the members of the Jewish immigrants in Durres before the war were coming from Germany, Austria and Poland. I was the only one who had something to do.

The others were mainly focused on working in and around the house and making it habitable: they collected boxes of crates from the shops of the Albanian's and from them they would make beds, drawers, desks, chairs, etc. The women would keep the house clean, and do their best with what they had. For most of them, this was very difficult to do this work, because they were used to having maids in their homes. It did not seem easy for them, since they had lost their high social positions. I remember an older German couple; the husband had been chief engineer in a large German factory. His wife still insisted that we addressed her as the "Mrs Chief engineer". To me it seemed ridiculous, but to her it was all too hard to further maintain her usual position.

Albert Ramaj: In your book "Es gibt einen Weg" (There is a way (out)), you describe how the Albanians first thought of you as a prostitute?

Scarlett Epstein: All women, not only Muslims, walked the streets of Durres covered and accompanied by a man. Only prostitutes walked on the streets uncovered and unaccompanied. The man, who they worked for, had to report to the police every woman who worked for him. Of course, I did not know it then and I walked dressed as I would dress in Vienna and in company with many young boys. One day I was teaching at the Doven family, we were on the second floor in the women's section, where no man was allowed to enter. Suddenly we heard women screaming and at that moment I recognized my father's voice. I went down immediately and quickly took him out of the house, while trying to explain to the women that my father did not know that no men were allowed in this part of the house. My father was very worried, because they had sent an officer, who informed my father to appear as soon as possible at the police

station. My father got very scared, he feared that they might deport us from Albania, because our visas had expired. He could only speak German and Hungarian, so he needed me as a translator. We went immediately to the police station, and there they took us to the person in charge. He was a short man, who was sitting behind a large desk. He then asked me to leave the room, because he wanted to speak with my father. I explained that my father did not speak neither Italian nor French, and that is why he had taken me along as a translator. His behavior made me realize that he wanted to say something to my father, something he could not convey in my presence. At the same time, my father was constantly asking me what the police was saying and when was our stay in Albania going to end. I had to calm my father, while I was trying to convince the policeman that I am a good translator and that I would translate everything word by word. He seemed embarrassed, when he asked me, whether my father had registered me. Then I also started to believe that he really wanted to deport us and wanted to see our visas. When I showed him the visas, he started to laugh and said: "That's fine, but has your father registered you as a prostitute? Because this is what every man that has young girls working for him, must do." To be honest, at that moment, I did not know what to say to my father, because I knew that he would be horrified that his daughter was considered to be a prostitute. Therefore, I explained it quickly to him that the officer wants to know whether he agrees with me going regularly at the house of the Dovana family. My father then began to laugh also, while I was telling the police officer that my father would like to know why he thinks that I work as a prostitute. Then he said, he had often seen me in Durres, dressed as promiscuous girls did, accompanied with a group of young boys. I began with my first lessons about

foreign cultures, and I told him that I was expelled from school because I was Jewish, and that the only clothes I had with me were the clothes I've been wearing in Vienna, and that we had no money to buy other clothes. The group of young Albanians, who accompanied me, were constantly asking me questions, what is life like in Vienna. I assured him that I am still a virgin, and this may also be proven by a doctor. When the police officer heard all this, he began to apologize, for having considered me as a prostitute. In addition, he told me that he was glad that I did not translate this conversation to my father. From that day, this officer used to come frequently, whenever he could with the group of Albanians, to hear something about Vienna. I only told my father that the police wanted to get to know us both. I had not told my father, all my life, the reason why the police officer wanted to talk to him personally. I believe that in no other place but Albania, would a police officer have believed my explanation - others would immediately have me thrown into a cell. During the short time, I was in Albania; I had made many good friends.

Albert Ramaj: In what way/-s did the Albanians help you and your family?

Scarlett Epstein: As we all Jewish immigrants had suffered from the Nazis, Albanian friendship had the effect of a panacea. I was especially happy, because I could teach. Women treated me like a member of their family. They had soon noticed that sweets for us immigrants were a real luxury, and would give dessert not only to me but for my parents as well. They showed me their valuables, silver dishes and handmade furniture. They also sent a certificate for my teaching, dated December 20, 1939, which is after the war started. I still have this letter, together with my diary from that period. I have tried to find members of the Dovana family for many years, and in 2006, I

met Matilda Dovana in Tirana. She is the granddaughter of the man who had asked me to teach his sisters. Matilda now considers me as her grandmother. She told me that during the communist regime, her grandfather had passed away in prison, and all his properties were confiscated. After the democratic government came into power in Albania, all of confiscated wealth of Dovana family was returned to their nephews and nieces. Later I was able to contact Dr. Ingrid Stratti, who was a university professor in Milan. She speaks Albanian and has visited me twice with her husband and son here in England.

Albert Ramaj: Could you somehow describe the lives of Jews in Albania?

Scarlett Epstein: There were not many Jews in Durres, and we immigrants relied on JOINT, an international Jewish organization, which, from New York, has helped every Jew that had managed to escape the Nazi persecution. The group of around 45 migrants had rented a house in which all of us were able to live. The support from JOINT was barely enough to buy the essential things we needed to survive, but not for example, for household furnishings. Those items were made by the women, the necessities of cloth, sheets and tablecloths, and men had to built furniture from fruit crates. The Albanian police, stationed nearby, was surprised to see what we wanted to do with those things. They brought us hammers and nails, and they would often help our men out. Since we had been persecuted by the Nazi police, it was hard for us to believe that police officers in Durres could be our friends. Nevertheless, all Albanian police officers became our friends. After the occupation of Albania by Mussolini, our policemen neighbors took care of us and did everything to prevent our suffering from the Italian occupation - the very opposite of the Nazis, who wanted to kill all the Jews of the world.

Albert Ramaj, Leiter des Albanischen Institute in St. Gallen (www.albanisches-institut.ch Translated from German: Izer Maksuti, associate of the Albanian Institute in St. Gallen (www.albanisches-institut.ch) The bibliographic data of her book: T. Scarlett Epstein: Es gibt einen Weg. Jüdin Eine aus Wien. (There is a way(out). a Jewish female from Vienna). Verlag der Theodor Kramer Gesellschaft, Wien 2011, ISBN 978-3-901602-45-0 (Englisch Swimming Upstream: a Jewish Refugee from Vienna. Valentine Mitchell, London, 2005, ISBN 978-0-85303-607-4).

Mrs Epstein and her friends in Albania

T. Scarlett Epstein and Petrit Zorba - Head of the Department of Climate and Environment at UPT - IGJEUM

Scarlett Epstein in Albania

FAMILJET FRANCES – MELIQI
ФАМИЛИЈА ФРАНЧЕЗ – МЕЛИЧИ
FRANCIS - MELIQI FAMILIES

DËSHMI HISTORIKE PËR SHPËTIMIN E HEBRENJVE NGA SHQIPTARËT

Mirënjohja e munguar për Veli Meliqin!

Besojmë se ka ardhur koha që përmes dëshmive të mjaftueshme, edhe emri i familjes Meliqi të shkruhet në Qendrën Përkujtimore Botërore të Holokaustit "Yad Vashem" në Jerusalem. Të mos zhduket një histori dhe një kujtim, asgjë më tepër!

Shkruan: Sevdail DEMIRI

Një dokument arkivor, i zbuluar së fundi në Arkivin Qendror të Shqipërisë në Tiranë, ringritë çështjen e mirënjohjes së një qytetari të Shkupit, për kontributin e tij në shpëtimin e dhjetëra hebreujve gjatë Luftës së Dytë Botërore.

Ai quhej Veli Meliqi (1912-1995), nga Rezhanca e Haniut të Elezit-Kaçanikut, aty ku asokohe ndodhej kufiri mes zonës pushtuese bullgare dhe asaj italiane (shqiptare) andej kufirit. Përmes tregtisë që zhvillonte në relacionin Shkup-Kaçanik, ai ishte njohur me njerëz të feve dhe etnive të ndryshme, pa kurrfarë paragjykimesh. Duke qenë njeri filantrop, i guximshëm, por edhe burrë i besës, nëpër duartë e tij kishin shpëtuar gjithsej 16-17 hebrej, duke i kaluar drejt Shqipërisë, derisa regjimet fashiste po i ndiqnin të gjithë qytetarët me origjinë hebreje, për t'i asgjësuar në kampet e përqendrimit.

Dokumenti në fjalë është në italishtë, dhe paraqet rrefimin e Sabeto Kariglio, para autoriteve policore shqiptare më 23 qershor të vitit 1943. Aty Kariglio thekson se është i lindur në Shkup, më 17.09.1902, dhe se është me origjinë nga Spanja, me nacionalitet bullgar dhe me fe hebreje. Më tej

mundjen që e kishte kapluar.

Ndërsa, një rast tjetër shumë i kthjellët, është ai i familjes pesëanëtarëshe Frances nga Shkupi, shpëtimi i të cilëve bëhet pas urdhrit të autoriteteve naziste bullgare, e njohur si "Obznana" (11 mars 1943), për grumbullimin dhe deportimin e të gjithë hebreujve drejt kampit famëkeq Treblinka, ku ishin shuar gjithsej 7.148 hebrej nga territori i Maqedonisë.

Ramadan Meliqi (i lindur më 1936), djali i Veli Meliqit, gjatë asaj kohe ishte fëmijë shtatëvjeçar, por mjaft mirë i kujtohen ato ngjarje të rrufeshme. Madje e përcjell në origjinal tregimin e babait të tij, Velit, gjatë shpëtimit shumë të mundimshëm të familjes Frances. Konkretisht, bëhej fjalë për kryefamiljarin Mojs,

mbuluar me veshje myslimane.

Ramadan Meliqi kujton se gjatë asaj rruge të gjatë dhe shumë të mundimshme, një pengesë të madhe kishin pasur edhe gjatë kalimit të lumit të Lepencit, i cili ishte trazuar shumë. Në atë gjendje, Veli Meliqi me shoqëruenin, i kishin marrë në krah dy fëmijët dhe nënën e Mojs Frances, duke i kaluar nëpër ujë andej lumit. Qëndrojnë dy orë në fshatin Nigishtan, pastaj stacionohen në shtëpitë e Meliqeve në Han të Elezit, ku qëndrojnë dy ditë e një natë. Pastaj në mbrëmje vazhdojnë udhëtimin drejt pjesës kufitare.

Në zonën e kufirit ndërmjet fshatrave Gajre dhe Gerlicë, Veli Meliqi me kuajtë e mbushur me hebrejtë, tako-

Meliqve, aty stacionohen derisa gjejnë lidhjen tjetër drejt brendisë së Shqipërisë. Pastaj familja e shpëtuar hebreje Frances, përfundon te familja shqiptare Kasapi në Tiranë, ku qëndron derisa ndryshoi situata politike, përkatësisht derisa ra sistemi fashizmi.

Në fund të vitit 1945, familja Frances kthehet në Shkup, ku e kishte vizituar edhe Veli Meliqin me familjen, dhe e kishte falënderuar për gjithë kontributin e dhënë në shpëtimin e jetëve të tyre.

Në vitin 1948, pas themelimit të shtetit izraelit, familja Frances emigron në Izrael.

Emri i Veli Meliqit, sot nuk gjendet në memorialin e njohur të Jad Vashemit në Jerusalem, dhe kjo ka një shpjegim të thjeshtë. Realisht, shumica e shoqërisë shqiptare-

një kujtim në fotografinë e përbashkët, në gjuhën hebraike, por fatkeqësisht, ajo fotografi - dëshmi, u ka humbur.

Në regjistrin e "Të drejtëve", në Qendrën Përkujtimore Botërore të Holokaustit "Yad Vashem" në Jerusalem, sot fugurojnë emrat e gjashtë familjeve maqedonase (10 anëtarë), konkretisht familjet: Altiparmak, Cekada, Siljanovski, Todorov, Ribarev dhe Haxhi-Mitkov. Dy familjet e fundit (Ribarev dhe Haxhi-Mitkov), janë dekoruar për rastin e shpëtimin të familjes së lartpërmendur Frances.

Madje, Ramadan Meliqi kujton një moment kur vjen një delegacion nga Izraeli në Shkup, për t'i sjellë dekorata Haxhi-Mitkovit. Ky i fundit para me pranon mirënjohjen, para masës së tubuar çohet në këmbë dhe me gishtin drejtuar Veli Meliqit, i pranishëm në sallë, thotë "Këtë mirënjohje ia dedikoj atij mikut tim Velit, që është në fund të sallës. Ai është heroi i shpëtimin të hebreujve!"

Objektivisht, derisa dihet fakti se të gjithë të mbijetuarit e Holokaustit kanë shpëtuar pikërisht duke e kaluar kufirin drejt Shqipërisë, e që në fakt, ai kufi nga të dyja anët popullohej nga qytetarë shqiptarë-myslimanë, shtrohet pyetja se a ka qenë e mundur

DËSHMI PËR SHPËTIMIN E HEBRENJVE NGA SHQIPTARËT

Mirënjohja e munguar për Veli Meliqin!

Besojmë se ka ardhur koha që përmes dëshmimeve të mjaftueshme, edhe emri i familjes Meliqi të shkruhet në Qendrën Përujtimore Botërore të Holokaustit "Yad Vashem" në Jerusalem. Të mos zhduket një histori dhe një kujtim, asgjë më tepër!

Shkruan: **Sevdail DEMIRI**

Shkup, 7.4.2017 - Një dokument arkivor, i zbuluar së fundi në Arkivin Qendror të Shqipërisë në Tiranë, ringritë çështjen e mirënjohjes së një qytetari të Shkupit, për kontributin e tij në shpëtimin e dhjetëra hebrenjve gjatë Luftës së Dytë Botërore.

Ai quhej Veli Meliqi (1912-1995), nga Rezhanca e Hanit të Elezit-Kaçanikut, aty ku asokohe ndodhej kufiri mes zonës pushtuese bullgare dhe asaj italiane (shqiptare) andej kufirit. Përmes tregtisë që zhvillonte në relacionin Shkup-Kaçanik, ai ishte njohur me njerëz të feve dhe etnive të ndryshme, pa kurrfarë paragjykimesh. Duke qenë njeri filantrop, i guximshëm, por edhe burrë i besës, nëpër duartë e tij kishin shpëtuar gjithsej 16-17 hebrenj, duke i kaluar drejt Shqipërisë, derisa regjimet fashiste po i ndiqnin të gjithë qytetarët me origjinë hebreje, për t'i asgjësuar në kampet e përqendrimit.

Dokumenti në fjalë është në italishte, dhe paraqet rrëfimin e Sabeto Kariglio, para autoriteve policore shqiptare më 23 qershor të vitit 1943. Aty Kariglio thekson se është i lindur në Shkup, më 17.09.1902, dhe se është me origjinë nga Spanja, me nacionalitet bullgar dhe me

fe hebreje. Më tej rrëfimi i tij i dokumentuar vazhdon: “Jam marrë vesh me një mik turk VELI (Veli Meliqi ishte shqiptar mysliman, i cili asokohe e fliste gjuhën turke, sikurse shumica e shqiptarëve, SD), i cili më prezantoi me një shqiptar prej të cilit e kuptova edhe emrin, i cili duhej të më shoqëronte nga këtu nëpër malet e Kosovës, në Ferizaj, Përmet... Po ky i njëjti shqiptar, në momentin kur arritëm në Ferizaj, më këshilloi që të marr një letërnjoftim në emrin tim të vërtetë, pa asnjë lloj pagese apo shpërblimi tjetër shtesë...”.

Rrëfimi i tij mandej përqendrohet deri në shpëtimin dhe strehimin e tij nëpër disa vende shqiptare, dhe peripecitë e kaluara me sëmundjen që e kishte kapluar.

Ndërsa, një rast tjetër shumë i kthjellët, është ai i familjes pesëanëtarëshe Frances nga Shkupi, shpëtimi i të cilëve bëhet pas urdhrin të autoriteteve naziste bullgare, e njohur si “Obznana” (11 mars 1943), për grumbullimin dhe deportimin e të gjithë hebrenjve drejt kampit famëkeq Treblinka, ku ishin shuar gjithsej 7.148 hebrenj nga territori i Maqedonisë.

Ramadan Meliqi (i lindur më 1936), djali i Veli Meliqit, gjatë asaj kohe ishte fëmijë shtatëvjeçar, por mjaft mirë i kujtohen ato ngjarje të rrufeshme. Madje e përcjell në origjinal tregimin e babait të tij, Veliut, gjatë shpëtimit shumë të mundimshëm të familjes Frances. Konkretisht, bëhej fjalë për kryefamiljarin Mois, nënën e tij Ester, gruan Vinka, djalin Marsel dhe vajzën Eni (Ester). Në intervistën tonë, Ramadan Meliqi shpjegon se si ishin takuar Todor Haxhi-Mitkov me Veli Meliqin, në dyqanin e njohur të esnafit Mahmut Idrizi në Çarshinë e Vjetër të Shkupit. Haxhi-Mitkov iu kishte lutur Meliqit që t’i gjejë qare familjes mike hebreje Frances, të cilën disa ditë e kishte strehuar në shtëpi, por tani më nuk mund ta mbante, frika se mos zbulohet nga ana e autoriteteve. Atëherë Veli Meliqi i kishte dhënë

besën se me lejën e Zotit, atë familje të rrezikuar do ta përcillte andej kufirit drejt Shqipërisë. Në mbrëmje, pesë hebrenjtë ishin ngarkuar në kuaj, ndërsa gratë ishin mbuluar me veshje myslimane.

Ramadan Meliqi kujton se gjatë asaj rruge të gjatë dhe shumë të mundimshme, një pengesë të madhe kishin pasur edhe gjatë kalimit të lumit të Lepencit, i cili ishte trazuar shumë. Në atë gjendje, Veli Meliqi me shoqëruesin, i kishin marrë në krah dy fëmijët dhe nënën e Mois Frances, duke i kaluar nëpër ujë andej lumit. Qëndrojnë dy orë në fshatin Nigishtan, pastaj stacionohen në shtëpitë e Meliqve në Han të Elezit, ku qëndrojnë dy ditë e një natë. Pastaj në mbrëmje vazhdojnë udhëtimin drejt pjesës kufitare.

Në zonën e kufirit ndërmjet fshatrave Gajre dhe Gerlicë, Veli Meliqi me kuajtë e mbushur me hebrenjtë, takohet me ruajtësit e kufirit, fshatarë shqiptarë që kishin marrë obligim në atë shteg të mos lejonin kalime ilegale. Meliqi fjaloset rëndë me “ruajtësit e kufirit”, të cilët kërkonin kthimin mbrapa se do t’i lajmëronin forcat bullgare. Derisa zgjatë fjalimi i ashpër, Meliqi u kishte bërë me shenjë karvanit që të vazhdonte rrugën... Ndërkohë që penguesit zbrapsen nga qëllimi, hebrenjtë ishin larguar nga zona e rrezikut. Veli Meliqi e tërheq koburen në brez dhe me vrap shkon drejt karvanit, të cilët i njofton se e kanë kaluar rrezikun kryesor dhe se shumë afër jemi në tokën e kontrolluar nga Mbretëria shqiptare.

Posa kalojnë në fshatin e Meliqve, aty stacionohen derisa gjejnë lidhjen tjetër drejt brendisë së Shqipërisë. Pastaj familja e shpëtuar hebreje Frances, përfundon te familja shqiptare Kasapi në Tiranë, ku qëndron derisa ndryshoi situata politike, përkatësisht derisa ra sistemi fashizmi. Në fund të vitit 1945, familja Frances kthehet në Shkup, ku e kishte vizituar edhe Veli Meliqin me familjen, dhe e kishte falënderuar për gjithë kontributin e dhënë në shpëtimin e jetëve të tyre.

Në vitin 1948, pas themelimit të shtetit izraelit, familja Frances emigron në Izrael.

Emri i Veli Meliqit, sot nuk gjendet në memorialin e njohur të Jad Vashemit në Jerusalem, dhe kjo ka një shpjegim të thjeshtë. Realisht, shumica e shoqërisë shqiptare-myslimane e asaj kohe në Shkup e rethinë, nuk i afirmonte aq vlerat universale të njeriut në kuptimin e sotëm, dhe "lavdërimi" në publikë se ke shpëtuar hebrenj, nuk të sillte ndonjë imazh shumë pozitiv. Prandaj, deri në vitet e '90-ta të shekullit të kaluar, nuk ishte shpalosur kjo e vërtetë.

Për herë të parë vetë Veli Meliqi ishte rrëfyer para një gazetarit shqiptar (Fadil Curri, "A(h) fati(h) ynë në peshojë", Shkup, 1994), pasi që familja hebreje Frances e kishte vizituar familjen Meliqi në Shkup në vitin 1989. Madje, sipas rrëfimit të Ramadan Meliqit, vetë znj.Eni (Ester), gjatë kësaj vizite në Shkup, i kishte nënshkruar një kujtim në fotografinë e përbashkët, në gjuhën hebraike, por fatkeqësisht, ajo fotografi – dëshmi, u ka humbur.

Në regjistrin e "Të drejtëve", në Qendrën Përkujtimore Botërore të Holokaustit "Yad Vashem" në Jerusalem, sot fugurojnë emrat e gjashtë familjeve maqedonase (10 anëtarë), konkretisht familjet: Altiparmak, Cekada, Siljanovski, Todorov, Ribarev dhe Haxhi-Mitkov. Dy familjet e fundit (Ribarev dhe Haxhi-Mitkov), janë dekoruar për rastin e shpëtimit të familjes së lartpërmendur Frances.

Madje, Ramadan Meliqi kujton një moment kur vjen një delegacion nga Izraeli në Shkup, për t'i sjellë dekorata Haxhi-Mitkovit. Ky i fundit kur e pranon mirënjohjen, para masës së tubuar çohet në këmbë dhe me gishtin drejtuar Veli Meliqit, i pranishëm në sallë, thotë "Këtë mirënjohje ia dedikoj atij mikut tim Veliut, që është në fund të sallës. Ai është heroi i shpëtimit të hebrenjve"!

Objektivisht, derisa dihet fakti se të gjithë të mbijetuarit e Holokaustit kanë shpëtuar pikërisht duke e kaluar kufirin drejt Shqipërisë, e që në fakt, ai kufi nga të dyja anët popullohej nga qytetarë shqiptarë-myslimanë, shtrohet pyetja se a ka qenë e mundur që një joshqiptar-jomysliman ta kalojë atë kufi?! Pra, logjikisht, të gjithë hebrenjtë e shpëtuar nga Maqedonia, kanë kaluar në Shqipëri falë guximit të shqiptarëve-myslimanë, të cilët e kanë njohur mirë terrenin dhe i kanë pasur lidhjet miqësore dhe farefisnore me pjesën e Kosovës-Shqipërisë, gjë që ka bërë të mundur të kalonin pa probleme dhjetëra familjet hebreje në kohën kritike.

Besojmë se ka ardhur koha që përmes dëshmive të mjaftueshme, edhe emri i familjes Meliqi të shkruhet në mesin e “Të drejtëve”, në Qendrën Përkujtimore “Yad Vashem” në Jerusalem. Të mos zhduket një histori dhe një kujtim, asgjë më tepër!

P.S. Disa ditë pas këtij publikimi, erdhën lajme të mira nga Tel Avivi dhe Tirana. Më 17 prill 2017, pas shumë vitesh, në Shqipëri u takuan Ramadan Meliqi dhe Eni Frances Altarac!

СВЕДОШТВА ЗА СПАСУВАЊЕТО НА ЕВРЕИТЕ ОД АЛБАНЦИТЕ

Признанието што недостига за Вели Малики!

Ние веруваме дека дојде времето, врз основа на доволно докази, името на семејството Малики да биде напишано во Светскиот центар за сеќавање на холокаустот „Јад Вашем“ во Ерусалим. Само за да не исчезне од историјата и од меморијата, ништо повеќе!

Пишува: **Севдаиљ Демири**

Скопје, 7.4.2017 - Еден архивски документ, кој неодамна беше откриен во Централната архива на Албанија во Тирана, одново го поттикна прашањето за благодарност кон еден граѓанин од Скопје, за неговиот придонес во спасувањето на децетици Евреи за време на Втората светска војна. Тој се вика Вели Малики (1912-1995), од с. Режаница – Елез Хан – Качаник, каде што во тоа време се наоѓаше границата меѓу двете области под бугарска окупација и по италијанска окупација (Албанија) од другата страна на границата. Во текот на неговите трговски активности, што Вели Малики ги правел на релацијата Скопје-Качаник, имал можност да се среќава со луѓе од различна религија и етникуми, без да има предрасуди. Тој беше филантроп, храбар, но исто така и човек од БЕСА (албанска свечена обврска, чесен збор посветен на поддршката на некој или поврзување со некој) 16-17-годишни Евреи беа спасени од него; со нивно преземање во Албанија, во времето кога од фашистичките режими беа прого-

нувани сите граѓани со еврејско потекло, со цел тие да се испратат и да се истребат во концентрационите логори. Соодветниот документ е на италијански јазик и ја претставува приказната за Сабато Карилјо (Sabeto Kariglio), кој бегаше пред албанската полиција, на 23 јуни, 1943 година. Според изјавата на Карилјо, тој е роден во Скопје на 17. 9. 1902 година и тој по потекло бил од Шпанија, Бугарин по националност и од хебрејска религија. Во својот документиран наратив, тој продолжува: „Направив договор со Вели, еден мој турски пријател (Вели Малики бил Албанец-муслиман кој во тоа време зборувал турски јазик, исто како мнозинството Албанци, СД), кој ме претстави на албански, чие име јас исто така го научив и кој требаше да ме придружува отука преку косовските планини, во Феризај, Пермет... Албанецот, во моментот кога пристигнав во Урошевац, ме советуваше да земам лична со моето вистинско име, без дополнителна исплата или надоместок ... ". Неговата приказна потоа се фокусира на неговото спасување и засолнување во неколку места во Албанија, и непријатностите низ кои минал поради болеста која го наваса.

Во меѓувреме, друг многу драгоцен случај е случајот на едно француско семејство со 5 члена, од Скопје, чие спасување се изведувало откако било наредено од бугарските нацистички власти, познато под наznakата „Обзнана“ (11 март 1943) за собирање и за депортирање на сите Евреи во озлогласениот камп Треблинка, каде што вкупно 7 148 Евреи од територијата на Македонија беа истребени.

Рамадан Малики, синот на Вели Малики, роден во 1936 година, тогаш бил дете на 7 години, сепак многу добро се сеќава на овие настани. Дури тој ја потврдува оригиналната приказна на него-

виот татко, Вели, поврзана со екстремно проблематичното спасување на француското семејство. Конкретно, се работело за Моис, главата на семејството, за неговата мајка Естер, за неговата сопруга Винка, синот Марсел и ќерката Ени (Естер). Во интервјуто, Рамадан Малики го објаснува среќавањето мешу Тодор Хаџи-Митков и Вели Малики во една продавница на добропознатиот еснаф Махмут Идризи во Скопската стара чаршија. Хаџи-Митков го моли Мелики да најде начин за да се спаси ова француско семејство, за кои тој обезбедил засолниште на неколку дена во неговиот дом, но веќе не мжел таму да ги чува, плашејќи се дека ќе биде откриен од властите. Тогаш Вели Мелики дава беса дека, со Божја помош, тој ќе го пренесе семејството што се наоѓаше во опасност преку граница, во Албанија. Вечерта, петтемина Евреи, јавајќи на коњи и жените покриени со муслиманско фереџе тргнаа. Рамадан Малики се сеќава дека за време на долгиот и тежок пат, една од главните препреки беше преминувањето на реката Лепенец, бидејќи реката беше многу немирна. Под вакви околности и услови, Вели Малики и неговата придружба ги зеле в раце двете деца и мајката на Моис Франсес, зада ја поминат реката и да се најдат на другата страна. Тие останале два часа во селото Никуштак, а подоцна биле стационирани во домовите на семејството Мелики во Елез Хан, на две ноќи и еден ден. Потоа тие продолжиле со своето патување кон граничната област. На граничната зона мешу селата Гајре и Герлица, Вели Малики со членовите на еврејското семејство, на коњи, биле пресретнати од граничарите, етнички Албанци од селата кои ја презеле обврската да не дозволуваат илегални одделни преминувања. Малики имал жестока размена на зборови со „граничарите“ кои барале од него да се врати инаку тие ќе ги информирале бугарските сили.

За време на таа жестока дискусија, Малики му сигнализира на караванот да го запре патувањето..., и кога селаните, кои ја правеа пречката, се свртеле да ги видат Евреите, тие веќе биле евакуирани надвор од зоната на опасноста. Вели Малики тогаш ја извадил кубурата (еден вид пиштол) и почнал да трча кон караванот, каде што бил информиран дека главните опасности биле избегнати и дека тие биле многу блиску до земјата под контрола на албанското кралство. Еднаш кога веќе пристигнале во селото на Малики, тие се стационирале додека да најдат друга врска на релацијата кон албанската дивина. Потоа спасеното семејство Франсес, завршува во Тирана во семејството Касапи, каде што престојува сè додека не се променила политичката ситуација, со други зборови сè до падот на фашистичкиот систем. Кон крајот на 1945 година, семејството Франсес се враќа во Скопје, и го посетуваат Вели Малики и неговото семејство и го изразуваат своето признание за неговото придонес во спасувањето на нивните животи. Во 1948 година, по воспоставувањето на израелската држава, семејството Франсес се преселило во Израел. Името на Вели Малики денес не може да се најде во познатиот меморијален центар „Јед Вашем“, во Ерусалим и постои едноставно објаснување во врска со тоа. Реално, мнозинството на албанско-муслиманската заедница во тоа време, која живееше во Скопје и во неговата околина, не ги ценеше ваквите универзални хумани вредности во денешна смисла, односно да ги „истакнува“ јавно фактите дека тие ги спасувале Евреите, и тоа нема да претставува позитивен имиџ. Затоа, сè до 90-тите години на минатиот век, овој факт не беше разгледуван. Вели Малики призна за првпат во едно интервју со албанскиот новинар Фадил Кури, насловено „A(h) fati(h) ynë në peshojë“ („Нашата вера на вага“) во Скопје, во

1944 година), откако семејството Фрнсес го посетиле семејството Малики во Скопје во 1989 година.

Уште повеќе, според признанието на Рамадан Малики, г-ѓа Ени (Естер) за време на посетата во Скопје, беше се потпишала на една заедничка фотографија за сеќавање, на хебрејски јазик, но за несреќа фотографијата-доказ била изгубена.

Во Регистарот „The Righteous“ („Праведници“) во Светскиот центар за сеќавање на холокаустот „Јад Вашем“ во Ерусалим, денес се наоѓаат шесте македонски семејства (10 члена), конкретно семејствата: Алтипармак, Цекада, Силјановски, Тодоров, Рибарев и Хаџи-Митков. Последните две семејства (Рибарев и Хаџи-Митков) беа одликувани за спасување на претходноспомнатите членови на семејството Франсес. Понатаму, Рамадан Малики се сеќава на моментот кога една делегација од Израел дошла во Скопје за да ги донесе одликувањата за семејството на Хаџи-Митков. Последниов, во моментот кога ги примал одликувањата, застанал и, пред сите присутни луѓе на церемонијата, својот прст го вперил кон Вели Малики велејќи: „Јас го посветувам ова одликување на мојот пријател Вели, кој стои на крајот од ходникот. Тој е херојот што ги спасуваше Евреите!“

Објективно, добро е познат фактот дека сите преживевани на Холокаустот беа спасени со преминување на границата со Албанија, и дека оваа граница всушност од двете страни беше населена со Албанци-муслимани; а прашањето кое треба да се постави е дали тоа можеше да се случи, ако преминувањето на границата не беше организирано од Албанец или од муслиман? Така, логично е дека сите спасени Евреи преминале во Албанија благодарение на храброста на Албанците-муслимани кои многу добро го познаваа теренот и имаа пријатели и роднини во делот

Косово-Албанија, што направи да биде можно да преминат дузина еврејски семејства, без проблеми, во тие критични времиња. Веруваме дека дојде времето дека со поголем број докази, името на семејството Малики треба да биде запишано во групата на „The Righteous“ („Праведните“) во Светскиот меморијален центар на Холокаустот „Јад Вашем“ во Ерусалим. Само за да не се изгуби во сеќавањата и во историјата, и поради ништо повеќе!

ПС. Неколку дена после оваа публикација, дојдоа добри вести од Тел Авив и Тирана. На 17 април 2017, после многу години, во Албанија се сретнаа Рамадан Меличи и Ени Француз-Алтараќ!

EVIDENCE ABOUT JEWS RESCUED BY ALBANIANS

The recognition that is missing for Veli Meliqi!

We believe that time has come, based on sufficient evidence, the name of the Meliqi family to be written in the World Holocaust Remembrance Center "Yad Vashem" in Jerusalem. Only so that history won't let the memory of their effort to disappear, nothing more!

Written by: **Sevdail DEMIRI**

Skopje, 7.4.2017 - An archival document, which was recently discovered at the Central Archive of Albania in Tirana, raises again the issue of gratitude for a citizen of Skopje, for his contribution in saving tens of Jews during the World War II. His name is Veli Meliqi (1912-1995), from v. Rezhanca - Elez Han - Kaçanik, where at that time was the border between the areas under Bulgarian occupation and Italian occupation (Albanian) on the other side of the border. During his trading activities, which Veli Meliqi has carried out in the direction Skopje-Kaçanik, he had opportunity to meet people of different religions and ethnicities without any prejudices. Being a philanthropist, brave, but also a man of BESA (Albanian solemn commitment; word of honor given to support someone or to connect with someone) 16-17 Jews were saved by him; by taking them to Albania at the time when the fascist regimes persecuted all citizens of Jewish origin, in order to send and exterminate them in the concentration camps. The respective document is in Italian language and it presents the story of Sabeto Kariglio, in front the Albanian police authorities on June

23, 1943. According to Kariglio's statement, he was born in Skopje on 17.09.1902, and he was originally from Spain, Bulgarian by nationality and of Hebrew religion. In his documented narrative he states: "I made an agreement with VELI a Turkish friend of mine (Veli Meliqi was a Muslim Albanian who at that time spoke Turkish language, same as the majority of Albanians, SD), who introduced me to an Albanian, whose name I learned too, and who was supposed to accompany me from here, through the Kosovo mountains, to Ferizaj, Përmet... The Albanian, at the moment we arrived in Ferizaj, advised me to get an ID with my real name, without any payment or additional compensation". His story afterwards is focused to his rescuing and sheltering in several places in Albania, and the ordeals he has gone through due to the illness that had gripped him.

Meanwhile, another very perspicuous case is the case of Frances family consisting of five members, from Skopje, whose salvation takes place after the order of the Bulgarian Nazi authorities, known as Notification "Obznana" (11 march 1943) for collection and deportation of all Jews to the infamous camp Treblinka, where a total 7.148 Jews from the territory of Macedonia were exterminated.

Ramadan Meliqi, Veli Meliqi's son born on 1936, at that time was a child of seven, yet he remembers very well those lightning like events. Even more, he conveys the original story of his father, Veli, related to the extremely troublesome rescue of the Frances family. Concretely, it was about Mois, the head of the family, his mother Esther, his wife Vinka, son Marcel and daughter Eni (Esther). In the interview, Ramadan Meliqi explains the meeting between Todor Haji-Mitkov and Veli Meliqi at the shop of the well-known guild Mahmut Idrizi at the Skopje Old Bazaar. Haji-Mitkov asked Meliqi to find a way out for the Frances family, he had provided shelter for several

days at his home, but he could not keep them any longer, fearing that authorities could discover him. Then Veli Meliqi gave his Besa that, with God's permission, he would transfer the endangered family across the border to Albania. In the evening, the five Jews were riding on horses, and the women were covered with Muslim attire. Ramadan Meliqi recalls that during the long and hard trip, one of the major obstacles has been crossing the river Lepenec, since the river has been very troubled. Under such circumstances and conditions Veli Meliqi and his companion had taken in their arms the two children and Mois Frances' mother, to pass the river and get on the other side. They stayed for two hours in village Nigishtan, and later they were stationed at the homes of Meliqi families in Elez Han, for two nights and one day. Afterwards they resumed their journey to the border area. At the border zone between the villages Gajre and Gerlica, Veli Meliqi with the Jewish family on horse, was intercepted by border guards, ethnic Albanian villagers who had taken over the obligation not to allow illegal crossings in that portion. Meliqi has a heated exchange of words with the "Border guards" who required him to go back that otherwise they would inform Bulgarian forces. During that harsh discussion, Meliqi signals the caravan to resume the trip..., and when the villagers, who were creating obstacles, turned around to see the Jews, they had already been evacuated out the danger zone. Veli Meliqi then pulls out his Kobure (a kind of gun) and start running towards the caravan, where he was informed that the major threat has been avoided and they were very close to the land under control of the Albanian Kingdom. Once they arrived at the Meliqi village, they got stationed until they found another link in the direction of Albania's countryside. Afterwards the rescued family Frances ends up in Tirana at the Kasapi family, where they

stayed until the political situation changed, respectively until the fall of fascist system. At the end of 1945, Frances family returns to Skopje and they visited Veli Meliqi and his family and expressed their appreciation for his contribution to save their lives. In 1948, after the establishment of Israeli state, Frances family moved to Israel. Veli Meliqi's name today is not found in the famous Memorial Yed Vashem in Jerusalem, and there is a simple explanation to it. Realistically, the majority of Albanian-Muslim community of that time, living in Skopje and its surrounding, did not affirm such universal human values in today's sense, i.e. to "praise" in public the fact they had rescued Jews, as would not bring a positive image. Therefore, until the 90s of the last century this fact was not disclosed. Veli Meliqi confessed for the first time in an interview with the Albanian journalist Fadil Curri titled "A(h) fati(h) ynë në peshojë" (Our fate in a scale (weighing machine))" in Skopje on 1994), since Frances family had visited Meliqi family in Skopje on 1989.

Furthermore, according to Ramadan Meliqi's confession, Mrs Eni (Esther) during this visit to Skopje had signed a joint memorial photography, in the Hebrew language, but unfortunately, the photography-evidence has been lost.

In the Register of "The Righteous" in the World Holocaust Remembrance Center of "Yad Vashem" in Jerusalem, today are the names of six Macedonian families (10 members), concretely the families: Altiparmak, Cekada, Siljanovski, Todorov, Ribarev and Haji-Mitkov. The last two families (Ribarev and Haji-Mitkov), have been decorated for rescuing the aforementioned family Frances. Furthermore, Ramadan Meliqi recalls the moment when a delegation from Israel came to Skopje to bring the decoration for Haji-Mitkov family. The latter one at the moment he was accepting the decoration stands up and, in

front all the present people in the ceremony, with his finger pointed to Veli Meliqi says: "I dedicate this decoration to my friend Veli, who is at the end of the hall. He is the hero who rescued the Jews"!

Objectively, it is a well known fact that all the Holocaust survivors have been rescued by crossing the border to Albania, and that this border indeed on both sides has been populated by Albanians-Muslims; and the question which is to be asked is whether it has been possible for any non-Albanian and non-Muslim to cross that border?! Therefore, logically, all rescued Jews have crossed to Albania thanks to the courage of Albanians-Muslims who have known the terrain very well, and had friends and relatives in the part Kosovo-Albania, which made it possible to transfer dozen of Jewish families, without problems, at those critical times. We believe the time has come that through a sufficient amount of evidence, the Meliqi family name to be written in the group of "The Righteous" in the World Holocaust Remembrance Center of "Yad Vashem" in Jerusalem. The only reason being, so that the memory of their bravery won't be lost to history and nothing more!

P.S. Couple of days ago, we received great news from Tel Aviv and Tirana. On the 17th of April 2017, Ramadan Meliqi and Eni Frances Altarac, met in Pogradec Albania, after so many years.

Emi Altanatz
Tel-Aviv
ul. Golei Eritrea 3

מאזנה אני אכל נימי נפטי אל
בצת חייד וכל מטפחתי

משה פירנס - אבא
אנה פירנס - אמא
אסתר פירנס - סבתא
אסתר פירנס - אן

מי לידי מלוצה היה ג'ואל...

השואף נשאו אויער אלמנו בריאים
ושמחים מאכנאיה שיה שיה
טותיה וליק.

הטות 1990 העלנו לסקפיה לשהאל
ואלמי בקינו זכר מטפח ופנינו טום
לגם טמלנו איק האג'ר אלמנו זאלבנייה
אצם המשורה/שלא נשנה אלמם.

Eni Altarac
Tel Aviv
Rr. Golei Eritrea 3

Unë e gjitha e rraskapitur emocionalisht dhe e mbijetuar me gjithë familjen time ime

Moshe Frances - babai

Vinca Frances - nëna

Esther Frances - gjyshja

Esther Frances - Unë

Z. Velija ishte shumë i kujdesshëm ... Për rreth një javë na kaloi gjallë dhe shëndosh në Shqipëri, ku mbetëm dy vjet. Në vitin 1990 erdhëm në Shkup nga Izraeli dhe u takuam me të dhe tërë familjen e tij, dhe përsëri na tegoi dhe dëgjuam se si na pat transferuar në Shqipëri. Humaniteti dhe familja e tij kurrë të mos harrohen.

Ени Алтарак
Тел Авив
Ул. Голеи Еритреа 3

Јас, целата емоционално исцрпена преживеана и целото мое семејство

Моше Франсес – татко

Винка Франсес – мајка

Естер Франсес – баба

Естер Франсес – јас

Г-дин Велија беше многу грижлив...За една недела не пренесе живи и здрави во Албанија, каде бевме две години.Во 1990 дојдовме во Скопје од Израел и го запознавме него и целото негово семејство и повторно ни раскажа и чувме како ни пренесе во Албанија. Хуманоста и неговото семејство никогаш да не се забораваат.

Eni Altarac

Tel Aviv

St. Golei Eritrea 3

I,a survivor and emotionally exhausted and my whole family,

Moshe Frances - father

Vinca Frances - mother

Esther Frances - grandmother

Esther Frances

Mr. Velija was very careful...

Within a week they transported us alive and healthy in Albania, where we stayed for two years.

In 1990 we came to Skopje from Israel and met Veli Meliqi and his whole family and they told us again how they help us to go to Albania.

Their humanity and his family will never be forgotten.

Veli Meliqi (1912-1995)

*Veli Meliqi and Eni Frances Altarac at his shoe shop in the Old Bazar –
Skopje 1986*

Visit in Skopje in 1990 of Eni and Jasa Altarac and Lea Altarac at the house of Veli Meliqi

Ramadan Meliqi – (Ramce) son of Velija Meliqi (Albanian family who helped transfer the Frances Family across the border in Albania during World War II). At the entrance are exposed the shoes he makes. 10.06.1986

Veli Meliqi, Eni Frances Altarac and Ramadan Meliqi

Standing from right to left - Mrs. Zurka Kasapi (mother of Hamdi- she was a widow), Hamdi Kasapi (older son - he was the head of the family), Ester Frances, Moise Frances, Mr Batino (a neighbor of the Ksapi family- he was an albanian jew a friend of Sabitaj Kario - Ester's brother - who helped them find the shelter at the Kasapi's house), Vinka Frances. kids : from right to left- Yusuf Kasapu, Marcel Frances, Eni Frances. (This picture was taken in Tirana at the entrance to the Kasapi's house).

Riza Kasapi and Marcel Frances

DREJTORIA QENDRORE E POLICIS - SHQIPNI
DIREZIONE CENTRALE DI POLIZIA - ALBANIA

SHEDARI I TË HUAJVE
SCHEDARIO STRANIERI

Mbienti FRANCESCO emri Moris prej race (1) Shqer
 Cognome fuventesh nomi amenijs di Star Asel
 atësi fuventesh amënijs di Star Asel
 paternita fuventesh maternita me 10-12-1900
 lindur në Skoplje il me gjendje (2) conjugato
 prej kombësijs Dalzers di kondizione (2) ka deklarue se ndodhet në Shqipni
 di nazionalita me deklarato di trerast in Albania
 prej 6-7-1942 i ardhur nga Skoplje
 dat sa banorë në Via Pinarit N.29
 se ashi i pajisur me këto dokumenta (3) prezantato di dokumenti
 di essere munito dai seguenti documenti (3)
 se ka ardhë në Mbretni me qëllim që lavoro
 di essere venuto nel Regno a scopo di se zotnon në Shqipni këto
 pasuni të patundshme nulla possada in Albania
 beni immobili se zotnon në Shqipni këto
 të ndodhuna në comissionario
 di esercitare in Albania la professione o il mestiere di

(1) Ariane ose hebraike - (2) me kallxue: boqar, l vë, l martuem - Për grati e martieme me kallxue edhe emania e të shqoq - (3) numri, data, Autoriteti dhe vendi i lëshimit të dokumentit.
 (1) Ariane o ebraica - (2) indicare: catibe, nobile, conjugato - Per la donne conjugate indicare anche il cognome del coniuge - (3) numero, data, Autorità e luogo di rilascio del documento.

VREJTJE TË ZYRËS
OSSERVAZIONI DELL'UFFICIO

non ha osservato procedute

Data e përfillitit: 28-6-1942
 Data di compilazione: 1942

NDRYSHIME TË ANANIMIT
VARIATIONI DI RESIDENZA

Vendi ku i huaj asht transferue Localita in cui lo straniero si è trasferito	Data	Vendi ku i huaj asht transferue Localita in cui lo straniero si è trasferito	Data	Vendi ku i huaj asht transferue Localita in cui lo straniero si è trasferito	Data	Vendi ku i huaj asht transferue Localita in cui lo straniero si è trasferito	Data

Shkrimi i Autoritetit krahasues të S. P.
 Ushtria e Shqipërisë

Official ID paper issued by the Albanian Government

DEPARTAMENTI QENDRORE E POLICIS - SHQIPNI
 DIREZIONE CENTRALE DI POLIZIA - ALBANIA

SKEDARI I TË HUAJVE
 SCHEDARIO STRANIERI

Pjesërisht me u përplue nga Zyra e S. P. që merr deklaratat e qëndrimit.
 Paria da compilarsi dall'Ufficio di P. S. che riceve la dichiarazione di soggiorno.

Mbiemni Frances emni Jans prej race (1) Ebreë
 Cognome nome di razza (1)
 atësija di Matesh amënia di Ester Asael
 paternità maternità
 lindun në Skopje me 1908
 nato a U
 prej kombësie Bulgare imëgjendje (2) qonigata con
 di nacionalità Këriglio Sabeto di nazionalità (2)
 ka deklarim se ndodhet në Shqipni
 ha dichiarato di trovarsi in Albania
 prej 16-6-1942 i ardhur nga Skopje
 dal provenire da
 në bashkësi me bashorëqarë Via Pinari
 në asht i pajisun me këto dokumente (3) ngovista di documenti
 di essere munito dei seguenti documenti
 se ka ardhë në Mbretëri me qëllim të rregullimit të punëve
 di essere venuto nel Regno a scopo di regolarizzare le questioni
 pastun të patundshme nullo possiede in Albania
 beni immobili
 të ndodhura në se zotim në Shqipni këto
 siti a di possedere in Albania i seguenti
 se nshtron në Shqipni profesionin ose meshtërin e ngjellëse
 di esercitare in Albania la professione o il mestiere di

(1) Arlana ose hebraike - (2) me kullë të bashkuarë - (3) me kullë të bashkuarë
 emni e të shqipt - (3) namri; data, Autoriteti i bashkuarë të bashkuarë të bashkuarë
 (1) Arlana o ebraica - (2) indicare i colori, il sesso, il coniugio - (3) se si sono coniugata indicare anche
 il cognome del coniugio - (3) numero; data, Autorità e luogo di rilascio del documento

Official ID paper issued by the Albanian Government

44	CAMHI	Giuseppe di Palamari e di Zerge Gantilo, nato a Suddite Bulgarie Bitoli il 2/9/1903, qui residente in via Duran, no. Vecchie, 21, impiegato disoccupato;
45	CIRIO	Isak di Leone e di Nina Meyerah, nato a Shkoplje il 15/9/1908 id è mio, qui residente in via Pinkrit, 29, operaio;
46	FRANCESCO	Francesco di Mantosh e di Ansel Ester, nato a Shkoplje il 10/12/1901, qui residente in via Pinkrit, 29, commissionario;
47	FRANCESCO nato DANCE	Vilko fu Giuseppe e di Lea Heskija, nato a Belgrado il 19/10/1907, moglie, casalingo;
48	FRANCESCO	Marcella di Meris, figlia, nato a Shkoplje nel 1933;
49	FRANCESCO	Eni di Meris, nato a Shkoplje nel 1937, figlio;
50	FRANCESCO Ved. ASANI nata	Ester fu Jchan e fu Genila Ansal, nata a Strumica (Bulgaria) nel 1875, madre di Meris Francesco;
51	GERASSI	Masha fu Alessandro e di Natalia, nato a Bitoli il 17/12/1892, qui residente in via Galas, 29, A. Medico;
52	GERASSI nata KABILIQ	Jela di Jovan e di Marianna, nata a Belgrado nel 1904, moglie, casalinga;
53	GERASSI	Marians di Masha, nato a Bitoli nel 1928, scolara, figlia;
54	GERASSI	Natalia di Masha, nato a Bitoli nel 1936, figlia;
55	GERASSI Ved. AMAR nata	Natalia fu Jofif e fu Rakila, nato a Bitoli nel 1874, madre di Gerassi Masha, casalinga;
56	KARIGLIO	Sabete di Leone e di Meyerah Nana, nato a Shkoplje il 17/9/1902, qui residente in via Pinkrit s.n., Commissionario;

Frances Family in the official evidence from the Ministry of Foreign Affairs of Albania documenting their arrival in Albania

From left to right: Ramadan Meliqi, Eni Frances Altarac, Skender Asani and Michal Altarac Kaplan in Pogradec, Albania 2017